

45 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Nina Vodopivec

TU SE NE BO NIKOLI VEČ ŠIVALO

**Doživljanja izgube dela
in propada tovarne**

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2021

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

45 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Nina Vodopivec

TU SE NE BO NIKOLI VEČ ŠIVALO

**Doživljanja izgube dela
in propada tovarne**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Andrej Pančur

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 45
ISSN 2350-5664

Nina Vodopivec

TU SE NE BO NIKOLI VEČ ŠIVALO

Doživljanja izgube dela in propada tovarne

Recenzenta: dr. Majda Hrzenjak
prof. dr. Tanja Petrović

Jezikovni pregled: dr. Andreja Jezernik

Prevod in lektura

povzetka: Studio S.U.R. in Linda Kosmyryk

Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj

Slikovno gradivo

na ovitku: Proizvodnja v Muri, *Naše delo*, avgust 1985, št. 4

Tisk: Medium d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
finančno podprla: Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.343-058.14:677(497.4)
323.3:338.45-051(497.4)
39:316(497.4)

VODOPIVEC, Nina, 1974-

Tu se ne bo nikoli več šivalo : doživljanja izgube dela in propada tovarne / Nina Vodopivec ; [prevod povzetka Studio S.U.R. in Linda Kosmyryk]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2021. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones, ISSN 2350-5664 ; 45)

ISBN 978-961-7104-05-9
COBISS.SI-ID 66457603

VSEBINA

7	UVOD
16	Paradigma samoodgovornosti
19	Stik z ljudmi
25	V PROIZVODNJI
26	(Re)organizacija dela
33	Razmere v proizvodnji
40	Norma
45	Spremenjena razmerja med kapitalom, državo in delavkami ter delavci
52	Režimi dela, disciplina in utelešena izkušnja
57	IZGUBA DELA
58	Stečaj
64	Posledice stečaja za ljudi
69	Družbeno nerazumevanje doživljanja industrijskih delavk in delavcev
74	Interpretacije izgube dela
81	IZKUŠNJA DELA IN TOVARNE
82	Telesna izkušnja dela
87	Senzorično delo
98	Poklicno znanje
104	Vez s tovarno
110	Socialistične tovarne
116	Razmere in odnosi v socialistični tovarni
124	Tovarna oblačil Mura
133	Izkušnje postfordistične deindustrializacije

137	VREDNOTENJE DELA
138	Industrijsko delo
144	Kulturno vrednotenje dela
149	Normativna delavska subjektiviteta
156	Reprezentacije tekstilnih delavk in delavcev
160	Izkušnje Murinih delavk
165	Delavke v medijih
171	Akademski in dediščinski diskurzi o industrijskih delavkah in delavcih
177	PREKARNOST
178	Življenjska ranljivost
182	Družinska podpora
188	Avtonomija
192	Življenje in čas po stečaju
198	Poklicne bolezni
203	Sistemska neurejenost poklicnih bolezni
208	Družbeno razumevanje poklicnih bolezni in psihofizičnih posledic prestrukturiranja
213	INTERPRETACIJE PROPADA TOVARNE
214	Krivda
219	Državna pomoč
224	Mura – trg – država
229	Reševanje Mure
233	Prevara
238	Država in pričakovanja ljudi
245	ZAKLJUČEK
253	SUMMARY
271	VIRI IN LITERATURA
297	IMENSKO KAZALO
305	O AVTORICI

UVOD

»Brez Mure tod ni nič, brez nje še Mura ne bi tekla.«
Upokojena Murina delavka Ana Plej, 2009¹

Jeseni 2009 so šli v stečaj tekstilna tovarna Mura, d. d. in njena tri hčerinska podjetja. V medijih se je možnost stečaja napovedovala celo leto. A tudi že leta pred tem smo sledili razpravam ekonomistov in politikov o različnih scenarijih usode tekstilne tovarne in njenih 2892 zaposlenih.

Mura se s težavami ni začela spopadati šele v času finančne krize leta 2008. Prelomne dogodke so ekonomisti in sociologi umestili v 90. leta prejšnjega stoletja. Muro so prizadeli izguba jugoslovanskega trga, prestrukturiranje in preoblikovanja svetovnega trga. Težave so se poglobile po letu 2000 z vstopom azijskega blaga v Evropo, s krizo v svetovni tekstilni industriji in z industrijskimi preoblikovanji v Sloveniji.

Leta 2009 je bila Mura zadnja obratujoča tekstilna tovarna z velikim številom zaposlenih v Sloveniji. Država je bila po Slovenski odškodninski družbi (SOD) njena delna lastnica (12,22 odstotka). Propad Mure, kjer je bilo zaposlenih 10,5 odstotka vseh delovno aktivnih ljudi Pomurja, je za regijo, ki se je že spopadala z deindustrializacijo in marginalizacijo, pomenil socialno katastrofo. Registrirana brezposelnost je decembra 2009 znašala 20,4 odstotka, kar je bilo 10 odstotkov več od povprečja v Sloveniji.

Nekatere družine so imele v tovarni zaposlenih več članov. Že napoved stečaja je v ljudeh vzbujala strah in tesnobo, da lahko družina izgubi več virov financiranja hkrati. Izguba zaposlitve ni vplivala zgolj na tiste, ki so delo izgubili, temveč je zajela širši krog ljudi: otroke, starejše generacije in širšo lokalno skupnost. Zaradi vseh teh razlogov je bila odmevnost v javnosti velika.

Zaradi stečaja Mure jeseni 2009 je delo izgubilo 2635 ljudi. 650 jih je ostalo zaposlenih v drugih hčerinskih podjetjih. Te je z državno finančno pomočjo leta 2011 na dražbi kupila skupina Aha Holding in nastalo je podjetje Aha Mura. A podjetje ni izpolnilo

---

1 Brajer in Šalomon, Očitno bo Mura.

pričakovanj in je v stečaju končalo že leta 2014. Po poročanju medijev je poslovalo z izgubo in ni plačevalo davkov in prispevkov, zato mu je davčna uprava blokirala račune. Oba lastnika družbe sta bila zaradi domnevnih nepravilnosti – prelivanja državnih sredstev – v preiskovalnem postopku. Za nekatere zaposlene se je zgodba stečaja in negotovosti ponovila. Na pogorišču Aha Mure je nekdanji član Murinega vodstva ustanovil podjetje Arum (obrnjeni vrstni red črk imena Mura), ki je delovalo do julija 2019 in zaposlovalo nekaj nekdanjih Murinih delavk in delavcev.² Nekateri zaposleni so v Muri dočakali tri stečaje.

V knjigi se osredotočam na pripovedi o doživljanju izgube dela in propada tovarne Mura. Zanima me, kako so prestrukturiranja tovarne doživljali zaposleni, predvsem proizvodne delavke in delavci. Prestrukturiranje tovarne ali podjetja zajame reorganizacijo dela v proizvodnji, upraviteljske in menedžerske strategije, stečaj, odpuščanje ljudi, preoblikovanje t. i. zdravega jedra v nova podjetja in t. i. poklicno preoblikovanje odpuščenih ljudi. Od nekdanjih Murinih delavk in delavcev se je v družbi (na trgu dela) pričakovalo, da se poklicno in osebno preoblikujejo ter zaposlijo drugod. O tem, kako je bilo to za ljudi težko ali sploh nemogoče in zakaj je bilo temu tako, se ni razpravljalo.

A vendar to ni knjiga o življenju tekstilne tovarne Mura. Namen monografije ni zgodovinsko orisati njenega razvoja, rekonstruirati preteklih dogodkov, ki so vodili do njenega stečaja in stečaja njenih naslednic, prav tako ni namen raziskati in prikazati vseh različnih vidikov zaposlenih. Mura me zanima kot primer nekoč uspešne tovarne, ki je vzpostavljala in sooblikovala družbene odnose in razmerja, vplivala na vizije in aspiracije ter globoko zaznamovala regijo in več generacij ljudi. Zanimajo me subjektivne pripovedi ljudi, ki so vzpon in propad tovarne doživljali na lastni koži. Moja vprašanja so: Kaj je ljudi v teh doživljanjih in razočaranjih združevalo, na kaj so se sklicevali, kakšna so bila njihova pričakovanja, hrepenenja in potrebe? Kako

---

2 Nekaj jih je bilo zaposlenih v podjetju Mi&Lan v Gornjih Petrovcih (prav tako pod vodstvom nekdanjega člana vodstva Mure, d. d. in Aha Mure).

s pomočjo teh doživljanj ugotavljati pomen in izkušnje tovarniškega dela v življenju ljudi? Kako razlagati pripovedi o izgubi dela in propadu tovarne?

Knjiga se z etnografskim gradivom pridružuje mednarodnim študijam, ki raziskujejo družbene pomene industrijskega dela in družbeni prostor industrijskih delavk ter delavcev v preteklih industrijskih modernizacijskih metanarativih, predvsem tistim, ki pišejo o zgodovinskem pomenu in vlogi tovarne v življenju ljudi v socialistični Jugoslaviji. Med temi še posebej poudarjam študijo raziskovalke ženskih študij Chiare Bonfiglioli,³ ki je preučevala izkušnje tekstilnih delavk v več nekdanjih jugoslovanskih republikah, tudi v Sloveniji. Razliko med njenim in svojim delom utemljujem v različnem fokusu najinih monografij. Medtem ko Chiara Bonfiglioli raziskuje izkušnje dela in življenja tekstilnih delavk v socialistični preteklosti, se sama osredotočam na doživljanja deindustrializacije. Izkušnje svojih sogovornic obravnavam v povezavi s sodobnim neoliberalnim preoblikovanjem in zgodovinsko zaznamovanimi procesi. Novost knjige utemljujem v analitičnem pristopu, ki sloni na telesnih in psiholoških občutkih izgube dela in tovarne. Travmatična izkušnja je bila namreč za ljudi tako intimna kot družbena, pa čeprav je niso vsi enako izkusili.

Dolgo časa sem iskala interpretativni okvir, s katerim bi lahko zajela globoko občutene pomene in intenzivne odzive ljudi, interpretativni okvir, ki delavk in delavcev ne odpiše kot zgolj čustveno nostalgичnih subjektov ter ne reproducira prevladujočih družbenih predstav o njih. Spomini na socialistično preteklost se v javnosti razlagajo enoznačno, med političnim obsojanjem in nostalgичnim hrepenenjem. Spomini industrijskih delavk in delavcev se večinoma povezujejo predvsem z drušim ali pa so njihove pripovedi odsotne.

Šok ljudi ob odpuščanju, pripovedi o izčrpanosti, polne besa, a hkrati razočaranja in žalosti, so me presunili. Naracije o izgubi in propadu so močno zaznamovale življenja sogovornic

---

3 *Women and Industry.*

in sogovornikov. Oboji so pripovedovali o izčrpanju in prevari, dezintegraciji skupnosti, izgubi tovarniške in družbene pripadnosti, avtonomije, izgubi spoštovanja ter družbene vrednosti in poškodovani samopodobi. Stečaj tovarne je pomenil več od finančne izgube ali izgube delovnega mesta. Šlo je za osebno in družbeno izgubo: izgubo dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi. Moja teza je, da so bile pripovedi industrijskih delavk in delavcev v samoodgovorni družbi tržne racionalnosti individualizirane. Njihova strukturna zaznamovanost ni bila zgolj utišana. Bila je neprepoznana od širše družbe in pogosto tudi delavk in delavcev samih. Pripovedi so zato ostajale na ravni telesnega, občutenega in verbalno neartikuliranega, saj ni bilo diskurzivnega prostora za njihovo artikulacijo. Trdim, da ne glede na medijsko odmevnost stečaja Mure za poglobljeno razumevanje doživljanja industrijskih delavk in delavcev v postsocialistični Sloveniji ni bilo zanimanja.

Raziskovalci v mednarodnem prostoru izkušnjam industrijskega preoblikovanja in družbenih transformacij dela posvečajo več pozornosti kot v Sloveniji.⁴ Njihove razprave kažejo, da so pripovedi o industrijskih delavkah, delavcih in delu ter tovarni v Evropi in v ZDA, a tudi drugod po svetu,⁵ kjer zapirajo tovarne, podobne; so pripovedi o *izginjanju kadečih se dimnikov, izgubi dela, zatonu industrije in propadu tovarn*. Podobni so tudi spomini industrijskih delavk in delavcev. Ti govorijo o ponosu, pripadnosti, navezanosti na tovarno, industrijskem čudežu, ki so ga soustvarjali, a hkrati o prevaranosti, telesni in psihični obrabi, pokvarjenih menedžerjih ter osebni in kolektivni izgubi.

---

4 O psihofizičnih posledicah sodobnega prestrukturiranja v Sloveniji gl. Draksler et al., *Restructuring*. O spominih delavk in delavcev gl. Černelič Krošelj et al., *Kulturna dediščina*. Oder, *Mati fabrika*. Petrović, *When we Were*. Petrović, *Kosmos* in Pogačar, *Zgodbe*. N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

5 Mdr. Bonfiglioli, *Women and Industry*. Clarke, *Closing Time*. Dunn, *Privatizing Poland*. Hann in Parry, *Industrial Labour*. High, *The Wounds*. Kideckel, *Getting By*. Kwon, *Severed* in neoliberal. Linkon in Russo, *Steeltown*. Mollona, de Neeve in Parry, *Industrial Work*. Procoli, *Workers and Narratives*. Russo in Linkon, *New Working Class*. Stenning, *Replacing work*. Strangleman, *Work Identity*. Strangleman, *Mining*.

Pripovedi kažejo, da za delavce izguba dela v tovarni pomeni družbeno razvrednotenje in samorazvrednotenje, izničenje njihovega preteklega dela ter tudi investicije in zaupanja več generacij. Iz tega lahko razberemo, da so izkušnje industrializacije, industrijske modernizacije in deindustrializacije oziroma postindustrijskega preoblikovanja močno zaznamovale življenja ljudi v različnih državah po svetu. Na deindustrializacijo se sklicujem v emskem smislu,⁶ za ljudi so namreč pripovedi o koncu tovarne dokončne. Raziskovalci, ki se ukvarjajo z globalnimi industrijskimi preoblikovanji, pa dokazujejo, da deindustrializacija ni ustrezen termin, saj industrijskega razvoja ni konec, zato pišejo o industrijskem preoblikovanju.⁷

Industrijske delavke in delavce v Sloveniji in tudi v drugih nekdanih jugoslovanskih republikah ter v Vzhodni Evropi je zaznamoval metanarativ o dvojnem koncu; o koncu socializma in industrijske modernizacije. Njihove izkušnje zato interpretiram v kontekstu diskurzov o postsocialistični transformaciji in družbenopolitičnih ter kognitivnih preoblikovanj. Kar pomeni, da me zanima prestrukturiranje gospodarstva, trga dela, politik zaposlovanja ter socialnega varstva in normativnih delavskih subjektivitet v obdobju tranzicije in t. i. posttranzicije.⁸ Sklicujem se na prestrukturiranje ob pridruževanju EU (2004) in evroconi (2007), ob uresničevanju lizbonske strategije (v Sloveniji predvsem po letu 2005) in na obdobje postkriznih ukrepov (po finančni krizi 2008). Družbenopolitičnih preoblikovanj pa ne narekujejo zgolj politični mejniki in gospodarske krize, prestrukturiranja so sestavni del (sodobne) organizacije fleksibilnega kapitalizma.⁹

---

6 Kar pomeni, da me zanima vidik sogovornikov, njihova razumevanja in doživljanja, deindustrializacije ne obravnavam analitično.

7 Mollona, General Introduction, str. xiii. Van Nederveen Meerkerk, Challenging. Za pregledno razpravo o študiju deindustrializacije v mednarodnem prostoru gl. High, *The Wounds of Class*.

8 Tranzicije naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU leta 2004. Sprememb s tem ni bilo konec, prav tako ne tranzicijskih odločitev, politik, njihovih posledic, prestrukturiranj in s tranzicijo povezanih družbenih pričakovanj. Več N. Vodopivec, Postsocialistična tranzicija. Tukaj tranzicije ne problematiziram analitično.

9 Sennet, *The Corrosion of Character*. Martin, *Flexible Bodies*.

Diskurzivne analize politik ter reprezentacij industrijskega delavstva kažejo na spremenjene simbolne vpise industrijskih delavk in delavcev ter družbenih pričakovanj v zvezi z delom, brezposelnostjo in odgovornostjo ljudi. To je povezano z vprašanjem, kako se z družbenopolitičnimi preoblikovanji spreminjajo družbeni imperativi (zahteve), ideali delovanja, razmišljanja in bivanja, kakšne subjekte zahteva novi čas.

Ne trdim, da družbena pričakovanja in zahteve, preoblikovane normativno predpisane subjektivitete v celoti in dokončno določajo bivanje in delovanja ljudi, a vendar jih zaznamujejo. Zanimajo me materialne spremembe in načini, kako ljudje spremembe razlagajo oziroma jih razumejo, kako vzpostavljajo novo normalo v t. i. samoodgovorni družbi tržne racionalnosti.

Med letoma 2002 in 2020 sem preučevala, kako so preoblikovana industrijska razmerja in družbene spremembe doživljali in sooblikovali tekstilni delavci in delavke v Sloveniji. Knjiga pomeni nadaljevanje monografije *Labirinti postsocializma*,¹⁰ kjer so me zanimali spomini tekstilnih delavk in delavcev na socializem in izkušnje postsocialističnih preoblikovanj v tekstilni industriji v 90. letih preteklega in v začetku 21. stoletja (s poudarkom na študiji primera Predilnice Litija). Moje takratno raziskovalno vprašanje je bilo, kako obravnavati izkušnje družbenih sprememb (t. i. postsocialistične tranzicije) in interpretirati spomine delavk in delavcev na socialistično preteklost. Poudarila sem, da ljudje družbenih sprememb ne doživljajo zgolj v prelomih, temveč tudi v kontinuitetah, v trajanju, kar se med drugim kaže v pričakovanjih ljudi, njihovem obnašanju, normah in vrednotah, ki jih zagovarjajo in reproducirajo, v njihovih odnosih in spominih.¹¹

V pogovorih z različnimi kadri (predvsem pa industrijskimi delavkami in delavci) po tekstilnih tovarnah v Sloveniji sem v

10 N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

11 To sem ugotovila med terenskim delom v proizvodnji Predilnice Litija leta 2004 in v pogovorih ter intervjujih z različnimi kadri po tekstilnih tovarnah v Sloveniji (poleg Litije v tovarni Mura v Murski Soboti, v tovarnah Labod v Idriji, Novoteks v Novem Mestu, Vir v Domžalah, Induplati v Ljubljani, Jutranjka v Sevnici, MTT v Mariboru).

zadnjih dvajsetih letih ugotavljala, da je izkušnje industrijskih delavk in delavcev pomembno razumeti in razlagati v okviru spremenjenih delovnih razmer, industrijskih razmerij in odnosov, a hkrati tudi socialnih in zdravstvenih politik, družbenih reprezentacij in ideoloških preoblikovanj. Doživljanja ljudi razumemo bolje, ko jih obravnavamo v okviru njihove konkretne življenjske situacije. Moj tokratni namen je še bolj jasno poudariti življenjsko perspektivo posameznice oziroma posameznika. Kar pomeni, da pripovedi o izgubi dela in tovarne obravnavam v kontekstu širše življenjske ranljivosti; specifične družinske situacije, skrbi za različne člane družine, bivanjskih razmer (stanovanjski problem, zdravje ljudi) in delovanja.

Ko sem poslušala, kako so mi proizvodni delavci in delavke pripovedovali o šoku in kako težko so iskali besede za opis svojih doživljanj, sem razmišljala, da je treba občutjem posvetiti več pozornosti. Ta nam marsikaj povedo in jih ne gre delegitimirati kot zgolj čustvenega hrepenenja po preteklosti, kar je najpogostejša oznaka v medijih, politikah, med komentatorji družbenega dogajanja in tudi v akademskih diskurzih. Razprava o telesnih vezeh, afektih in čustvenih doživljanjih v družbi tržne racionalnosti nima prostora. Močna čustva so vsaj navidezno v nasprotju z normativno podobo samoodgovornega racionalnega podjetnega posameznika. Čustvovanje industrijskih delavk in delavcev ob izgubi dela je pogosto stigmatizirano, saj je za prevladujoče družbene reprezentacije znak njihove neprilagodljivosti; zaradi njihove čustvene navezanosti na tovarno in socialistično preteklost jih predstavljajo kot tiste, ki so obtičali in »niso šli naprej«. Negativni odnos do delavskih afektov pa ni zgolj značilnost postsocialističnega prostora, temveč širše (zahodne) postindustrijske družbe.¹²

Trdim, da je pomembno ugotavljati, kaj nam delavske vezi pripovedujejo o preteklosti, sedanjosti in zamišljanju prihodnosti. Sklicujem se na razprave, ki izkušnje industrijskih delavk in

---

12 Wright, *On living in an Old Country*, str. 22, cit. po Petrović, *Industrijsko delo*, str. 33.

delavcev povezujejo s strukturo občutenja,¹³ in na študije med antropologi dela ter brezposelnosti, ki pozivajo, da je treba občutja obravnavati resno, saj nam pripovedujejo o povezavah, pripadnosti in odnosih med ljudmi, njihovimi okolji in načini, kako ljudje dojemamo sami sebe.¹⁴

Doživljanja izgube dela in tovarne ni mogoče razumeti brez vpogleda v pretekle izkušnje, v zgodovinsko zaznamovane procese. Družbene pomene in vrednotenja tovarniškega dela raziskujem na različnih ravneh, v mikrookolju proizvodne hale, v lokalnem in makroprostoru – nacionalnem in globalnem. Poudarek na utelešenih dimenzijah izkustva odpira vpogled v prostor povezanosti, v vezi med ljudmi in mikrookolji: vezi med delavci in stroji, delavcev s tovarno ter preko tovarne z lokalnim in širšim okoljem. Izguba dela in propad tovarne sta presekala vezi med njimi.

V knjigi se osredotočam na plačano delo, česar pa ne razumem kot ekonomsko racionalne dejavnosti, temveč kot družbeno prakso, povezano z moralnim, čustvenim, družbenim vrednotenjem in identifikacijskimi procesi. Izkušnje plačanega tovarniškega dela ne reduciram zgolj na zaposlitev, prav tako je ne obravnavam popolnoma ločeno od neplačanega dela doma, v družini in od neformalnih ekonomij. S tem metodološkim uvidom želim prispevati k raziskovanju (izkušnje) dela v Sloveniji.

Sklicujem se na antropološke študije dela in družbenih sprememb, na ekonomsko antropologijo, ki črpa iz politične ekonomije, a hkrati poudarja kulturni vidik,¹⁵ razumevanja ljudi, pomen norm, vrednot, družbenih vrednosti, identifikacijskih procesov, na teorije utelešenosti in afekta,¹⁶ razprave o neoliberalnih in postsocialističnih preoblikovanjih,¹⁷ industrijske

---

13 Williams, *Navadna kultura*. Mdr. Bonfiglioli, *Women and Industry*. Strangleman, Work, Identity.

14 Kwon, Severed in neoliberal. Fontefrancesco, Exploring Limbo. Stein, *Insight and Imagination*. Stein, Understanding and Consulting.

15 Mdr. Hann in Hart, *Economic Anthropology*. Narotzky, Europe in crisis. Narotzky in Besnier, Crisis, Value. Tsing, Supply Chains. Bear et al., Gens Manifesto.

16 Csordas, Introduction. Csordas, Embodiment. Blackman, *The Body*. Weiss, *Body Images*.

17 Dunn, *Privatizing Poland*. Muehlebach, *The Moral Neoliberal*. Makovicky, *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*.

etnografije, ki poudarjajo subjektivne izkušnje deindustrializacije,¹⁸ in izkušnje industrijskih delavk in delavcev v drugih nekdanjih republikah socialistične Jugoslavije.¹⁹

Paradigma samoodgovornosti

V zadnjih petnajstih letih sem ugotavljala, da je družbene procese, spremembe na področju trga dela, zaposlitvenih in socialnih politik, družbenih pričakovanj in odnosov v Sloveniji močno zaznamovala paradigma samoodgovornosti. Samoodgovornost razumem kot miselno matrico, skozi katero so se redefinirala razmerja med delom, kapitalom in državo. Paradigma je poleg spremenjenih politik utemeljevala nove načine razumevanj, pričakovanj, normativne delavske subjektivitete in naše odnose do samih sebe. Po razvojni paradigmi samoodgovornosti naj ne bi posameznik ničesar pričakoval od nikogar, poskrbel in odgovarjal naj bi sam zase ter se zanašal sam nase. Paradigma je na makroravni spreminjala odgovornosti, tveganja, odnose med sistemi socialnega varstva (distribucije) in trga delovne sile (produkcija), med državo, trgom in posameznikom, med kapitalom, delom, državo, na mikroravni normativno delavsko subjektiviteto, položaj posameznika in tudi naše odnose do samih sebe. Vzpostavljanje paradigme sem najprej spremljala v reorganizaciji Predilnice Litija, nato v diskurzih trga dela, zaposlitvenih in socialnih politik, v povezavi z vzpostavljanjem nove delavske subjektivitete.

Pred petnajstimi leti sem ugotavljala, da se je paradigma v Sloveniji začela vzpostavljati – ljudje so se nanjo sklicevali s posebnimi pojasnili in v izrazito protisocialističnem smislu. Ščasoma sem odkrivala, da je paradigma predvsem za mlade generacije postala

---

18 Clarke, *Closing Time*. Strangleman, *Work identity*. Strangleman, *Nostalgia*. Stenning, *Replacing work*.

19 Archer in Musić, *Approaching*. Bonfiglioli, *Women and Industry*. Petrović, *Industrijsko delo*. Jambrešič Kirin in Blagaić, *The Ambivalence*. Kosmos, *Papaline*, *Sardeline*. Matošević, *Pod zemljom*. Maksić in Matošević, *Kad si opušten*. Rajković, *For an anthropology*. Rajković, *Concern for the State*. Potkonjak in Škokić, *In the World of Iron*.

samoumevna, t. i. nova normala.²⁰ Ne glede na to, da se je paradigma utemeljevala v prehodu od socializma h kapitalizmu, pa ni zajela le sprememb v Sloveniji ali drugih postsocialističnih državah, temveč tudi v preoblikovanih kapitalističnih družbah. Na paradigmo prav tako ne gre gledati kot na »uvoz« iz kapitalističnega Zahoda (čeprav so jo v javnosti pogosto tako utemeljevali). Paradigma samoodgovornosti ima namreč na Slovenskem zgodovino.²¹

Pri raziskovanju samoodgovornosti sem izhajala iz razmišljanja sociologa Nikolasa Rosa, ki je preučeval paradigmo v zahodnih liberalnih demokracijah (predvsem v Veliki Britaniji). Rose se je skliceval na politično racionalnost (na koncept biopolitike oblasti, po Michelu Foucaultu), na pomen vednosti, tehnologije upravljanja in mehanizme samoregulacije. Opozoril je na vlogo ekonomije in podjetništva v oblikovanju sebstva, ki nas vodita, da svoja življenja in sebe upravljamo kot podjetje. Rose je skupaj s Petrom Millerjem pozval, da jezik obravnavamo kot intelektualno tehnologijo, ki uokvirja našo miselnost in posledično usmerja delovanje.²² Družbenoekonomska preoblikovanja predstavijo drugačen, neoliberalni ideal posameznika; ta ideal legitimira trg, oblikuje pa marketinški oziroma menedžerski diskurz skozi koncept podjetništva. V sklopu tega podjetništvo ne pomeni zgolj organizacijske oblike, zaposlitve ali dela (čeprav se v številnih državah, tudi v Sloveniji, spodbujata samozaposlovanje ter t. i. espezicacija), ampak tudi ideal delovanja in bivanja posameznika. Podjetništvo postane model za preoblikovanje delavskih subjektivitet, jaza in sebstva,²³ družbenega upravljanja²⁴ in reševanja družbenih problemov.

Posamezniki naj bi se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike in postali dobri upravitelji svojih življenj, kar pa ni

---

20 Ob tem se sklicujem na odzive študentk in študentov na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki sem jim ob različnih priložnostih (leta 2014 in 2016) predstavila svoje raziskovalne poglede. – Kozorog, *The Ecosystem*, str. 265.

21 Studen, *Pomisli na jutri*.

22 Rose, *Inventing*. Miller in Rose, *Governing economic life*. Miller in Rose, *Governing the Present*.

23 Miller in Rose, *Governing economic life*.

24 Harvey, *From Managerialism*.

pomembno zgolj za osebni položaj in profit, temveč za družbo in njen napredek. Vsi tisti, ki družbenemu normativu ne (z)morejo slediti, so izključeni. Obravnavani so kot odvisniki, ki potrebujejo pomoč, a ne v denarju ali podpori, temveč od različnih strokovnjakov ali programov, s pomočjo katerih se bodo preoblikovali v aktivne državljane. Rose in Miller se nista zanimala zgolj za tehniške discipliniranja. Samoregulacija normativne subjektivitete, sta zapisala, namreč poteka skozi diskurze sreče, osvoboditve in avtonomije. Raziskovala sta celostno preoblikovanje sebstva, tudi naših odnosov do samih sebe, zanimal ju je porast terapevtskih diskurzov, ki stremijo k samoizboljševanju, samoizpolnjevanju in samouresničitvi. Ti so temeljnega pomena pri sodobnem družbenokulturnem vrednotenju dela, ki temelji na ideji, da skozi delo uresničujemo in izboljšujemo sami sebe.

Rose in Miller sta se zanimala za širše procese družbenega in osebnostnega preoblikovanja v neoliberalni družbi negotovosti, sama pa sem se osredotočila na področje dela, produkcije in distribucije ter tudi na pomene, ki so povezani z izkušnjo dela, identifikacijskimi procesi in družbenimi položaji. Družbene spremembe v Sloveniji obravnavam v kontekstu postsocialističnih in neoliberalnih preoblikovanj, te pa v smislu vzpostavljanja neoliberalne miselnosti in mentalitete vladanja.²⁵ Sklicujem se na neoliberalno preoblikovanje osebnosti, na neoliberalno agendo v povezavi z osebnostnim preoblikovanjem. A pri tem je treba poudariti, da tega ne razumem kot »kulture, ki bi producirala določeno osebnost«, kot je zapisal antropolog Don Kalb, »temveč hegemonijo s posebnimi pritiski, ki zamejujejo možne poti osebnega postajanja«.²⁶

---

25 Dunn, *Privatizing Poland*. Makovsky, *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*. Antropologi neoliberalizem razlagajo kot situirano prakso z osredotočanjem na lokalne manifestacije (in ne kot globalni koherenten fenomen), a s skupno agendo deregulacije in privatizacije, z umikanjem države iz polja socialne skrbi, z individualizacijo družbene varnosti, trženjem dela, transformacijo delavskih in državljanskih subjektivitet (med drugim v Gershon, *Neoliberal Agency*). Za pregled literature v antropologiji gl. Ganti, *Neoliberalism*. Andrea Muehlebach pa v *The Moral Neoliberal* pomembno opozarja na etiko in moralo neoliberalnega.

26 Kalb, *Afterword*, str. 198.

V knjigi se sklicujem na transformacije dveh modernizacijskih metanaracij, ki sta zaznamovali Slovenijo – na socialistično industrijsko modernizacijo in na prehod iz industrijskega kapitalizma v režime fleksibilne akumulacije²⁷ oziroma fleksibilnega kapitalizma.²⁸

Stik z ljudmi

Prvič sem se z Murinimi delavkami in delavci srečala med raziskavo za doktorsko disertacijo med letoma 2002 in 2004. Pozneje sem se med Murine delavke in delavce oziroma nekdane zaposlene vrnila (leta 2011 in 2019, 2020). Poleg delovnih izkušenj me je zanimalo njihovo doživljanje izgube dela in propada tovarne.

Pogovarjala sem se predvsem z ljudmi, starimi od 40 do 50 in celo 60 let. To se pravi z ljudmi, ki so delali v socialistični tovarni in v njeni preoblikovani postsocialistični različici. Nekateri so stečaj Mure dočakali dve leti pred upokojitvijo. Drugi so bili mlajši, a so v mnogih primerih za trg dela obveljali za prestore. V monografiji se osredotočam prav na to generacijo ljudi, ki je zaradi svoje neaktivnosti (termin se je iz administrativnih kategorij trga dela prenesel v širša družbena razumevanja) v družbi obveljala kot obsojena in izgubljena. Zaradi strukturne brezposelnosti, njihove starosti in razredne pripadnosti, zaradi ideoloških in časovnih razrednih pripisov, ki temeljijo na kulturnem drugotenju proizvodnih delavk in delavcev (na ideoloških in časovnih razrednih pripisih), nekdani delavci in delavke niso bili vključeni v prevladujoče vizije prihodnosti, ki je načrtovana na kognitivno ideološko preoblikovani mlajši generaciji (predvsem na novem podjetniškem razredu).

Sogovornice in sogovornike iz Mure sem spoznala s pomočjo Zveze svobodnih sindikatov Pomurja, Kliničnega inštituta za

---

27 Harvey, *A Brief History*.

28 Sennett, *The Corrosion of Character*.

medicino dela, prometa in športa, kustosinje Jelke Pšajd iz Pomurskega muzeja Murska Sobota, Alenke Kučan z Ljudske univerze v Murski Soboti ter poznanstev s sodelujočimi. Nekatera imena sem našla v medijih in sem te ljudi potem sama poiskala. Imena nekaterih so prava, kjer pa sem (na njihovo željo) imena spremenila, sem to zapisala v opombi. Ob prvi omembi sogovornice ali sogovornika sem zapisala ime in priimek, v nadaljevanju pa zgolj ime, v monografiji namreč predvsem nekateri zelo pogosto nastopajo. Z nekaterimi sem se pogovarjala sama, enajst transkribiranih intervjujev mi je posredovala kulturologinja Nina Luin, ki se je v magistrski nalogi ukvarjala z doživljanjem izgube dela Murinih delavk. Ko se v knjigi sklicujem nanje, njihova imena so spremenjena, to zapišem v opombi.

V analizo vključujem tudi videoposnetek intervjujev z upokoženimi »Murašicami«, ki ga je posnela kustodinja Jelka Pšajd leta 2012,²⁹ in videoposnetek intervjujev z odpuščenimi delavkami Mure, ki so ga predstavile raziskovalke s Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa.³⁰ Opiram se na medijske zapise o Murinem preoblikovanju predvsem od 90. let prejšnjega stoletja pa do danes (dnevno časopisje, filmsko gradivo RTV Slovenija) ter magistrska in diplomska dela, ki se osredotočajo na izkušnje zaposlenih in odpuščenih ljudi, pa tudi na raziskavo o psihofizičnih posledicah za odpuščene v Muri ob stečaju leta 2009 Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa.³¹ Kot že zapisano, empirično gradivo o Murinih delavkah in delavcih interpretiram v kontekstu etnografskega gradiva in intervjujev z ljudmi različnih poklicev iz drugih tekstilnih tovarn v Sloveniji, tj. gradiva, s katerim se kontinuirano ukvarjam od leta 2002.

Pogovarjala sem se tudi z ljudmi, ki sicer niso bili zaposleni v Muri, a so bili s tovarno ter Murinimi delavci in uslužbenci povezani. Alenka Kučan z Ljudske univerze v Murski Soboti je v sodelovanju z Andragoškim centrom Republike Slovenije

---

29 Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

30 Dernovšek Hafner in Draksler, *Zdravje delavcev*.

31 Draksler et al., *Restructuring*.

organizirala usposabljanje za odpuščene Murine delavke z naslovom Oblikovalka tekstilnih izdelkov z elementi tradicionalne tekstilne dediščine, Tomaž Šiftar je vodil eno izmed delavnic poklicnega preoblikovanja, ustanovil socialno podjetje in nadaljeval podjetniško pot z nekaterimi Murinimi delavkami v podjetju Puppa. Psihologinja Milena Srpak s Psihiatrične klinike Ormož in zdravnica Metoda Dodič Fikfak za medicino dela sta klinično in raziskovalno obravnavali psihofizične posledice stečaja in odpuščanja za ljudi.

V monografiji se osredotočam na zaznamovanosti odpuščenih ljudi in občutenja krivic v okviru strukturnih razmerij neenakosti in moči, a hkrati opozarjam, da so bili zaposleni zelo heterogena skupina. Bili so različno stari (pa čeprav, kot že zapisano, večina med 40 in 50 let), ob stečaju so se znašli v različnih življenjskih situacijah, z različnimi podpornimi okolji, izobrazbo ter izkušnjami delovnega mesta. Prihajali so iz različnih družinskih in lokalnih okolij ter imeli različne osebne karakteristike. Moje sogovornice iz proizvodnje so bile večinoma ženske, kar odseva strukturo podjetja (ne gre pa za reprezentativni vzorec), a ne kaže celotnega dogajanja. Čeprav je bilo v Muri po ocenah zaposlenih okoli 80 odstotkov žensk (podobno je bilo tudi v številnih drugih tekstilnih tovarnah),³² so bile med različnimi obrati razlike. Sogovornica Elizabeta Lebar (Lizika), ki je v Lendavi šivala hlače in plašče v moški (t. i. težki) konfekciji, se spominja, da je bilo v njihovem obratu veliko moških. V ženski konfekciji je bilo drugače, tam so delale večinoma ženske. Razlike med sogovornicami niso obstajale zgolj po obratih, temveč tudi po delovnih mestih. Delo v Muri je določala stroga hierarhija, delo v proizvodnji je bilo razdeljeno po fazah v liniji, kar je zajelo različne delovne operacije. Ljudi v proizvodnji in odnose med njimi so najbolj opazno zaznamovale generacijske razlike, a tudi družbeni položaji, lokalno, družinsko, socialno in regionalno okolje ter narodna pripadnost oziroma kulturno

---

32 Razlike so sicer bile med oblačilno industrijo, predilnicami, tkalnicami, tovarnami usnja in obutveno industrijo.

razumevanje narodnih razlik. Novinarji so v preteklem in sodobnem časopisju pisali o šiviljah, a v Muri delavke niso delale le za šivalnimi stroji. Vesna Pavel je delala v priкроjevalnici in kasneje v administraciji. Petindvajset let je bila živa lutka, najprej za domačo znamko, kasneje za znamko Hugo Boss. Na njej so preizkusili model, ona pa je povedala, ali jo oblačilo žuli ali ji je neudobno. Marjana Marušič je bila modelarka, Varja Varos³³ modna kreatorka, Erika Kerčmar najprej proizvodna delavka, po poškodbi servirka, Milena Knaus je šivala v oddelku osebnih naročil, Suzana Kerčmar je bila zaposlena v skupnih službah uprave, Silva Pučko je šivala v moški konfekciji, Bernarda Bakan pa v ženski konfekciji kot tudi nekatere druge.

Potrebovala sem kar nekaj časa, da sem razumela, kako je potekalo delo v tovarni. »Kreatorka je narisala skico, modelar je napravil vzorec,« mi je pripovedovala Marjana,³⁴ ki je po modelarski šoli³⁵ v 70. letih prejšnjega stoletja začela delati v modelarnici pri pripravi krojev.

»Po osnovnem kroju se je iz blaga [že kreatorka je določila blago, op. av.] izrezalo pet komadov tega modela. To se je zašilo. Temu smo rekli kolekcija. S temi komadi so šli na trg prodajat [prodajna služba, op. av.]. Ko so se modeli prodali, se je napravil plan, tako so to imenovali. Model obleke se je prodal približno od številke 36 do 44 v določenih barvah. To je bilo pri ženski konfekciji. Če so bile korekture, so se naredile na modelu. Potem je prišel kraj k nam v modelarnico. Imeli smo veliko desko za vnašanje krojev, mi smo ji rekli digitajzer, kjer smo ta kraj vnesli v računalnik. Vsak del posebej, rokav, sprednji del itn. Vsi krojni deli so bili šifrirani [označeni s številko, op. av.], vsak posebej. Po šifri si vedel, za kateri del srajce ali obleke gre. Potem smo imeli v gradirni tabeli zapisane vrednosti.«³⁶

---

33 Ime je izmišljeno.

34 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

35 Mura je soustanovila konfekcijsko šolo v Zagrebu leta 1958 in svoj center za vzgojo kadrov v Murski Soboti leta 1961. – Fujs in Ščančar, *Mura odprto*, str. 8. O izobraževanju tekstilnih kadrov v socialistični Sloveniji gl. Cerar in Stanković Elesini, *Razvoj*.

36 O opisu del v Muri več v Fujs in Ščančar, *Mura odprto*.

Po krojih so izrezali kose blaga, izrezani kosi so prišli v proizvodnjo, kjer so delavke in delavci kose zašili in polikali. A tudi tam je bilo delo organizirano v številne faze.

Suzana, ki je več kot dvajset let delala kot strokovna sodelavka v skupnih službah uprave Mura, je želela govoriti z mano in predstaviti svoj vidik Mure. Opozarjala me je, kako zelo je pomembno, da o tovarni oblačil ne mislimo le kot o proizvodnji, temveč jo vidimo skupaj s številnimi drugimi službami, angažirani ljudje, njihovimi naporji, znanji, spretnostmi ter izzivi.

»Takrat (v socializmu) je Mura veljala za pojem preskrbljene vseživljenjske zaposlitve z možnostjo biti udeležen v vsem, kar je bilo v koraku s časom, na področju informacijske tehnologije, modnih kreacij, tehnološkega razvoja in promocije. Priti v Muro je bil sinonim za to. Mura je bila sinonim vsega naprednega v pomurski regiji.«³⁷

Čeprav se v knjigi namenoma osredotočam na pripovedi proizvodnih delavk in delavcev, njihovi družbeni položaji so se namreč z družbenimi spremembami drastično spremenili, pa s sklicevanjem na pripovedi Suzane, modne kreatorke Varje in tehnologa Branka Vratarja vendar opozarjam, da je treba tovarno razumeti širše. Še posebej je to pomembno poudariti ob sodobnem družbenem zamišljanju produkcije, ki ustvarjanje »prave« vrednosti, t. i. dodane vrednosti, utemeljene na znanju, inovacijah, ustvarjalnosti in tehnologiji, slika v nasprotju s preteklostjo, kot napredno različico pretekle socialistične množične delovno intenzivne proizvodnje.

*

Ob koncu uvodnega poglavja se želim zahvaliti vsem svojim sogovornicam in sogovornikom za njihov čas, energijo in zaupanje, da so z mano delili svoje življenjske izkušnje. Knjigo sem napisala v sodelovanju z njimi. Hvala gre tudi vsem tistim, ki so

---

37 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

mi pomagali pri iskanju gradiva in stikih z ljudmi. Zahvaljujem se dr. Barbari Vodopivec, ki je poglobljeno brala moje zapise, se pogovarjala z mano, me popravljala pri izražanju in spodbujala pri pisanju. Prav tako hvala očetu in mami za natančno branje nekaterih poglavij. Za koristne napotke pri pisanju drugega poglavja sem še posebej hvaležna raziskovalki dr. Ani Hofman, za branje cele knjige pa zgodovinskemu kolegu dr. Aleksandru Lorenčiču. Velika hvala gre recenzentki dr. Tanji Petrović, ki me je s svojimi komentarji bodrila k novim premislekom, in dr. Majdi Hrženjak za njen odziv in podporo. Še posebej se zahvaljujem odgovorni urednici zbirke Razpoznanja na Inštitutu za novejšo zgodovino dr. Mojci Šorn za spodbudne pogovore in pomoč ter Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ARRS za dodeljeno subvencijo. Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Gospodarska in socialna zgodovina, ki ga prav tako financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Za potrpežljivost, razumevanje in objeme podpore, kar sem ob pisanju knjige močno potrebovala, pa se zahvaljujem svoji družini, Daretu, Gaji in Luki.

*Nina Vodopivec
Ljubljana, 5. 3. 2021*

V PROIZVODNJI

REORGANIZACIJA DELA

Silva je petindvajset let šivala v moški konfekciji Mure v Ljutomeru. Spoznali sva se dve leti po stečaju, leta 2011. Pripovedovala mi je o »neživljenjski organizaciji dela«, ki jo je doživljala nekaj let pred stečajem v proizvodnji. Ta jo je namreč močno izčrpavala. Reorganizacija, na katero se je sklicevala, je zajela ukrepe prestrukturiranja, ki jih je uvedlo vodstvo leta 2002, ter tudi preoblikovanje neformalnih razmerij in odnosov, povečane napetosti in pritiske v spremenjenih družbenogospodarskih razmerah. Spremembe so bile posledica t. i. prehoda iz socializma v kapitalizem³⁸ in razpada socialistične Jugoslavije (izgube jugoslovanskega trga), postsocialistične transformacije, preoblikovanih globalnih in lokalnih industrijskih razmerij, intenzifikacije in fleksibilizacije dela v Sloveniji ter v širšem mednarodnem prostoru pa tudi konkretnih industrijskih politik in strategij v Sloveniji ter Muri.

»Tisoč nadur smo imele več, kot je bilo potrebno,« je Silva pripisala slabi organizaciji, »a se nismo upirale, dokler so jih plačali. Potem pa se je zgodilo, da je [normirka] priletela s štoparico in mi normo dvignila [med samim delom]. Pa sem vprašala,

---

38 Tukaj se sklicujem na emsko kategorijo prehoda (kar zajame družbena zamišljanja in razlage), v analitičnem smislu kategorijo problematiziram v N. Vodopivec, Postsocialistična tranzicija.

če ve, kako noro sem delala, da sem nadure naredila ... Zjutraj smo morale priti dve uri pred delovnim časom, da smo naredile predpisano število komadov. Vse te ure smo bolj ali manj morale podariti firmi, ker nam jih niso plačali. Pri normiranju se ni nič upoštevalo, da delo ni bilo pripravljeno. Ni se upošteval čas, ko si moral odtrgati etiketo ali odrezati sukanec. Delo, ki bi ga morala opraviti delavka pred menoj, ni bilo opravljeno v celoti, ker je bila tudi njej njena norma bolj pomembna kot to, da bi meni pripravila delo ali komur koli drugemu, ki je prišel v delovnem procesu za njo.«³⁹

V delovni čas in s tem v normirano delo priprave niso bile vštete. Različni materiali so zahtevali različne stroje, priprave so vzele čas. Prav tako v normirano delo (in s tem v plačilo) ni bil vštet čas, ko so delavke čakale na materiale ali na popravilo stroja, če je prišlo do okvare. Ni bilo orodja in materialov, ki so jih potrebovale za delo (škarij, sukanca ipd.). Medtem so se norme višale.

»Najraje bi nas kar zalepili na stol, če bi se dalo, da niti na stranišče ne bi šli. Hoteli so nam predpisati, kdaj lahko vstanemo od stroja! Predpisati so hoteli, kdaj lahko gremo na vece! Takrat sem rekla, če se bo to zgodilo, bo pa Mura tekla nazaj v Avstrijo. (smeh) To se ni realiziralo. Vsaka operacija na hlačah je imela svoj normativ, in če je meni uspelo z delom zalagati delavke, ki so bile odvisne od moje operacije, nisem videla razloga, zakaj jaz ali katera druga ne bi šla na stranišče, takrat ko je morala. Tega nismo dovolili.«⁴⁰

Izjava kaže, da proizvodni delavci in delavke niso tiho sprejemali ukrepov. Podobno je Nini Luin leta 2013 opisala Breda:

»Veliko časa se je porabilo za pripravo. Šiviljski stroj ni kot gospodinjski stroj. In ko so normirali, so ti določili eno barvo, ki naj bi ti jo nekdo prinesel. A tega dejansko v realnem delovnem času ni bilo. Vse si si moral priskrbeti sam, pripravil si si sam pa delal si sam. In če si v enem dnevu desetkrat zamenjal opremo, si izgubil veliko časa. In tega časa niso upoštevali. Norme so bile

39 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

40 Prav tam.

slabo nastavljene, veliko previsoko. In če nisi imel norme, je bila katastrofa. Glede plačila še večja. Saj smo imeli kavne avtomate, ampak nismo imeli časa za kavo. Iskreno, včasih ni bilo časa niti za stranišče, saj je bilo predaletč in preveč časa si izgubil.«⁴¹

Breda in Silva sta se sklicevali na spremembe, do katerih je prišlo na globalnem potrošniškem trgu, posledica so bila drugačna naročila tovarni: medtem ko so naročila v tovarni v preteklosti zajela izdelavo večjega števila kosov in manj različnih modelov, sodobni trg zahteva več različnih modelov v manjših serijah. Za vsak model, barvo ali oblačilo je bilo treba posebej pripraviti stroj. Čas, ki so ga delavke porabile za pripravo, pa ni bil vštet v normirano delo. Kar pomeni, da organizacija dela ni bila prilagojena novim zahtevam izdelave.

Silva je nadrejene v proizvodnji večkrat opozorila na težave, ki jih je povzročala takšna organizacija dela, a odziva ni bilo. Neodzivnost je poglobljala njeno stisko. Delovni postopki niso bili preverjeni: nihče ni preveril, ali jih je bilo sploh mogoče izvajati v praksi oziroma ali je bilo v praksi sploh možno izvajati takšno normo. Posledično je bilo pri delu veliko anksioznosti in poškodb, a ni nihče ukrepal. Posledice so nosile delavke za stroji s poškodbami, stisko ali naporom zaradi oteženega dela. Pritiski so se poglobljali, občutja nemoči so se krepila ne le pri Silvi, temveč tudi pri drugih sodelavkah in sodelavcih v proizvodnji. Vsi skupaj so »postajali bolj nasilni«, verbalno in fizično, so pripovedovale tudi druge sogovornice.

Delovne postopke so oteževale prostorske razmere. »Nemogoče razmere so bile,« je nadaljevala Silva.

»Če bi imeli okno, bi ga odprle in prezračile. Nismo imeli niti enega okna, na stropu smo imeli kupole, vse zaprto. Tako smo bile kot piščanci pod žarnicami. Nismo si mogle urediti, da bi nam klima delala. 42 stopinj smo imele. Sem stopila v prostor, pa bi lahko omedlela. Vse smo alergične na slab zrak pa vročino. Komaj zdaj me je začelo zebsti, ko sem že dve leti na borzi (dela). Prej pa je z mene teklo. Jaz se ne čudim, ker zdaj nekateri umirajo

---

41 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

zaradi kapi ali imajo posledice zaradi visokega pritiska ... Pa delaj v takem osem ur na dril. Imam poškodbo ukleščenega živca, pa sem morala delati normo. Niti delovnega mesta mi niso zamenjali niti invalidska komisija mi ni priznala kategorije.«⁴²

»Stalno smo premalo naredili,« je večkrat ponovila. Proizvodne delavce so priganjali stroji, norme, sodelavke in vodje skupine v proizvodnji – »majstri«. Silvina izjava izraža bolečino, ker so bili nadrejeni tako pogosto nezadovoljni z njihovim delom. »Med delavci, ki smo si bili sodelavci, to ni bilo več sodelo, ampak soborba,« je razmere opisala Bernarda, ki je zadnjih deset let šivala v ženski konfekciji Huga Bossa v Murski Soboti. »Ogromno kreganja, ogromno solz potočenih. Že zjutraj smo prišli v strahu. To je bilo dan za dnem, tedne, mesece, leta.«⁴³

Organizacija in intenzifikacija dela sta poglobljali konflikte ter nezaupanje delavcev do vodilnih v proizvodnji, do uprave ter med njimi. Sogovornice so spregovorile o številnih ponižanjih in žaljivkah, ki so jih doživele od vzdrževalcev, majstrov ter sodelavk in sodelavcev v proizvodnji. V kraju, kjer so se ljudje med seboj poznali, je to poleg problema na delovnem mestu predstavljalo problem v širšem okolju. Ljudje so se srečevali zunaj tovarne, kar je prenašalo napetosti in spore z delovnega v širši prostor.

Večina sogovornic je mejnik,⁴⁴ kar zadeva odnose in razmere v proizvodnji, postavila v devetdeseta leta (prej naj bi se konflikti reševali sproti), predvsem pa v čas po letu 2000 oziroma po prehodu na kolektivno normo (2003). A vendar takšni mejniki v spominih niso jasno opredeljeni⁴⁵ in se v pripovedih spreminjajo. Povezani so s spremembami, ki so se odvijale na več ravneh: v povezavi z drugačnimi naročili v tovarni, s formalno reorganizacijo v proizvodnji ter s širšimi življenjskimi in družbenimi problemi – z zniževanjem plač in hkrati povečanjem

---

42 Silvino poškodbo je treba brati v širšem kontekstu neprepoznanja poklicnih bolezni v Sloveniji, o čemer pišem v petem poglavju. – Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

43 Intervju, Moravske Toplice, februar 2020.

44 Kar pa ne pomeni, da konfliktov pred tem ni bilo ali da so bile pripovedi o odnosih in izkušnji dela pred tem enoznačne.

45 Prim. N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

obsega dela, odpovedovanjem razdelitvi dobička, slabšanjem življenjskega standarda delavk in delavcev, njihove kupne moči, z večletnim izčrpavanjem ljudi, rastočim nezaupanjem med ljudmi ter občutji njihovega razvrednotenja.

Sogovornice so se sklicevale na čas, »ko so nas hoteli na stole nalimat« (Silva), »norma se je višala, minute za izdelavo so se krajšale« (Erika), »vedno težje je bilo kar koli načrtovati« (Silva). To ni zajelo zgolj organizacije dela za strojem, temveč tudi prosti čas in družinsko življenje. »Zaradi ozkih grl si nisi mogel planirati dopusta, ker so ga tik pred zdajci odpovedali. Kmalu se še poročiti ne bi mogel iti, ker ti ne bi dali proste sobote.«⁴⁶ Silva je problem opisala na podlagi svoje izkušnje in s karikiranjem potencialnega dogodka, da bi pokazala, kako globoko so tovarniški ukrepi zaznamovali njihova življenja.

Ozka grla, na katera se je sklicevala Silva, so nastajala zaradi neskladij, do katerih je prihajalo v proizvodnem delu na liniji pa tudi med naročili, zalogami in materiali. Industrijsko delo je bilo sicer konceptualizirano v urinem delovanju,⁴⁷ kar je dajalo vtis enakomerno repetitivnega dela, vezanega na čas ure. Pa vendar – to velja na splošno, ne zgolj za Muro – proizvodno delo zaznamujejo nihanja in neregularni ritmi, kombinacija urinega časa in časa, povezanega z opravljanjem dejavnosti.⁴⁸ Do ozkih grl je prihajalo v socialističnih in fordističnih tovarnah po Evropi in v ZDA, v preteklosti in tudi v sodobnem času. V proizvodnji so lahko na enem delu linije naraščale zaloge, na drugem pa je primanjkovalo blaga, kar je posledično pomenilo, da za nekatere delavke in delavce ni bilo dela, medtem ko so morali drugi delati več in hitreje, prišlo je lahko celo do prekinitve celotne proizvodnje.

Oblačilna industrija je bila in ostaja povezana s sezonami – s proizvodnjo pomladansko-poletne in jesensko-zimske kolekcije, kar pomeni, da je v času izdelave kolekcij več dela kot v preostalih

---

46 Intervju, Polenšak, november 2020.

47 Tako ga je ob prehodu iz agrarne v industrijsko družbo konceptualiziral Thompson, Time.

48 Prim. Ingold, Work.

mesecih v letu. Z globalnimi preoblikovanji – z razvojem sistema dobavnih verig,⁴⁹ množično potrošnjo in razvojem t. i. hitre mode⁵⁰ (izraz označuje poceni oblačila, hitro menjajoče se trende s preoblikovanjem globalne proizvodnje in potrošnje oblačil) pa je modelov za nove kolekcije, kot že zapisano, mnogo več, kot jih je bilo v socialistični preteklosti.⁵¹ Za delavko ali delavca v proizvodnji več modelov v manjših serijah pomeni več menjav sukanca in uporabo različnih materialov, ki zahtevajo posebne priprave na stroju, na kar sta se sklicevali Silva in Breda na začetku tega poglavja.

Vendar pa je pri razpravi o ozkih grlih pomembno upoštevati časovno prostorske specifičnosti ter različne načine, kako so jih delavke in delavci doživljali. V socializmu so delovanje v tovarnah močno zaznamovali strukturna pomanjkanja, carinske omejitve, okvare, slaba strojna oprema, neusklajenost uvoza in izvoza, problemi z deviznim poslovanjem, težave z nakupom strojne opreme (za kar so bile potrebne devize), nezadostnost materiala, različni časovni roki dobave. Nekateri avtorji so pisali, da je zaradi takšnih strukturnih ovir delo v proizvodnji zaznamoval staccato ritem.⁵² V splošnem je do nihanj v tekstilnih tovarnah v socializmu prihajalo tudi zaradi velike fluktuacije ljudi, veliko je bilo poškodb, bolniških odsotnosti ter obolenj, invalidnosti in posledičnih premestitev na druga delovna mesta. Spomini ljudi iz različnih tovarn v Sloveniji kažejo, da so bili številni zaposleni v tovarnah in hkrati dejavni v kmetijstvu (kot polproletariat ali pomoč razširjeni družini) ter so bili v obdobju večjih sezonskih del v tovarnah odsotni.

Pomembno je poudariti, da so moje sogovornice svojo vlogo pri ozkih grlih v socialistični preteklosti razumele drugače

---

49 Tsing, *Supply Chains*.

50 Izraz zajame preoblikovani sistem proizvodnje in potrošnje oblačil: globalno organizirano proizvodnjo oblačil, ki neprestano izumlja nove kolekcije, več modelov v majhnih serijah, se odziva na trenutne potrebe na trgu. Proizvodnja deluje zelo hitro, povezana je z novimi potrošniškimi navadami. Primer hitre mode je podjetje Zara. Omenjam ga, ker se na poslovni model Zare kot na primer dobre prakse v tekstilni industriji sklicuje več ekonomistov in mojih sogovornic.

51 Tako pa je bilo tudi v fordističnih tovarnah na zahodu.

52 Dunn, *Privatizing Poland*, str. 16. Rajković, *For an anthropology*, str. 61.

kot v sodobnem času. Ozka grla so bila pri sodobni organizaciji in v zaostrenih delovnih razmerah izkušena negativno, povezana so bila s tesnobo in anksioznostjo, negotovostjo in nemočjo, nezaupanjem in odpovedovanjem, pogosto z nedoseganjem normativa, slabo voljo sodelavk in sodelavcev, vodij ter nižjo plačo. Drugače pa je bilo »včasih«, ⁵³ ko so delavke ozka grla dojemale kot svojo aktivno participacijo, ki jo je zahtevala »naša fabrika«, kot sodelovanje. K temu niso prispevali zgolj denarni dodatki (plačane nadure in delitev dobička), temveč drugačne delovne razmere, skup odnosov in razmerij ter občutij pripadnosti, zavezanosti, tudi medsebojnega zaupanja in recipročnosti med tovarno in delavci; občutij, da sodelujejo pri skupnem reševanju tovarne kot njeni aktivni člani. Pri takšnih spominskih konstrukcijah je treba upoštevati tudi pretekle idealizacije, ki jih povzroča hrepenenje po drugačnem družbenem položaju in obravnavi v tovarni in širši družbi v sodobnem času, a vendar ne povsem. Takšna doživljanja nam namreč pripovedujejo o odnosih v socialistični preteklosti in jih še posebej poudarjam, nanje pa se vračam tudi v drugih poglavjih knjige.

---

53 Sklicujem se na izraz, ki so ga uporabljale moje sogovornice. Kot rečeno, mejniki v pripovedi niso vedno jasni. Redko se sogovornice eksplicitno sklicujejo na pretekli socialistični sistem, pripovedujejo pa o »zlatih časih«.

RAZMERE V PROIZVODNJI

Na problem odnosov in komunikacije v Muri je že leta 2003 v diplomski nalogi opozorila industrijska sociologinja Nataša Forjan.⁵⁴ Pisala je o neposrednem in ukazovalnem načinu vodenja, o komunikacijskih težavah ter nezaupanju. Vodje na srednji in operativni ravni so sledili usmeritvam nadrejenih in pritiskali na podrejene, kar je povečevalo nezaupanje in nezadovoljstvo. Po Forjanovi vodilni niso niti v viziji težili k bolj dolgoročnemu grajenju odnosov z zaposlenimi. Študija je pokazala, da do konfliktnih odnosov ni prišlo tik pred stečajem, temveč so se odnosi zaostrovali dalj časa, kar je ljudi izčrpavalo več let. Slabi odnosi ter tekmovalno in negativno delovno ozračje, ki so ga potencirale izkušnje sistemskih rešitev in intenzifikacija dela, so vodili v globoke stiske, kar se je odražalo na telesih (psihofizičnem stanju) delavk in delavcev ter se skozi različne konflikte prenašalo v širše lokalno okolje.

»Tako si besen,« je večkrat ponovila Silva,

»vidiš, da te šikanirajo, pravice nimaš pa nobene. Če se za koga zavzameš, poskusiš kaj pomagati, in še tisti te pohodijo. To je boleče. Enkrat ... enkrat ti prekipi. Zamislite si, imaš doma ljubosumnega moža pa majhnega otroka ali dva, nadure moraš delati

---

54 Stanje tekstilne industrije.

pa ponoči moraš priti delat. Na papirju je sicer pisalo, da do otrokovih dopolnjenih treh let ne smeš delati nadur, vendar v praksi to ni pomenilo nič, so ti takoj ponujali delovno knjižico z obraziložitvijo, da jih tisoč čaka na tvoj stroj.«⁵⁵

Globoke stiske niso izražale zgolj njene besede, temveč intonacija glasu, ritem govora, njena telesna drža. Pri tem je pomembno upoštevati časovno trajanje; v ljudeh so se dalj časa krepili bes, nemoč zaradi neodzivnosti okolice, fizična in psihična izčrpanost.

»Odnosi med vodilnimi in delavci so bili katastrofalni zadnjih deset let. Od psovka ... čeprav delavec za mašino, za strojem, ampak neko spoštovanje si zasluži. Nobenega spoštovanja ni bilo. Odvisno, kakšen karakter si. Če te nekdo ves čas nekaj kritizira, to ni spodbuda za samozavest. Nekateri delavci tega niso mogli prenesti. So bili zelo pod pritiski. Veliko je bilo živčnih, veliko joka je bilo na Muri, veliko ponižanj,«

je Nini Luin povedala Ana leta 2013.

Silva mi je pripovedovala, da jo je intenziteta besa, stisk in nemoči pripeljala do meje, ko se je zavedala nerazsodnosti, ustrašila se je, da bo popolnoma izgubila nadzor nad sabo. Občutja so postala premočna, neodzivnost okolice prevelika.

Nekatere delavke so še posebej opozarjale, da so bili pod pritiskom tudi majstri (vodje delovne skupine – t. i. brigade v proizvodnji).⁵⁶ To je pomembno, saj kaže, da hierarhična razmerja v proizvodnji niso bila občutena enostransko antagonistično, temveč so bila spremenljiva in odvisna od stika, prostorske bližine in razdalje, vidljivosti v prostoru, medsebojne soodvisnosti pri delu ter konkretnih zavezištev – osebnih odnosov med ljudmi in drugih, npr. lokalnih povezav. Odnos med delavko in majstrom ali majstrico je bil ambivalenten. Po eni strani je zajel konflikt (občuten tudi v zameri) zaradi hierarhije nadrejenega, a hkrati tudi njegovega vmesnega položaja

⁵⁵ Intervju, Polenšak, november 2019.

⁵⁶ S tem pa nikakor ne trdim, da tudi drugi ljudje v tovarni niso bili pod pritiski, a v tej knjigi se osredotočam na proizvodnjo.

med proizvodnimi delavkami in delavci ter njegovimi nadrejenimi vodji.⁵⁷ To se je kazalo v negativni kritiki majstra, ki se ni zavzel za delavke in delavce in je bil »brez hrbtenice, delavcem je govoril eno, nadrejenim pa drugo«. Delavke in delavci so bili pri delu odvisni od majstrice ali majstrov, saj so jim ti odredjali delo. Delovna mesta so bila različno zahtevna, ovrednotena in normirana. A po drugi strani odnos do majstrice in majstra kaže tudi na razumevanje njegovega ali njenega vmesnega položaja (oziroma njegove ali njene izvrševalske, ne pa odločevalne vloge), medsebojnega zaupanja in sodelovanja.

Najmočnejši konflikt v tovarni je bil med proizvodnjo in režijo (upravo), kar pa ni bila posebna značilnost Mure, prav tako ne le sodobnega časa, temveč tudi socialistične dobe. V proizvodnji so imeli zaposleni občutek, da v pisarnah ljudje »pijejo kavice in samo čakajo, kdaj bo ura pol dveh, da bodo šli lahko domov«, kot je povedala proizvodna delavka v filmu *Srajca in administracija* leta 1980. Režije naj bi bilo preveč, delavcev v proizvodnji pa vedno manj. Delavke in delavci niso niti vedeli, kaj so pravzaprav ljudje delali v pisarnah. To sem ugotavljala tudi v terenski analizi Predilnice Litija.⁵⁸ Konflikt je močno zaznamovalo normirano delo v proizvodnji, ki je neprestano priganjalo delavko in delavca ter onemogočalo mobilnost. Sociološka literatura kaže, da je takšen konflikt sestavni del tayloristične discipline, ki delo v tovarni hierarhično razdeli na menedžerska in inženirska znanja ter ročne spretnosti oziroma na umsko in fizično delo.⁵⁹ Takšna disciplina in organizacija dela sta bili v socialističnem obdobju značilni tudi za samoupravne organizacije »združenega dela«. ⁶⁰ Konflikt pa se je v Muri ne-

57 Majster je odgovarjal vodji izmene, ta pa vodji proizvodnje. Nad vodjo proizvodnje je bil tehnični direktor – vodja tovarniškega obrata. Tovarniških obratov je bilo v Muri več, nahajali so se tudi v različnih krajih. Vsi tehnični direktorji so odgovarjali direktorju tovarne Mura, d. d. V proizvodnji so poleg delavk in delavcev za stroji delali vzdrževalci strojev, tehniki, čistilke, pomivalke, delilke malic ter zajemalci podatkov. – Organiziranost podjetja, str. 7.

58 N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

59 Mdr. Bahnisch, *Embodied Work*.

60 Jugoslovanski samoupravni sistem sicer formalno ni priznal konflikta. – Županov, *Samoupravni socializem*, str. 1392.

kaj let pred stečajem še povečal, predvsem zaradi neprilagojene organizacije dela v proizvodnji, poglobljenega nezaupanja, prekinitve pretoka informacij in občutenega netransparentnega delovanja tovarne.

»Majster jaz ne bi bila,« mi je zatrnila Lizika.

»Majster nas ima dvajset, pa oni zgoraj pritiskajo na njega, majster na nas. Tudi delavci so bili nesramni. Jaz majstru enkrat nisem povedala ene besede. So mi rekli, 'ti si nora, majster vidi, majstrica vidi, kako ti delaš, in potem ti še več naloži. Moraš se za sebe postaviti' ... Sem si mislila, zakaj mora ona [majstrica] trpeti za nas dvajset. Jaz sem z majstrico imela dober odnos. Mene je tirjala, idi sem, idi ovi pomagat. In sem šla. Ko sem naredila svojo normo, sem rada pomagala drugim. Včasih sem v osmih urah menjala štiri stroje. Sem pomagala tisti, ki ni mogla napraviti [norme]. Eni so bili pa lagani. (Majstri) so tirjali tiste, ki so delale. Jaz sem pa takšna bila. Si si mislil, moramo napraviti, to je naša dolžnost. Potem pa je bila enaka plača [s preходом na kolektivno normo]. Čeprav je nekdo naredil polovico, jaz pa sto odstotkov.«⁶¹

Lizika se je leta 1975 zaposlila v Muri v Murski Soboti. Ko pa je Mura leta 1989 odprla obrat v Lendavi, je odšla tja, saj je bilo bližje njenega doma. Obrat so leta 2002 ukinili, zato se je vrnila v Mursko Soboto. Delo je izgubila leto in pol pred upokojitvijo, ko je v stečaju končala Aha Mura (2014). Takrat je delo izgubil tudi njen mož.

Lizika je sicer povedala, da jo je majstrica »tirjala«, a vendar je iz najinega razgovora razvidno, da se je na njeno »tirjanje« pozitivno odzvala, saj je to razumela kot svojo odgovornost, dolžnost in sestavni del medsebojnega zaupanja med majstrico in delavko. To je poudarila tudi Silva: »Nekateri majstri so bili brez avtoritete. Pa tiste, ki smo znale delati, so tirjali. Tiste, ki smo bile odzivne, so večkrat prosili za nadomeščanje oziroma pomoč. Eni smo pretiravali, izgorevali gori. Eni so pa rajši jokali.«⁶²

61 Intervju, Hotiza, november 2019.

62 Intervju, Polenshak, november 2019.

Tudi delavke v drugih tekstilnih tovarnah so kot Lizika in Silva mobilnost v proizvodnji⁶³ zaradi pomoči na raznih delovnih mestih⁶⁴ interpretirale kot odraz majstrovega zaupanja vanje ter njihove aktivne vloge in odgovornosti. Pomoč drugim delavkam so razumele kot solidarnost. Ko je Lizika dosegla svojo normo, je rada pomagala drugim. Uvedba kolektivne norme,⁶⁵ od zunaj določene uravnilovke, je to spremenila. Pri tem ni šlo zgolj za to, da so z uvedbo kolektivne norme vsi dobili enako, ne glede na to, koliko so naredili, temveč tudi za občutek, da nič več ne veljajo aktivna vloga posameznice, zaupljiv odnos z majstrico ali majstrom in profesionalizem.

A niso imeli vsi dobrega odnosa z majstrico ali majstrom. Delavke in delavci so bili različno izkušeni, spretni, hitri, stari in imeli so različne značaje, vse to pa je prav tako vplivalo na odnos z majstrico ali majstrom. Majster in majstrica sta razdelila delo med delavke in delavce v skupini, pri čemer sta se posebej zanašala na odzivne in izkušene delavke in delavce, na tiste, s katerimi sta se bolje razumela. To je bilo v njunem interesu tudi zaradi plačila, saj sta bila plačana po uspešnosti cele skupine. Bila sta tudi tista, ki sta nekaterim določila boljše plačana in ovrednotena dela kot drugim. Delovne operacije so bile namreč različno ovrednotene.

Pri razumevanju izkušenj dela v proizvodnji je zato pomembno upoštevati različne položaje ljudi in tudi občutja medsebojnega zaupanja, osebne predanosti in zavezanosti delu ter tovarni. Starost oziroma generacijska pripadnost je močno povezovala ljudi, četudi na različnih hierarhičnih položajih ter delovnih mestih, podobno tudi pripadnost isti lokalni skupnosti: več razumevanja in zavezanosti (na primer med majstrico ali majstrom in delavko) je bilo med tistimi, ki so živeli v istem kraju ali so se celo skupaj vozili na delo v tovarno.

---

63 Mobilnost po proizvodnji sicer sama po sebi večinoma ni bila zaželena, saj je to pomenilo spremembo pri delu (pri normiranem delu to lahko pomeni upočasnitev) v novem okolju, kot so ga bili delavke in delavci navajeni.

64 N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

65 V celoti je bila izpeljana 1. 8. 2003.

V kontekstu zavezanosti in medsebojnega zaupanja je mogoče obravnavati tudi doživljanja nadzorov med bolniškimi odsotnostmi. Lizika je bila globoko prizadeta, ko so jo med bolniško odsotnostjo dvakrat tedensko preverjali na domu. Nadzor je doživljala kot izkaz nezaupanja do sebe kot delavke in osebe. Ko mi je to pripovedovala, je poudarila, da do tedaj ni bila nikoli na bolniški, niti za otroke (saj jih je, če so zboleli, čuvala njena tašča). Ko ji je zdravnica zaradi poškodbe dodelila polovični urnik, je delala polno, »saj [je] vedela, kako težko bi majstrica dobila nekoga, ki bi nadomestil čas, ko [nje] ni.«⁶⁶ Nadzorov na domu ni mogla prenesti, izkušala jih je kot ponižanje. Zato se je vrnila na delo v tovarno, ne glede na to, da ji je zdravnica predlagala dodatno terapijo. Vendar pa sama prav tako »ni odobraval bolniških odsotnosti«. Pripovedovala je, da so nekateri bolniške odsotnosti izkoriščali in so že vnaprej povedali, da jih ne bo. V takšnih primerih je bilo več dela za tiste, ki so v proizvodnji ostali, saj je bilo treba delo odsotnega nadomestiti.

Silva mi je pokazala potrdila varnostnega podjetja, ki je med njeno bolniško odsotnostjo zaradi poškodbe pri delu preverjalo, ali je res doma. »Nekateri kontrolorji so bili človeški, drugi ne. Najraje so prišli takrat, ko smo bili na rehabilitacijskih terapijah.«⁶⁷ Nadzor na domu je doživljala kot izkaz nezaupanja. Vodilni v tovarni in tudi njen zdravnik njene poškodbe niso prepoznali. Obravnavali so jo, kot da si bolečino ter poškodbo v resnici izmišljuje in ji ni do dela. Silva je na svoje stroške odšla k specialistu (na samoplačniški pregled), ki jo je takoj poslal na operacijo. Povedala je tudi, da je bil takšen nadzor nezakonit, saj so ga izvajali varnostniki oziroma podjetje, ki ni imelo prijavljene detektivske dejavnosti. Zakonsko je bilo že takrat (in je še danes) določeno, da nadzor bolniških odsotnosti izvajajo zgolj za to licencirani detektivi.⁶⁸ Kot so pokazala poročila varuhinji

---

66 Intervju, Hotiza, november 2019.

67 Intervju, Polenšak, november 2019.

68 Podjetje, ki je preverjalo Silvo med bolniško odsotnostjo, je imelo med številnimi dejavnostmi prijavljeno tudi poizvedovalno dejavnost. Po pogovoru s sekretarko Detektivske zbornice Republike Slovenije (januarja 2021) sem izvedela, da je bilo takšnih primerov

za človekove pravice leta 2009, je bilo anonimnih pritožb zaposlenih iz različnih organizacij več tudi zaradi detektivskih nadzorov med bolniško odsotnostjo, nekateri primeri so poročali o nepravilnosti in zlorabah.⁶⁹

---

v praksi veliko in ostajajo tudi še danes, čeprav niso dovoljeni. Sekretarka na zbornici je opozorila, da je v Zakonu o zasebnem varovanju (18. člen, *ULL RS*, št. 17/2011) še posebej zapisano, da podjetja, ki se ukvarjajo z varovanjem, ne smejo preverjati bolniške odsotnosti. To lahko nadzirajo za to licencirani detektivi, ki so vpisani v register detektivske zbornice.

- 69 Poročila varuha človekovih pravic iz leta 2008 kažejo, da je prihajalo do zlorabe zdravstvenih podatkov. Ljudje so se spraševali, kako lahko delodajalec izvaja nadzor. V enem od primerov je delodajalec zahteval fotokopijo napotnice za specialistični pregled, v drugem primeru je odvetniška pisarna po pooblastilu delodajalca delavko med bolniško odsotnostjo vabila na pogovor o njeni bolezni. Ker se pogovora zaradi bolezni ni mogla udeležiti, so zahtevali zdravniško potrdilo. V enem od primerov je zasebni detektiv, ki ga je najel delodajalec, delavki nastavljal denar, da je bilo videti, kot da si ga je prisvojila. Nato jo je delodajalec s pomočjo istega odvetnika prepričal, da je podpisala sporazumno odpoved pogodbe o zaposlitvi, ker naj bi tako lažje našla novo službo. To je le stežka našla, saj se je (podtaknjena) zgodba v njeno škodo kmalu razširila po bližnji in daljni okolici. – *Letno poročilo varuha*, str. 187, 188.

NORMA

Delo v proizvodnji je bilo v Muri (kot tudi v drugih tovarnah) v socializmu in v 90. letih prejšnjega stoletja individualno normirano. Model fordistične tovarne sicer težko v celoti apliciramo na samoupravne organizacije v Jugoslaviji.⁷⁰ Vendar pa je bilo delo tudi v jugoslovanskih tovarnah razdeljeno po liniji in strogo določeni hierarhiji, na odnose in razmerja so vplivali tayloristična organizacija dela in disciplina (značilna za fordistične organizacije) ter številna druga neformalna razmerja in zaveznitva v tovarni.⁷¹ Leta 2003 pa je – kot že zapisano, vodstvo uvedlo skupinsko normo.

Pripovedi vseh sogovornic in sogovornikov, ki so delali v proizvodnji (tudi v drugih tovarnah), je najmočnejše zaznamovala izkušnja norme. Norma je priganjala in razmejevala ljudi, predvsem zaposlene v proizvodnji (razen vzdrževalcev) od vodij oddelkov in uslužbencev drugih služb v tovarni. Norma je onemogočala mobilnost proizvodnih delavk in delavcev po prostoru ter zapuščanje delovnih prostorov, priganjala jih je in disciplinirala.

---

70 Industrijski sociolog Miroslav Stanojević se je skliceval na fordistični samoupravni sistem. – Stanojević, Vzpon in dezorganizacija.

71 Neformalna razmerja, zaveznitva in konflikti, do katerih je prihajalo zaradi fordistične organizacije dela v tovarni, niso bila v skladu z ideologijo samoupravljanja. – Rus in Adam, *Moč in nemoč*, str. 220–227, prim. Županov, Samoupravni socializem.

Proizvodna delavka za šivalnim strojem

Vir: *Naše delo*, avgust 1985, št. 4, naslovnica

Individualna norma je bila po pripovedovanju vseh sogovornic in sogovornikov v zadnjih dvajsetih letih, tudi po drugih tekstilnih tovarnah, povezana z živčnostjo, anksioznostjo, nemobilnostjo in strahom, a hkrati z doživljanjem določene avtonomije. Delavke in delavci so imeli občutek, da je norma zagotavljala večjo pravičnost, saj si bil z normiranim delom plačan glede na to, koliko si naredil. Zaradi navidezne samostojnosti normiranega dela sta imela delavka in delavec občutek, da lahko sama organizirata in nadzorujeta delo.

Sociolog Michael Burawoy, ki se je kot terenski raziskovalec v 70. letih 20. stoletja zaposlil v tovarni v ZDA, je s tezo o igri v proizvodnji (angl. making out theory) kritiziral razlago, da

izkušnjo dela v fordistični tovarni s tayloristično disciplino, kjer so bili gibi človeka točno določeni in matematično izračunani, zaznamuje odtujitev.⁷² Ugotavljal je, da delavci razvijajo svojo kulturo, ki je kot igra, ko poskušajo doseči ali preseči normo in težijo k iznajdljivosti, iskanju načinov, da bi bili hitrejši, da bi blago bolje, lepše in hitreje teklo, kar je krepilo občutja samorganizacije, avtonomije, lastne iznajdljivosti in delovne sposobnosti. Kot sem že ugotavljala v knjigi *Labirinti postsocializma*, je bilo tako tudi v socialistični proizvodnji. V samoupravnih socialističnih razmerah so bila ta občutja še bolj intenzivna, bodisi zaradi ideoloških zavez bodisi formalnih in neformalnih odnosov ter vezi med delavkami, delavci in tovarno, o čemer pišem v nadaljevanju.

Ritma dela v proizvodnji niso diktirale zgolj norme in stroji. Pri linijskem delu so bili delavci in delavke odvisni od sodelavk in sodelavcev, ki so delali na liniji pred njimi. Odvisni so bili od vzdrževalcev, ki so popravljali stroje, in majstrov, ki so jim razdelili delo. Proizvodni proces (po liniji, ki razdeli delo na številne delovne postopke) uteleša načelo soodvisnosti, kar vzpostavlja konflikt, a hkrati spodbuja solidarnost in občutja skupinske ustvarjalnosti.

»Razumeti morate, da je na primer priprava žepov zajela različne faze dela,« je rekla Silva in razložila:

»Jaz sem šla [do sodelavke], prevzela dvajset komadov, si naredila zalogo. Mi smo imeli sistem, da si prineseš [ni bilo dejanškega tekočega traku, ki bi blago pripeljal do delavke]. Meni je bolj odgovarjalo, da sem naredila recimo 40 komadov na enem stroju, potem sem spet šla na drug stroj, da sem si pripravila naslednjih 40 komadov. Prvič, roka mi ni tako trpela, relaksiraš se, čas ti hitreje mine pa koristen si. Nam pa je pri takšnem načinu dela hrbtenica manj trpela. Če bi imeli tako organizirano delo,

---

72 O tem je pisal Harry Braverman v *Labour and Monopoly Capital*, cit. po Burawoy, *Politics of Production*. Michael Burawoy se je leta 1974 zaposlil v tovarni Allis Chalmers. Ugotavljal je, da delavci udeležajo sisteme neenakosti s konsenzom (in ne s prisilo) ter skozi igro (angl. making out). Burawoy je o tem pisal v knjigah *The Politics of Production in Manufacturing Consent*.

marsikdo ne bi imel karpalnega sindroma pa obrabe vratnih vretenc, kar je pogosta bolezen, ki ni priznana. Pri našem delu je bilo pomembno, koliko komadov si naredil, ni bilo pomembno, kako to narediš. Ampak ene niso hotele (pri tem sodelovati), so videle, da se v delu utapljam, pa ni hotela narediti drugače, kot je bila navajena. Ker najbolj te ubije, da imaš osem ur isti položaj. Majstri pa se določenim delavkam niso hoteli zameriti, je bilo bolje za njih, da se me med sabo pojemo. Nekatere delavke so bile zelo zaščitene.«⁷³

Silva je pripovedovala, kako so si delavke same organizirale delo. Organizacija, o kateri je pripovedovala, je bila zanjo bolj razgibana in manj boleča. A vendar sodelavka pred njo ni nujno in vedno sledila takšni neformalni organizaciji. Od njenih zalog pa je bilo odvisno, kako si je delo lahko organizirala Silva. Po eni strani je samoorganizacija dajala občutek avtonomije in profesionalizma, a po drugi strani je prenašala tveganje in odgovornost z majstrov na delavke in na neformalna razmerja med njimi.

Prehod na kolektivno normo je močno preoblikoval izkušnjo dela v proizvodnji. Ne glede na to, koliko si se trudil, kako težko delo si opravil, so bili zdaj v skupini vsi enako normirani in plačani. To pa je veljalo kot nepravično. »Dokler smo imeli individualno normo, so bili dnevi, ko si imel dobro delo, ki je lepo teklo,« se je spominjala Breda. »Tako si lahko naredil tudi presežek norme. Kar se je pri plači poznalo. Ko pa imaš skupinsko normo, jaz lahko delam 120 procentov, ti pa 70. Plačo bova imeli pa enako. S tega vidika to ni pravično.«⁷⁴ Takšen sistem dela je poglobljajal konflikte med delavci.

A vendar – kot že zapisano, so bile velike razlike med delovnimi mesti oziroma med delovnimi operacijami in prehoda na skupinsko normo niso vsi občutili enako. »Starejše delavke so večinoma imele stalna delovna mesta in so od prvega dne pa do penzije delale eno in isto. Te so lahko brez težav normo dosegle,« mi je rekla Silva. »Ostale pa te sreče nismo imele, ker

---

73 Intervju, Polenšak, november 2019.

74 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

smo morale nadomeščati tega pa onega ali pa ker smo imele večje norme. Pa večinoma nismo imeli večjih zamer, dokler je bila individualna norma. Ko smo imele pa skupinsko ...» Silva je bila prepričana, da so se odnosi in razmerja v tovarni spremenili zaradi prehoda na skupinsko normo. A ne glede na to je bila njena osebna izkušnja reorganizacije drugačna:

»Je pa meni bila neprimerno bolj človeška kot pa individualna. Če ti delaš eno in isto deset let, lahko narediš tudi deset odstotkov več. Ko sem žepe delala, sem morala zarobiti ali zariglati, sem imela tudi 740 [komadov] normo. Jaz sem bila odvisna od delavke pred mano, a njej sta morali pomagati še dve, da so naredile toliko komadov, kot sem jih jaz potrebovala za svojo normo ...«⁷⁵

Prehod na skupinsko normo sicer za Silvo osebno ni pomenil negativne spremembe, a ga je kljub temu tudi sama povezala s poglobljanjem konfliktov in slabšanjem razmer v proizvodnji.

Silva je ponovno opozorila na soodvisna razmerja pri delu, na različno težke in različno ovrednotene delovne operacije – na to, kako težko je bilo doseči normo pri nekaterih delovnih operacijah. Starejše delavke so imele po pripovedovanju številnih bolj ovrednotena delovna mesta, takšna, kjer so normo lažje dosegle ali celo presegle. Medtem ko je bilo pri nekaterih delovnih operacijah normo lažje doseči, jo je bilo pri drugih teže. S spremenjenim delovnim tempom in naročili pa so se še okrepili tekmovalnost, zamere in spori med delavkami in delavci iste delovne skupine (brigade) ter tudi med različnimi skupinami. »*Na koncu pa smo vsi dobili enako. Ali si delal en dan ali pa 40 let, si dobil isto plačo. Minimalno plačo*«. Takšna zunanja uravnilovka ni poenotila tovarniške skupnosti, temveč je vnesla večji razdor med ljudi.

---

75 Intervju, Polenšak, november 2019.

SPREMENJENA RAZMERJA MED KAPITALOM, DRŽAVO IN DELAVKAMI TER DELAVCI

Erika, ki je ob uvedbi skupinske norme zaradi poškodbe delala kot servirka (pred poškodbo je bila šivilja), je bila prepričana, da je vodstvo spremembo uvedlo, ker delavci niso dosegali želenih rezultatov. Bila je jezna, da je vodstvo, še preden bi preučilo razloge, zakaj želenih rezultatov ni bilo, okrivilo delavke in delavce. Bila je prepričana, da organizacija dela v proizvodnji ni bila prilagojena novim razmeram, v katerih je tovarna delovala; se pravi, izdelovanju manjših serij različnih kolekcij. Poudarila je, da bi bilo najprej treba preučiti razloge, zakaj nekatere delavke in delavci niso mogli doseči norme, preveriti zastavljene normative, ali jih je bilo v praksi sploh mogoče izvesti, in posledično delovne operacije na novo normirati: »Mi smo vsi šli na ISO standard. A vendar ISO standard zahteva svoje priprave, da delavec že vnaprej ve, kaj ga čaka. Pa vendar nihče ni priznal, da tega v praksi ni bilo. So samo valili krivdo na delavce, da niso dosegli zaželenih storilnosti.«⁷⁶ Sindikalist Jože Turkl je nadaljeval: »Smo ugotovili, da večja skupina delavk in delavcev ne dosega norme. Smo od vodstva zahtevali, da jim plača razliko do kolektivne norme. A tega niso naredili. Preko sindikata (STUPIS) smo šli na delovno sodišče, ki je potrdilo, da delo ni bilo pripravljeno tako, da bi

---

76 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

lahko delavke in delavci dosegali normative.«⁷⁷ Po odločbi sodišča je vodstvo v tovarni uvedlo skupinsko normo, ki je bila po mnenju Jožeta dobro mišljena, a ni bila izpeljana v celoti, saj ni upoštevala različno ovrednotenih delovnih operacij.

Vse operacije v proizvodnji so bile namreč razdeljene glede na težavnost. Na primer v šivalnici je bilo več vrst šivanja, šivanja 1, 2, 3, 4, strojno lepljenje, ročna dela ipd. Vsaka vrsta šivanja je bila ovrednotena s številom točk, glede na število točk za posamezno vrsto šivanja in vrednosti točke se je izračunal neto urni osebni dohodek. Tehnologi so za vsak izdelek pripravili tehnološki postopek, napisali proizvodni nalog, zapisali material, potreben za izdelavo izdelka, in določili čas za izvedbo.⁷⁸

Tehnolog Branko mi je pripovedoval, da je vodstvo večkrat opozoril na problem organizacije dela in poslovanja. V delovno intenzivni panogi, ki temelji na storilnosti, se ne uvajajo skupinske norme, mi je rekel. Bil je prepričan, da vodstvo ni bilo zainteresirano, da bi kaj spremenili. Muro je zapustil po dvanajstih letih, zaposlil se je pri ruskem tekstilnem podjetju, leta 2013 pa je ustanovil svoje tekstilno podjetje.

Uvedba skupinske norme naj bi po eni razlagi zmanjšala razliko med tistimi, ki so dosegli normo, in tistimi, ki je niso. Tovarna je morala plačati razliko do minimalne plače tistim, ki norme niso dosegli. Interes uprave je bil, da uvede skupinsko

---

77 Zabeležka telefonskega pogovora, januar 2021. V kolektivni pogodbi za tekstilne, oblačilne, usnjarske in usnjarsko-predelovalne dejavnosti (leta 1998) je bilo v priporočilu napisano, da delež delavcev, ki norme ne dosega, ne sme biti večji od 10 %. O uvedbi novih oz. spremenjenih norm so morali delavce obvestiti pred spremembo. – *Kolektivna pogodba*, str. 40. Leta 1996 je Mura je sprejela poseben pravilnik za ugotavljanje znanja in zmožnosti opravljanja del delavcev, ki niso dosegli povprečne storilnosti (do 85 % norme v obdobju 30 dni prisotnosti na delu). V pravilniku je bilo natančno določeno, koga se preverja, kdaj, koliko časa in v kakšnih okoliščinah, prav tako so bili navedeni tudi tisti, ki so bili iz preverjanja izzeti. Proti koncu 90. let oz. ob prelomu stoletja namreč veliko delavk in delavcev ni doseglo norme. Po mnenju sindikalistov Erike in Jožeta je do tega prišlo zaradi organizacije dela, neprilagojene novim razmeram na trgu – naročilom v manjših, bolj zahtevnih in raznolikih serijah.

78 Delovni dan osmih ur je bil razdeljen na minute. Od tega so odšteli 30 minut za malico, pripravljalni in zaključni čas, pomožni čas in biološke potrebe. Za strojno delo je bilo preračunanih 413 minut, za ročno pa 428. To je bil dnevni razpoložljivi čas, tehnološki čas za izvedbo posamezne operacije izdelka pa je določil tehnolog s snemanjem s kronometrom ali štoparico. – Žižek, Normirano delo in obračun OD.

normo. Namen je bil povečati storilnost v skupini. Takšen ukrep je zmanjšal moč majstra ali majstrice in s tem subjektivno vlogo pri delitvi delovnih nalog. Uvedba skupinske norme je bila hkrati sestavni del širših ukrepov programa prestrukturiranja (sprejetega leta 2002), reorganizacije iz linijskega v t. i. celični način proizvodnje. Tako ga je poimenovala ena izmed sogovornic. Ideja je bila, da »brigada [skupina] naredi izdelek od A do Ž«. Takšen način dela (t. i. vitka proizvodnja), ki naj bi po reorganizaciji dela tovarno približal manjšim modernim mednarodnim podjetjem, je pomenil globoke spremembe. V proizvodnji so ga ljudje doživljali kot brisanje svojih spretnosti, znanj, avtonomije in profesionalizma. Skupinska norma je brisala različno ovrednotena dela. Takšna doživljanja je pomembno interpretirati tudi v okviru širših družbenih sprememb, spremenjenega materialnega in simbolnega položaja industrijskega delavstva. A po drugi strani je treba upoštevati, da po prepričanju številnih ukrepi v proizvodnji niso bili izpeljani v celoti in je v vsakdanjiku prihajalo do številnih improvizacij.

Pripovedi zaposlenih v proizvodnji kažejo, da so se ljudje psihično in fizično izčrpavali. Dela je bilo vedno več, plače so bile manjše, pritiski večji. »So nam razlagali, malo še potrpite, pa bo bolje,« mi je rekla Silva. »Pa ni bilo bolje, je bilo vedno slabše. Plače so bile slabše. Kolikokrat sem slišala, da moramo zategniti pas ...«⁷⁹ Silva se je sklicevala na pretekle izkušnje skupnega reševanja številnih kriz v socializmu, ki je temeljilo na angažmaju delavk in delavcev – njihovem težkem delu in odpovedovanju. Ljudje so zaradi preteklih izkušenj – spomina na skupno reševanje tovarne v obdobjih kriz – sprejeli racionalizacijo stroškov (ki je zajela nižje plače, odpovedovanje razdelitvi dobička) in intenzifikacijo dela. Njihove izkušnje iz preteklosti so kazale, da so krize minile, bili so poplačani (tudi z razdelitvijo dobička). A sodobni krizi ni bilo videti konca. Izčrpavali so se (pre)dolgo.

Dolgoletna vodstvena ekipa direktorja Boža Kuhariča (iz tovarne je odšel leta 2002) je (po pripovedovanju nekaterih)

---

79 Intervju, Murska sobota, junij 2011.

privolila v izčrpavanje s sklicevanjem na obojestransko zavezanost tovarniški skupnosti. »Če smo vsi skupaj vlagali, se odpovedovali, bomo zdaj tudi mi poskrbeli za te ljudi,« je miselnost uprave predstavila sogovornica, ki je želela ostati neimenovana. »Mi smo bili navajeni poskrbeti za svojo sredino.«⁸⁰ Pri tem je mislila na to, da so se v vodstvu poskušali izogniti množičnim odpuščanjem in so število zaposlenih zmanjševali postopoma, na t. i. mehak način (z upokojitvami, predčasnimi upokojitvami, odpravninami ipd.).

Tovarno Mura je – kot vso slovensko predelovalno industrijo – najbolj prizadela izguba jugoslovanskega tržišča, ki je predstavljala 60 odstotkov izgube njihovega trga. Po mnenju industrijskih sociologov je bila predelovalna industrija v Sloveniji prisiljena v karseda hitro tehnološko in organizacijsko preobrazbo. Po letu 2000 pa so se tovarne v predelovalni industriji kot številna druga podjetja borile s povečanjem konkurence in uveljavitvijo na evropskih trgih.⁸¹ Ob iskanju alternativnih tržišč so v Muri poprijeli za dodelavne posle. Ti pa so jih stiskali z nizkimi cenami in s prepovedjo nastopa na tržiščih, kjer so že nastopala podjetja, za katera so delali dodelavo.

Mura je v obdobje postsocialističnega preoblikovanja vstopila kot ena (naj)večjih tovarn v Sloveniji. Organizacija dela v tovarni je bila prilagojena velikemu sistemu, s strogo določenimi pristojnostmi in dolžnostmi posameznih delovnih enot ter natančno določeno komunikacijo in odnosi med njimi. Tovarna je imela zelo veliko zaposlenih (okoli 6000), organizacija dela pa je ustrezala izdelovanju večjih serij (množični proizvodnji), medtem ko sodobna organizacija temelji na imperativih mobilnosti, prilagodljivosti in konkurenčnosti.⁸²

Fleksibilni kapitalizem uresničujejo prilagodljiva, majhna in inovativna podjetja, ki ustvarjajo t. i. dodane vrednosti s tem, da se naglo odzivajo na hitre tržne spremembe. Fordistična

---

80 Pogovor, Murska Sobota, september 2020.

81 Kovačič, *Industrijska politika*.

82 Procoli, Manufacturing. Dunn, *Privatizing Poland*.

organizacija je delovne postopke razdelila v majhne enote po tekočem traku, v sodobni organizaciji pa je delo organizirano v manjših skupinah, kjer delavke in delavci naredijo več delovnih faz. Mnogi upravitelji so se – ne zgolj v Sloveniji, tudi v drugih državah – v zahtevi po prilagodljivi produkciji začeli zgledovati po japonskih strategijah produkcije (večinoma v nemških podjetjih), po t. i. vitki proizvodnji z majhnim odpadkom in prilagodljivimi delavci. To sem opazovala leta 2004 v proizvodnji Predilnice Litija, ki velja za primer uspešnega preoblikovanja podjetja. Predilnica Litija se je sicer specializirala za izdelavo preje (niti) v pohištvene in tehnične namene, in ne za modno industrijo.

Nekateri sogovorniki v Muri so opozarjali, da je bilo težko spreminjati delovanje velikega sistema. »To je tako, kot da bi moral na hitro obrniti tank za 180 odstotkov,« je rekla ena izmed sogovornic. Tanka namreč ne moreš na hitro obrniti. »Velik sistem je kot kolesje,« je organizacijo tovarne opisala druga sogovornica.⁸³ S tem je želela ponazoriti, da je sistem narejen tako, da deluje sam od sebe. Četudi uvedemo spremembo, sistem potrebuje čas, da se na novo uteče. Velja pa pripomniti, da se niti ljudje ne spreminjamo dokončno in prelomno, četudi bi tako želeli in četudi so to v novem času pričakovali nekateri ideologi ter strokovnjaki in so to zahtevali novi normativi bivanja in delovanja.

Industrijske odnose oziroma razmerja v devetdesetih letih prejšnjega stoletja sta močno zaznamovali privatizacija ter spreminjajoče se razmerje (moči) med delodajalci, lastniki in menedžerji ter delavci in državo. Moč menedžerjev se je v Sloveniji po letu 2000 večala, čeprav je bila zaradi notranjih odkupov že leta 2001 večja kot v nekaterih drugih postsocialističnih državah,⁸⁴ predvsem pa se je povečala z menedžerskimi odkupi in prevzemi po letu 2004 oziroma 2005.

Po industrijskem sociologu Miroslavu Stanojeviću je razmerje na začetku postsocialističnih sprememb zaznamoval sistem usklajenega delovanja in partnerstva med vsemi tremi

---

83 Na njuno željo ju ne poimenujem. – Pogovor, Murska Sobota, september 2020.

84 Stanojević, Vzpon in dezorganizacija, str. 121.

akterji; politiko, delodajalci in delavci. Takšen sistem je bil v Sloveniji edinstven, popolnoma drugačen od drugih postsocialističnih držav ali članic EU. Razvoj je bil posledica konkretne zgodovine – tržno usmerjenega samoupravnega jugoslovanskega sistema z močnimi delavskimi sveti in razvitimi trgovinskimi odnosi z zahodnimi državami. Zaradi višjega življenjskega standarda ter povezavami z drugimi državami Slovenija ob političnem prelomu ni bila na udaru Mednarodnega denarnega sklada (IMF) in je imela manj tujih neposrednih investicij. Tudi moč sindikatov je bila v Sloveniji večja kot v drugih postsocialističnih državah in je ostala takšna tudi v devetdesetih letih 20. stoletja, ko so se vrstile množične stavke. Moč sindikatov je vplivala na oblikovanje številnih družbenih dogovorov, ki so delavcem zagotavljali zaščito in omogočali nadaljevanje mehanizmov blaginje v zameno za intenzivno delo (kot temelj konkurenčnosti).⁸⁵

Usklajenega partnerstva je bilo konec po letu 2004, po vstopu Slovenije v EU in evroobmočje, s prekinitevijo obveznega članstva velikih podjetij v gospodarski zbornici leta 2005, zmanjševanjem moči sindikatov, intenzifikacijo dela ter politiko desnosredinske vlade Janeza Janše, ki je namerno rušila socialno partnerstvo ter oblikovala nove dogovore (z menedžersko in lastniško elito). Stanojević je spremembe povezal z močno spremenjenimi širšimi razmerami – večjim prilivom poceni denarja in gospodarsko rastjo, ki je s krizo drastično padla in zožila prostor konsenzualnega političnega odločanja in socialnega dialoga.

Konkurenčnost, ki je temeljila na intenzifikaciji dela, je bila do takrat izčrpana, na kar opozarja tudi visok odstotek kroničnih obolenj (za Finsko najvišji, kar kaže na izčrpavanja ljudi predvsem v delovno intenzivnih panogah).⁸⁶

Med letoma 2004 in 2008 je vlada pripravila paket neoliberalnih reform. Ostremu nasprotovanju sindikatov je sledila množična stavka novembra 2005 v Ljubljani. Vse to je povzročilo

---

85 Stanojević, The Europeanisation of Slovenian corporatism. Kramberger in Stanojević, *Class Concepts*.

86 Kramberger in Stanojević, *Class Concepts*, str. 656.

zaostrovanja konfliktov med socialnimi partnerji, močno polarizacijo javnosti in politizacijo stališč socialnih partnerjev. Kot kaže sociološka študija Miroslava Stanojevića, Aleksandre Kanjuo Mrčela in Maje Breznik, je imel konflikt leta 2005 daljnosežnejši vpliv na percepcije in medsebojna razmerja med socialnimi partnerji (državo, delodajalci in sindikati) tudi v obdobju vladnih reform v postkriznem času.⁸⁷

Takrat se je zmanjšala moč sindikatov. Po drugi strani se je z denacionalizacijo, pluralizacijo političnih strank, privatizacijo, vstopom v EU, prilivom finančnih spodbud oblikovala nova elita (ali nov višji sloj), ki so jo sestavljali politični vodje, lastniki nepremičnin in velikih podjetij, člani upravnih in nadzornih odborov različnih državnih družb, fondov in fundacij ter lastniki množičnih medijev.⁸⁸ Povečalo se je nezaupanje ljudi v politiko, menedžerje in lastnike, saj so v javnost prihajala poročila o številnih menedžerskih prevzemih in izčrpavanjih podjetij.⁸⁹

---

87 Stanojević, Kanjuo Mrčela in Breznik, *Slovenia at the crossroads*. Po mnenju avtorjev je struktura kolektivnih pogajanj sicer ostajala centralizirana, prišlo pa je do sprememb v okviru različnih interesov delodajalcev in delavcev, sindikat je izgubil mobilizacijsko moč in članstvo.

88 To npr. ugotavlja raziskava Alija Žerdina *Omrežje moči*, cit. po Kramberger in Stanojević, *Class Concepts*, str. 656.

89 V Lorenčič, *Prelom*, str. 313. Zgodovinar Aleksander Lorenčič je t. i. divjo privatizacijo v Sloveniji, do katere je prišlo že v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, povezal z dolgotrajnim sprejemanjem ustrezne zakonodaje. Politika se ni odzivala na takšna dogajanja. Tega pa ne gre razumeti zgolj v smislu, da je politika takšno privatizacijo odkrito podpirala, temveč da se je soočala s popolnoma novimi procesi in se ni znala odzvati. Politiki so namreč iskali ustrezne zakonske oz. pravne okvire za lastniška preoblikovanja. – *Prelom*, str. 446.

REŽIMI DELA, DISCIPLINA IN UTELEŠENA IZKUŠNJA

Iz kratkega ekskurza v preoblikovana razmerja moči na makroravni se v zadnjem razdelku prvega poglavja vračam k proizvodnji in osredotočam na metodološki vidik interpretiranja režimov dela v tovarni. Analitiki, ki se ukvarjajo z organizacijsko teorijo in preučujejo organizacijo dela, kritično opozarjajo, kako ta deli delavce, mobilizira oziroma upravlja neformalne odnose in zavezništva ter ustvarja konflikte med njimi.⁹⁰ Študije analizirajo menedžerske teorije, predpise in prakse, poudarjajo ideološke in politične učinke režimov dela ter tehnik discipliniranja. Takšen (metodološki) pogled kaže, kako menedžerske strategije disciplinirajo delavce, preoblikujejo njihova telesa, razmišljanja in obnašanja, normativno predpisujejo delovanje »prave« delavke in delavca.

Sodobne razprave dokazujejo, da mednarodni standardi, kot so npr. ISO standardi (International Organization for Standardization) ali TQM (Total Quality Management), niso le avtoritativno poenotili notranje organizacije raznolikih podjetij v različnih državah, temveč so stremeli k discipliniranju in uniformiranju delavk ter delavcev. Usposabljanje delovne sile po mednarodnih standardih se v takšnih študijah kaže kot »prostor

---

⁹⁰ Bahnisch, *Embodied Work*. Urciuoli, *Skills and selves*. Procoli, *Manufacturing*. Dunn, *Privatizing Poland*.

institucionalnega nasilja, usmerjenega v delavca po merilih moderne ekonomije»,⁹¹ kamor pa avtorji prištevajo tudi navidezno samostojnejšo in svobodnejšo organizacijo dela.⁹²

TQM zajema niz menedžerskih praks, ki so nadomestile tayloristični menedžment in temeljijo na konstantnem izboljševanju dela in delavcev. TQM ne potrebuje zunanjega nadzora delavk in delavcev. Nadzor udejanjajo strategije samoregulacije. Po neoliberalni miselnosti vladanja ga udejanja samoregulativno fleksibilno telo.⁹³ V nasprotju s taylorizmom, ki je delavce obravnaval kot anarhične in nevarne kapitalističnim odnosom ter se zato osredotočil na nadzor avtonomnosti, je po novem sistemu ravno avtonomna subjektiviteta produktivnega posameznika tista, ki postane osrednji ekonomski vir.⁹⁴ Kar pomeni, da je bilo treba ekonomske cilje povezati z mehanizmi (samo)regulacije posameznika.⁹⁵ Nove tehnike upravljanja so se zato osredotočile na avtonomijo in odgovornost posameznika. Odgovornost pri tem ni bila povezana le s kakovostjo produkta, temveč s celostno osebno investicijo, ki jo je delavka ali delavec vložil v delo, s samoiniciativnostjo, ustvarjalnostjo in inovativnostjo.

A naj najprej na kratko predstavim taylorizem, o katerem sem v poglavju že pisala. Frederick Winslow Taylor je konec 19. in v začetku 20. stoletja razvijal organizacijo dela, ki bi prinesla večjo učinkovitost za manjši strošek.⁹⁶ Delo je razdelil na minute, natančno izračunal gibe delavk in delavcev ter glede na te izračune popolnoma reguliral njihova gibanja. Z njegovimi metodami, ki so bile namenjene racionalizaciji stroškov, je linijsko delo postalo upraviteljsko centralizirano in koordinirano.⁹⁷ Taylorjeva metoda, ki so jo prevzemale fordistične tovarne (pa

---

91 Procoli, *Manufacturing*, str. 84

92 Dunn, *Privatizing Poland*. Procoli, *Workers and Narratives*. N. Vodopivec, Preoblikovanje.

93 Martin, *Flexible Bodies*, str. 55.

94 Bahnisch, *Embodied Work*, str. 55

95 Miller in Rose, *Governing economic life*.

96 Taylor je napisal knjigo *The Principles of Scientific Management* [Principi znanstvenega menedžmenta].

97 Bahnisch, *Embodied Work*, str. 55.

čeprav ne popolnoma),⁹⁸ je disciplinirala delavke in delavce, njihove gibe, delo, hkrati pa je legitimirala položaj in znanje menedžerskega ter tehnološko inženirskega kadra (in mu dodelila moč). To je vneslo v tovarno osnovni konflikt, na katerega sem se že sklicevala, ki je temeljil na delitvi na umsko in fizično delo.

Taylorjevi matematični izračuni pa sčasoma niso več zadoštovali, zato so se začeli upravitelji z večjo resnostjo posvečati vprašanju notranje motivacije delavcev. Kasnejše menedžerske šole – predvsem z razvojem upravljanja človeških virov – so poudarile socialnopsihološke aspekte.⁹⁹ Teorije upravljanja človeških virov so sčasoma redefinirale odnos med menedžerji in zaposlenimi. Takšnega odnosa naj ne bi zaznamovala hierarhija, temveč načelo sodelovanja. Del funkcij se je s tem v sodobnosti z menedžerskih nadzornikov prenesel na delavce. Namesto neposrednega nadzora so se oblikovale alternativne oblike, denimo *odgovorna avtonomija*.¹⁰⁰ Nadzor se je dosegal z načini, pri katerih so imeli delavci več odgovornosti. Posamezniki se niso preoblikovali zaradi strahu, temveč ker so odgovorni in bodo sami od sebe naredili točno tako, kot je treba, saj so samonadzorujoči, samoiniciativni in avtonomni posamezniki.¹⁰¹ Dober delavec, mi je rekel vodja v proizvodnji Predilnice Litije leta 2004, je namreč pravo nasprotje tistih, ki samo *čakajo, da jim bo kdo rekel, kaj naj naredijo*.¹⁰²

Novejše šole niso več nagovarjale delavcev kot družbenih bitij, ki bi v skupinskih odnosih zadovoljevali potrebo po solidarnosti in varnosti, temveč kot posameznike. Nov ideal delovanja človeka je bil dosežen z idejo, da s pomočjo dela uresničuje in izboljšuje samega sebe (svoj jaz).¹⁰³ Kar vidim kot pomembno in prenašam na naš primer, je, kako ukrepi, predpisi in menedžerske šole nagovarjajo delavke in delavce, kakšno normativno

98 Več v Bahnisch, *Embodied Work*. Bahnisch je veliko črpal iz dognanj Nikolasa Rosa in Reinhardta Bendixa. Gl. tudi Miller in Rose, *Governing the Present*, str. 34–44.

99 Bahnisch, *Embodied Work*. Miller in Rose, *Governing the Present*.

100 Friedman, *Industry and Labour*, str. 43–57.

101 Procoli, *Manufacturing*. Rose, *Inventing*, str. 160.

102 N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

103 Miller in Rose, *Governing economic life*, str. 22.

delavsko podobo predpisujejo. Pri tem ne gre zgolj za model delovanja v proizvodnji tovarne, temveč v širši družbi, o čemer podrobneje pišem v četrtem poglavju.

Kot ugotavljajo industrijske etnografije, pa modeli TQM in ekipnega dela v proizvodnji vzpostavljajo odpor tako proizvodnih delavcev kot tudi proizvodnega menedžmenta, saj spodjedajo njihova občutja profesionalizma in avtonomije.¹⁰⁴ Etnografske študije kažejo, da sodobne proizvodnje v praksi ne zaznamujejo zgolj nove šole upravljanja, temveč mešanica novih teorij (fleksibilnega subjekta) in taylorističnih politik.¹⁰⁵

Elizabeth Dunn, ki je preučevala prestrukturiranja v tovarni otroške prehrane na Poljskem in analizirala tehnike discipliniranja in režime dela, je opozorila na kognitivno ideološko transformacijo, ki je spremljala nove menedžerske strategije, organizacijo dela in tehnike discipliniranja na Poljskem. Ne glede na to, da so bili poudarki v poljski tovarni na postsocialističnem transformiranju dela, mišljenja, obnašanja ljudi, je bila transformacija sestavni del širšega preoblikovanja, ki je zajela enake mentalne sisteme upravljanja (angl. governmentality) in regulacije kot v Nemčiji, na Japonskem ali v ZDA. Tehnike so bile usmerjene k oblikovanju fleksibilnih, agilnih, samoreguliranih delavcev, s pomočjo katerih se je lahko podjetje odzivalo na hitre spremembe na trgu dela.¹⁰⁶

A delavke in delavci, njihove identitete, osebnosti in načini dela niso zgolj rezultat organizacije dela, temveč tudi drugih disciplinirajočih mehanizmov, ki jih določa družbeno in kulturno razumevanje spola, starosti, etnične ali lokalne pripadnosti ipd. Tekstilnih delavk in delavcev prav tako ne gre obravnavati zgolj kot rezultat discipline in nadzora. Pomembno je prisluhniti njihovi izkušnji bivanja in delovanja, izkušnji, kako so na delovnem mestu vzpostavljali delavske identitete ter se osebno

---

104 Ezzamel, Hugh in Worthington, Manufacturing Shareholders Value, str. 107–140, cit. po Mollona, General Introduction, str. xii.

105 Elger in Smith, *Assembling Work*, cit. po Wolkowitz, *Bodies at Work*, str. 64. N. Vodopivec, Preoblikovanje.

106 Dunn, *Privatizing Poland*, str. 6.

oblikovali. Telo namreč ni zgolj objekt regulacije in discipline (kar zanima predvsem raziskovalke in raziskovalce, ki so sledili pristopu Michela Foucaulta), temveč tudi želje (na kar opozarjajo feministične študije) ter občutenih in živetih realnosti (kar poudarjajo etnografije).

Pri tem se sklicujem na koncept utelešenosti, ki ga je razvijal antropolog Thomas Csordas. Csordas je pozval k preučevanju telesa kot subjekta in doživete izkušnje – ne zgolj na ravni diskurza, temveč telesno materialnega. Telesa namreč niso le konstrukti in reprezentacije, temveč živa realnost ljudi. Csordas je opozoril na telesni in čutni vidik izkušnje, ki je temeljni oblikovalec našega jaza. Tisto, kar se zareže globoko v telo, se z njim spoji in ga preobrazi. Telo ni nepopisan list, pasivni prostor in rezultat političnega oziroma družbenega nadzora ali inskripcije. Telo je dejavno in tvorno, zavzema zaznavno izkušnjo in angažma s svetom.¹⁰⁷ Koncept utelešenosti se osredotoči na občuteno izkušnjo telesnega, ki oblikuje subjektivnost (pogled je blizu fenomenološkim razmislekom). Gre za čutno zaznavo, ki je kulturno in družbeno pogojena zaradi skupnega habitusa, a ni nujno reflektirana kot taka. Koncept utelešenosti kritično zavrača delitev na um in telo ter dihotomijo med naravo oziroma biologijo in kulturo. Pojmovanje telesa je kulturno, družbeno in časovno pogojeno. Izkušnja utelešenosti se vzpostavlja v interakcijah z drugimi telesi, s človeškimi in nečloveškim. Kar je nadvse pomembno za razumevanje izkušnje dela in vezi s tovarno, teme, h kateri se vračam v tretjem poglavju. Takšen pogled nam namreč pokaže transformativno moč izkušnje dela.

---

107 Csordas, Introduction. Csordas, Embodiment. Prim. Weiss, *Body Images*. Blackman, *The Body*.

IZGUBA DELA

STEČAJ

Govorice, ki so krožile po tovarni in kraju,¹⁰⁸ kjer je ta stala, ter medijske napovedi o stečaju so krepile negotovost med ljudmi. »Bilo je v zraku, tako kot kuga v 15. stoletju, pa v medijih,« je stečaj in odpuščanje opisala Jana.¹⁰⁹ Nezaupanje je bilo veliko. »Obveščanje je bilo, kar je bilo po televiziji. Nihče nas ni obveščal. Če smo spraševali, je bilo bolje, da si bil tiho. Včasih smo imeli občutek, da so po televiziji in vsi drugi več vedeli kot mi, ki smo tam delali.« Pogovori so pokazali, kako sporen je bil pri stečaju sam način odpuščanja. Delavke in delavci so vodstvu močno zamerili, da se z njimi niso pogovarjali, da jih niso obveščali, jim predstavili razmer in jih pripravili na stečaj. »Nihče od vodilnih ni prišel povedat: ‚slabo je, začeli bomo odpuščati‘, kar koli. Praktično do zadnjega ne.« Ana¹¹⁰ je pripovedovala, da zadnji dan vodilnih ni bilo v tovarni, saj »so se bali, ker so bili ljudje vzkipljivi in so že grozili drug drugemu. Vsak se je boril za svoje življenje.« A iz pogovorov z zaposlenimi v drugih službah je razvidno, da pretoka informacij ni bilo niti med njimi, da je prevladalo nezaupanje, da so bili ob stečaju šokirani ljudje v različnih službah.

---

108 Mura je imela tovarne v Murski Soboti, Lendavi, Ljutomeru, Gornji Radgoni in Gornjih Petrovcih.

109 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

110 Prav tam.

Na ljudi so močno vplivala medijska poročila. Sogovornice so bile kritične do medijskega poročanja, do medijskega upodabljanja dogodkov in medijev samih. Govorile so o medijski uzurpaciji dogodkov za spektakularno poročanje o njihovi usodi in medijski politiki, ki je imela pri tem svoje interese.¹¹¹ Čeprav so delavke in delavci sami s pomočjo medijev iskali informacije, so novice, ki so jih dobivali, hkrati večale strah in obup med njimi. Cilka¹¹² je povedala, da so govorice o odpuščanju krepile napetosti in tekmovalnost med zaposlenimi: »Vsak je pač gledal na to, da ostane. Je bilo hudo.«

Kljub govoricam, ki so povzročile stiske in strahove, pa so bili sogovornice in sogovorniki ob stečaju šokirani. »Šušljalo se je, ampak do konca so govorili, naj tega ne poslušamo, da ni res,« je rekla Jasmina.¹¹³ »Še tisti zadnji dan sem jaz bila v skladišču, ker sem imela polno dela. Še nekaj sem se učila. Zadnji božji dan sem se še učila novega dela.«

Cilka je povedala, da so zaradi preteklih izkušenj s številnimi krizami (v socialističnem in postsocialističnem obdobju) v proizvodnji verjeli, da bodo *tudi tokrat splavali*. Podobno kot Jasmina, ki se je še zadnji dan učila, je tudi Cilka dejala, da so do konca delali tako, kot da konca sploh ne bo:

»Rekli smo si, to se spet govori, sigurno se bo spet kakšna luknja našla, pa bomo delali dalje. Je bilo tisti čas hudo zame, ker sem morala delit papirje. To mi je bilo najtežje delo, kar jih je bilo. Vsi so te gledali, češ, ti si ostal,¹¹⁴ mi pa smo šli. Dejansko sem bila na istem, samo da je moj čas prišel pozneje. Hudo je bilo, ker smo toliko let vlagali, zdaj smo bili pa navadne smeti. Jaz sem potrebovala čas, da sem se pobrala. Eno pripadnost čutiš do tistega podjetja, kjer toliko let delaš. Dejansko je to tako, kot če bi familijo izgubil. Zdi se ti, kot da nisi več potreben, kot da nisi več sposoben delati. Težko je spoznanje, da te nihče več ne potrebuje. Prej si bil nepogrešljiv. Ko si šel na dopust, so te poklicali, vprašali, kako se kaj dela, kje je kakšna stvar.«¹¹⁵

111 Več o reprezentacijah tekstilnih delavk in delavcev ter medijskem poročanju o tovarni Mura v četrtem in šestem poglavju.

112 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

113 Prav tam.

114 Pomembno je vprašanje, kako so odpuščanje doživljali tisti, ki so v tovarni ostali.

115 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

Nekateri so bili prepričani, da je bil stečaj politična odločitev. Povedali so mi, da njihove informacije in podatki niso kazali na stečaj (več o tem v zadnjem poglavju). Sogovornice, ki takšnih informacij in podatkov niso imele, so pripovedovale, da je bil stečaj nezamisljiv. »Nikoli si ne bi mislila, da bi takšna institucija, kot je bila Mura, lahko šla v stečaj,« je o tem povedala Vesna.¹¹⁶

Moja teza je, da je kljub različnim občutjem, o katerih so mi posredno in neposredno pripovedovali ljudje – in so bila rezultat večletnega izčrpavanja v proizvodnji in dogodkov ob stečaju, šok v temelju zaznamoval izkušnjo izgube dela in tovarne na intimni in družbeni ravni. Ljudje so bili šokirani, saj si propada tovarne niso mogli niti zamisliti, niso mogli verjeti, da bi bilo to sploh mogoče in da bo, kot se je izrazil sindikalist Jože, »država to dopustila«. ¹¹⁷ Takšnih občutij ljudi ne gre soditi, temveč jih je treba obravnavati kot dejstvo. Nenadna izguba lastne vrednosti in spoštovanja v tovarni ter v širši družbi delavk in delavcev ni le razočarala in razjezila, temveč jih je šokirala. Sogovornice so poročale o »šoku, ki ga je bilo težko popisati z besedami«. Nekatere so šok opisale kot zunajtelesno izkušnjo, nekatere kot paralizo. V naših pogovorih šok ni bil vedno neposredno artikuliran ali celo ubeseden. Marsikdaj sem ga razbrala med vrsticami, v molku oziroma tišini, pogledih, okamneli drži svojih sogovornic, uporabi številnih medmetov in iskanju besed: »Ne vem, kako bi vam to povedala.« Na šok so se lepila druga občutja, predvsem velikega ponižanja, prevare in krivice. »Nihče ni verjel,« mi je rekla Silva, »červavno se je to pripravljalo. Zamislite si, 21. septembra 2009 štrajk v Murski Soboti, jaz pa sem 10. septembra ob osmih zjutraj [v Ljutomeru] naredila zadnji komad in sem šla. Nihče mi ni ničesar rekel, niti hvala, ne vem povedati ...« Tišina, išče besede. »Bi nekomu privoščila, da to doživi.«¹¹⁸ Silva je v Muri delala petindvajset let.

---

¹¹⁶ Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

¹¹⁷ Zabeležka telefonskega pogovora, januar 2021.

¹¹⁸ Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

Nekatere delavke so bile jezne na konkretne razmere, osebe in dogodke. Doživljale so krivico in se počutile prevarane. V pogovorih je bilo marsikdaj razvidno, da so v doživljanju propada podjetja čutile tudi osamljenost in se spraševale, kaj bi lahko same naredile drugače. Hkrati so se ob odpuščanju spraševale, zakaj ravno one. Ana,¹¹⁹ ki je imela ob stečaju 45 let, je rekla: »Nihče ti ne pove, zakaj ravno ti. Potem pa kar nisem vedela, ali sem bila res tako slaba delavka, da so me odpustili. Sem se počutila kot umazana cunj, ki jo lahko samo odvržeš.« Sogovornice so trdile, da so se počutile razčlovečeno, najpogosteje so uporabljale prisposodbo umazanega in zavrženega; *odvržena cunj, navadna smet, zadnja smet* ipd. »Izguba dela je zame bila zelo huda sprememba,« je Nini Luin dejala Jasmina leta 2013. »To je bila zame ene vrste izguba dostojanstva. Največji šok v življenju, še mogoče to, da nimam otrok, ni bilo tako hudo. Pol leta je bilo tako grozno. Izgubiš dostojanstvo in si nič. Negativna nula. Počutila sem se kot zadnja smet brez vsega.«¹²⁰

Reorganizacija Mure, ki je spreminjala položaj zaposlenih in krojila njihove usode, je poleg doživljanja krivic med zaposlenimi povzročala dodatne stiske. Nekateri so bili odpuščeni, drugi so ostali v t. i. zdravem jedru (v podjetju, ki je ostalo), nekatere so najprej odpustili, potem poklicali nazaj v novo podjetje, nekaterih niso nikoli več poklicali. »Počutila sem se manjvredno in nekoristno, še posebej, ker me niso vzeli naprej,« je Nini Luin povedala Bojana.

»Sem bila užaljena, ker sem znala ogromno operacij, tudi v likalnici sem znala delati večino stvari. Imela sem občutek manjvrednosti. Zdelo se mi je zelo nepravilno. Jaz sem bila mati samohranilka, sama sem bila z otrokom, pa niso tega upoštevali. Pa nikoli nisem imela bolniške zaradi otroka, vedno sem ga puščala doma mami. Mislim, da sem bila pridna delavka, normo sem dosegala, veliko operacij sem znala delati.«

---

119 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

120 Prav tam.

Vesna se je v najinem pogovoru leta 2011 spominjala dogodkov pred dvema letoma: »Bila sem tajnica enega obrata oziroma sedanje firme Mura in partnerji, ampak žal sem odšla eno leto prej na svet delavcev in takrat nisem podpisala pogodbe z Muro in partnerji. 2008 sem bila izvoljena za štiriletni mandat, delovno mesto bi me moralo počakati. Jaz pa sem šla v Muro, d. d. in tako ostala brez dela.« Leta 2009 so šli namreč v stečaj Mura, d. d. in hčerinska podjetja Mura moška oblačila, Mura ženska oblačila ter invalidsko podjetje Muralist. Mura in partnerji je bilo eno od petih hčerinskih podjetij, ki je nadaljevalo proizvodnjo (poleg Mure –evropske hiše mode, M Energetike, M Aiks, Mure Unikat). »Ironija, vsi, ki so ostali, moji sodelavci, so me takrat podprli,« je nadaljevala Vesna. »Pa boš dobila zaposlitev, so mi rekli. Zdaj [leta 2011] se ne odzivajo. Me teži, oni delajo prav tako iz mojih žuljev. Imam 27 let delovne dobe. To je moja odpravnina. Moje življenje.«¹²¹

Marjana je aprila 2009 kot številne druge sodelavke podpisala pogodbo o premestitvi v hčerinsko podjetje. Takrat pogodbi nihče ni pripisoval večjega pomena. Marjana ni dobila pojasnila, zakaj je prišlo do premestitve. Oktobra istega leta je šlo prav to hčerinsko podjetje v stečaj. V stečaj je šla tudi mati Mura (oziroma Mura, d. d.). Ker pa je bila hčerinska firma ustanovljena brez kapitala, Marjana ni dobila izplačane odpravnine niti neizplačanih plač, regresa, dopusta.¹²² Prejela je pismo,¹²³ da ji Mura dolguje 14.000 evrov, a denarja ni mogla dobiti.

Poleg Marjane je bilo aprila 2009 iz matičnega podjetja v novoustanovljena hčerinska podjetja premeščenih 1900 delavk in delavcev, ki niso vedeli, zakaj in po kakšnem ključu so jih izbrali. Po stečaju so bili upravičeni do odpravnine in neizplačanih plač pri hčerinskih podjetjih. A ker ta niso imela kapitala, ustanovljena so bila namreč brez tega, so se s tožbami obrnili na

---

121 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

122 Vse tri hčerinske družbe so bile v lasti podjetja Mura, d. d., same pa niso imele premoženja za izplačila. Več v zadnjem poglavju.

123 Skupaj sva iskali pismo, a nama ga ni uspelo najti.

matično podjetje.¹²⁴ Tožbe pa so bile ovržene ali pa so delavci od njih odstopili sami.

V naslednjih letih so šla v stečaj tudi hčerinska podjetja Unikat in M Aiks. Muro EHM so prodali, kupilo jo je podjetje Mura in partnerji, d. o. o. Mura, d. d. – podjetje v stečaju, je ostala 100-odstotna lastnica podjetja Mura in partnerji (t. i. zdravega jedra) do konca avgusta 2011, ko jo je kupila skupina Aha Moda. Sogovornice, ki so ostale v Aha Muri, so pripovedovale o zaostrenih delovnih razmerah in nečloveških odnosih. Stiske so med ljudmi poglobljale razlike v trajnosti in stabilnosti zaposlitve: nekateri so bili zaposleni za nedoločen čas, večini pa so pogodbe podaljševali, nekateri so ostali kot del zdravega jedra kontinuirano zaposleni, drugi so bili ob Murinem stečaju brezposelni in kot iskalci zaposlitve prijavljeni na zavodu za zaposlovanje ter so se čez leto ali dve vrnili v Muro. »Leta 2011 sem prišla nazaj v Muro,« je Nini Luin pripovedovala Mateja, »Bossovi delavci so nekako napredovali in bili višje na lestvici v primerjavi z nami. Bossovi so bili vse, zdravo jedro, vse naj naj! Že od samega začetka smo bili manjvredni, ker smo prišli kasneje nazaj.«¹²⁵ Občutja nepravičnosti, nemoči in jeze zaposlenih v teh podjetjih so še dodatno poglobila medijska poročila o preiskovanju lastnikov skupine Aha zaradi suma prelivanja sredstev državne pomoči za odpiranje novega podjetja v Srbiji (kjer sta lastnika prav tako dobila državno subvencijo) in obtožbe vodstva uprave za kršenje delavskih pravic zaradi neplačevanja prispevkov. Podjetje je leta 2014 končalo v stečaju.

---

124 Matično podjetje je terjatve izplačalo, a zgolj delavkam in delavcem, ki so delali tam, tistim, ki so bili pol leta prej premeščeni v hčerinska podjetja, terjatev niso izplačali.

125 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

POSLEDICE STEČAJA ZA LJUDI

»Imam težave s stresom,« mi je rekla 46-letna Vesna, ki je v Muri delala 27 let, ob stečaju leta 2009 pa je postala brezposelna. »Pri nekaterih je bilo huje, so morali v psihiatrično bolnico. Nekateri so se zaprli, napravili tudi samomor.«¹²⁶ Drugih, kot je opozorila Jolanka Horvat, je bilo izgube dela sram: »Je hudo, ampak ljudje ne pokažejo. Ali jih je sram ali se vase zaprejo, potisnejo stvari pod preprogo.«¹²⁷

Psihologinja iz Psihiatrične bolnišnice Ormož mi je pripovedovala o odpuščenih Murinih delavkah in delavcih, ki so v večjem številu prihajali na zdravljenje v bolnišnico že ob koncu 90. let. »Prva leta smo opazili šok, ko so delavke ugotovile, da socialistične postavke, kot na primer jaz sem del tovarne, ne držijo več. Ko so začutile, da vse, v kar so vlagale, ne drži več. Vse, kar so bile, kar so se trudile biti, ni držalo več. Kar naenkrat so postale nepomembne.« Svojih težav niso prepoznale v strukturni pogojenosti. Niso vedele, da so prihajale v večjih skupinah. Njihova doživljanja so bila verbalno neartikulirana, težave so čutile v telesu: prihajale so, ker niso mogle spati, bile so utrujene, bolele so jih noge in roke. Šele sčasoma in s pomočjo pogovora so nekatere lahko artikulirale občutja, prepoznale so ozadja

126 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

127 Dernovšček Hafner in Draksler, Zdravje delavcev.

telesnih simptomov. »Prišle so v hudem strahu, ker je njihova vrednost silno padala, vrednost njih kot oseb, kot delavk. Vsako govorico so vzele osebno. Predvsem je bil šok, ker so bile pridne, so pridno delale in so bile odpuščene čez noč. To so bile globoke depresije. In nisi mogel reči, to ni res, to se vam ni zgodilo.«¹²⁸

Pogovor s psihologinjo me je opozoril na pomen poimenovanja, prepoznanja in priznanja utelešenih občutij, na pomen diskurzivnega prostora, ki omogoči artikulacijo utelešenih vsebin in afektov. Diskurzivni manko to onemogoči, saj ne ponuja orodja za njihovo artikulacijo. To se je zgodilo ravno z umanjkanjem diskurzivnega prostora v samoodgovorni »družbi znanja« in tržne racionalnosti. Doživljanja industrijskih delavk in delavcev so bila potisnjena v intimo čustvenega sveta. V širši družbi so ostala neprepoznana. Pripisovala so se posameznikom – kot da je šlo za doživljanje posameznika, ne pa družbeno pogojeno doživljanje širšega kolektiva,¹²⁹ ali pa jih celo posamezniki niso ozavestili in so ostala v telesnem. Ljudje so se z njimi pogosto spopadali v osami. Medijska odmevnost težav ni rešila. S specifičnim načinom reprezentiranja, ki je odgovarjal prevladujočim predstavam o industrijskem delavstvu v družbi, jih je pogosto še krepila.¹³⁰

V Sloveniji je malo zanimanja za poglobljeno raziskovanje izkušenj in življenja industrijskih delavk in delavcev oziroma problematizacijo njihovega položaja. Njihove pripovedi so najpogostejše vključene v preteklo krajino industrijske dediščine (v muzejih), pa še tam delavke in delavci kot akterji socialistične industrijske modernizacije redko najdejo prostor.

V monografiji se sklicujem na tri poglobljene študije, ki so se ukvarjale z vplivi stečaja v Muri na ljudi.¹³¹ Nastale so na osebno pobudo raziskovalk in raziskovalcev in kažejo podobno,

128 Intervju s klinično psihologinjo Mileno Srpak, Ljubljana, julij 2011.

129 Kar pa nikakor ne pomeni, da so bila doživljanja vseh ljudi enaka.

130 Prim. Gilbert in Husarić, Care. Več v četrtem poglavju.

131 Luin, *Življenjske prakse*. Bras, *Omrežja*. Draksler et al., *Restructuring*. Poleg navedenih raziskovalnih del je bilo napisanih tudi več diplomskih del na Fakulteti za socialno delo. Tu se posebej opiram na Mihorić, *Zaposleni revni*. Horvat, *Kakovost življenja*. Vedenik, *Uveljavljanje pravice delavcev*.

kot sem ugotavljala sama. To posebej poudarjam, ker menim, da je bilo problematično, a hkrati simptomatično, da v Sloveniji ni bilo sistematičnih analiz učinkov prestrukturiranj na ljudi. Ker ni bilo analiz, se ni iskalo rešitev na podlagi konkretno ugotovljenih potreb in izkušenj. Delavke in delavci niso dobili prostora in možnosti za artikulacijo in uzgodbljanje stisk, razočaranj ter potreb. To kaže na specifičen način družbene obravnave gospodarskih prestrukturiranj. Ta se presojuje z vidika storilnosti in finančnih učinkov, ne pa z vidika posameznika, ki se s tveganji in posledicami prestrukturiranj spopada sam. Družbena obravnava gospodarskih prestrukturiranj kaže na izrazito pomanjkanje zanimanja za delavke in delavce ter širše lokalno okolje, pozablja na ljudi.

S psihofizičnimi posledicami odpuščanja za ljudi v Muri se je ukvarjala študija Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa, ki je temeljila na daljši anketi, v katero so zajeli 1046 ljudi (od 2635 odpuščenih leta 2009).¹³² Raziskovalke in raziskovalci so pokazali, da so razmere v tovarni in njen stečaj močno prizadeli zdravje zaposlenih. Študija je zajela odpuščene in tiste, ki so v podjetju ostali. 70,6 odstotka vprašanih iz obeh skupin je svoje zdravje ocenilo kot slabo oziroma zadovoljivo, pogosteje so poročali o boleznih, povezanih s posledicami stresa; povišanem krvnem tlaku, holesterolu, ranah na želodcu, sladkorni bolezni. Nezaposleni so navajali povišan krvni tlak, holesterol in probleme s srcem ter depresijo (za katero so se že zdravili), anksioznost, težave s spanjem in z dihanjem, bolečine v pljučih, slabšo koncentracijo, bolečine v glavi, prekomerno potenje, težave s spominom. Med boleznimi obeh skupin je izstopala depresija. Ljudje so poročali, da so bili nezadovoljni in osamljeni, (po)mislili so tudi na samomor. Bolezensko stanje se je tistim, ki so imeli težave že prej, med prestrukturiranjem poslabšalo. Dolgoročnejshe posledice pa naj bi se pokazale šele

---

¹³² 86 % anketiranih je bilo žensk, polovica starih med 41 in 50 let, tretjina pa med 51 in 60. 80 % anketiranih je imelo dokončano osnovno ali srednjo šolo. – Draksler et al., *Restructuring*.

čez čas (za delavce in celo skupnost), saj se učinki na dolgi rok akumulirajo.¹³³

Študija je opozorila, da so bili pri prestrukturiranju poleg odpuščenih, njihovih družin in okolice prizadeti tudi tisti, ki so v podjetju ostali. Raziskovalke in raziskovalci so se poleg empiričnega gradiva sklicevali na mednarodne študije o vplivih prestrukturiranja na zaposlene v različnih državah, ki so opozarjale, da t. i. preživelce (tiste, ki v podjetju ostanejo) bremenijo občutja krivde (»Zakaj je bilo meni prizaneseno«), stalne negotovosti (»Ali bom jaz naslednji«) in izgube zaupanja, pogosteje tudi zbolijo.¹³⁴ V sodelovanju z mednarodnimi strokovnjaki so izdelali priporočila za izvedbo prestrukturiranja. »Prestrukturiranja se bodo stalno dogajala,« je pojasnila predstojnica Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa. »Gre za to, kako človeka odpustijo, da mu ne ranijo dostojanstva. Ranjeno dostojanstvo vodi v bolezen. V njem mora ostati dostojanstvo.«¹³⁵ S študijo o Muri so raziskovalke in raziskovalci pokazali na globok razkorak med teoretičnimi smernicami in prakso.

Anketo z odpuščenimi v Muri so opravili sodelavci z inštituta za javnomnenjske raziskave na Fakulteti za družbene vede po telefonu. Anketarje so za pogovore posebej pripravili. Izkazalo pa se je, da tako močnega odziva ljudi ni nihče predvidel. Raziskovalka s Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa mi je povedala,¹³⁶ da so pogovori anketarje močno pretresli in marsikdaj niso vedeli, kako se odzvati. Bali so se, da si bodo ljudje res kaj storili ali da bodo napravili samomor.

Silva, ki je pomagala pridobivati soglasja za sodelovanje pri anketi omenjene študije, je pripovedovala, da nekateri delavci in delavke niso želeli sodelovati pri anketi, bilo jim je tako težko, da so se popolnoma zaprli. V pogovorih sem tudi sama ugotavljala, da so nekatere sogovornice želele govoriti o svojih doživljanjih in občutjih krivice, razočaranja in stiske. Želele so si

---

¹³³ Prav tam.

¹³⁴ Kieselbach, *Zdravje v času*, str. 37.

¹³⁵ *Pomurec*, 16. 2. 2016, Veliko ljudi je pustilo.

¹³⁶ To sem kasneje prebrala tudi v intervjuju z zdravnico Metodo Dodič Fikfak (Prav tam).

stika in pogrešale so sodelavke in sodelavce. Nikakor niso mogle razumeti, zakaj so se nekatere dotedanje sodelavke obrnile stran, zakaj se več ne oglašajo ali jih celo le skopo pozdravijo na cesti. V intimo zaprta subjektivna doživljanja ljudi so poglobljali fizična in psihična izčrpanost, občutja nekoristnosti.

Raziskava Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa je ponudila biomedicinsko razlago bolezni in bolezenskih tveganj, a teh ni individualizirala, temveč jih je povežala s strukturnimi spremembami¹³⁷ – poudarila je problem specifičnega načina prestrukturiranja podjetja ter daljnosežne in globoke posledice tega na ljudi. Opozorila in predstavila je simptome družbeno pogojene travme. Rezultati raziskave so bili v Sloveniji javno predstavljeni leta 2016, o njih so pisali tudi nekateri osrednji mediji. A vendar tema v javnosti ni rezultirala v sistemski spremembi niti ni pustila večjega odmeva: niso se odzvali politiki, niti gospodarstveniki, niti predstavniki drugih državnih institucij, niti raziskovalke in raziskovalci v humanistiki in družboslovju.

---

137 Na takšen vidik metodološko opozarjajo medicinski antropologi. Poudarjajo, da lahko že samo izhodišče opazovanja, ki individualne ravni ne loči od družbene – na primer zdravja posameznika od družbenih razmer, izkustva trpljenja od njegove reprezentacije ali odzivov nanj –, prispeva k boljšemu razumevanju različnih oblik nezadovoljstva in trpljenja ljudi, ki so hkrati individualne in kolektivne (medosebne) ali jih ljudje hkrati doživljajo na osebni in širši, lokalni in globalni ravni. – Knežević, Nevidne stiske.

DRUŽBENO NERAZUMEVANJE DOŽIVLJANJA INDUSTRIJSKIH DELAVK IN DELAVCEV

»Mislim, da vas je večina itak pričakovala [stečaj],« je v Polnočnem klubu oktobra 2009 (nekaj dni po razglasitvi stečaja) Murini delavki in delavcu v televizijskem studiu dejala sociologinja Katica Mladenović. »Ker jaz tega nisem mogla več poslušati, kako se je to vlekle in vlekle. Morda boste na novo zadihali.«¹³⁸ Vendar je treba upoštevati, da je vodstvo tovarne nasprotovalo stečaju in je do konca vztrajalo, da stečaja ne bo. Informacije, ki so jih dobivali ljudje, so bile torej protislovne. Po drugi strani pa se moramo zavedati, da so bili delavci in delavke ne glede na govorice in politične napovedi v medijih, kot že zapisano v prejšnjem podpoglavju, šokirani in globoko pretreseni.

Sociologinja Katica je v Polnočnem klubu oktobra leta 2009 prepoznala in priznala »negativna čustva«, ki so jih občutili delavci in delavke – omenila je »razočaranje, žalost, strah in obup«. Delavcema v studiu je predlagala, da si vzameta čas. Dobronamerno ju je prepričevala, naj se ne vdata, naj naredita »samoocenitev in samoanalizo, karierni načrt, gresta naprej«. »Mislim, da ni dobro (iti) v ogrambo, v (iskanje) krivca,« je popudarila. »Pustimo, kar je bilo, je bilo.«

---

138 Iz *Mure z ljubeznijo*.

Njeno sočutje do delavcev in Prekmurja ter poskus spodbujanja optimističnega gledanja v prihodnost sredi krizne situacije in gospodarske recesije ponazarjata prevladujoče družbeno odzivanje na »Murino tragedijo« (tako so jo označevali v medijih). Takšna doživljanja pa spremlja značilen besednjak nove dobe o potrebi po »samooceni«, »kariernem načrtu« in pogledu naprej, v prihodnost, ki je povezan z neoliberalno mentaliteto vladanja in temelji na neprestanem pozivanju k samoocenjevanju, samoizboljševanju ter samoodgovornosti.¹³⁹ V takšnem diskurzu ni prostora za artikulacijo doživljanja in občutij delavk in delavcev, ki se z njim ne ujemajo, in tudi ne ponuja (orodja) možnosti za njihovo artikulacijo.

Moj namen ni retrospektivno soditi izjave sociologinje. Nanjo se sklicujem, ker kaže na širši družbeni odnos do Murine tovarne in delavk ter delavcev v tistem času: po eni strani sočutje, po drugi pa naveličanost tudi zaradi nemoči, frustracije in občutij, ki jih je povzročilo medijsko poročanje o propadu Mure. Ko sem se pogovarjala s sogovornicami, sta bila tudi širše v družbi že močno prisotna razočaranje in jeza zaradi prevar in krivic, saj je v javnost prihajalo vse več poročil o menedžerskih prevzemih in izčrpavanjih pa tudi o neizplačevanju delavk in delavcev. Po eni strani so se ljudje v širši javnosti lahko povezali z jezo delavk in delavcev, a hkrati je Murina zgodba med njimi še okrepila bes in nemoč, saj so menedžerske malverzacije in elite večinoma ostale nekaznovane.

V javnosti je bila Murina zgodba predstavljena kot tragedija, a hkrati »malha brez dna«, kot je na Murinem protestu julija leta 2009 za televizijo povedal delavec. Bila je zgodba, ki jo je bilo treba končati.¹⁴⁰ Murin protest julija 2009 v Ljubljani so podprli številni znani ljudje in intelektualci.¹⁴¹ O Muri so pisali ekonomisti in novinarji. V javnosti je bilo prisotno obžalovanje zaradi Murine usode, a hkrati je bil glasen metadiskurz tržne in

---

139 Prim. Miller in Rose, *Governing economic life*, str. 24–27.

140 Tajnikar in Pušnik, *Mura ni reka*. Kovač, Mura.

141 Več o reprezentacijah Mure in Murinih delavkah ter delavcih v četrtem in zadnjem poglavju.

politične racionalnosti, v skladu s katerim je bil zaton industrije sestavni del moderne deindustrializacije, preživetje t. i. zdravega jedra Mure pa hvalevreden uspeh prestrukturiranja.

Murina delavca Koloman Benko in Cvetka Sukič, ki sta sedela skupaj s sociologinjo Katico v studiu Polnočnega kluba, sta bila kot številne moje sogovornice prepričana, da je bil stečaj namerno in zrežirano dejanje. Podobno kot druge sogovornice sta pripovedovala o prevari in krivici. Dominanten diskurz v družbi, ki je pozival k premiku naprej v prihodnost, h kariernemu in osebnostnemu preoblikovanju, je poskušal utišati in delegitimirati takšna doživljanja in stališča. Sodobna metanaracija »samoodgovornega« podjetniškega preoblikovanja je zahtevala popoln prelom s preteklostjo. V takšnih diskurzih so bili čustveni odzivi industrijskih delavk in delavcev na odpuščanja in stečaje podjetij obravnavani, kot da gre za paralizo, ki jo je povzročala njihova pretirana čustvena navezanost na socialistično preteklost. Večji del zaposlenih v Muri so bile ženske, stare med 40 in 60 let. Izrazita čustvenost in čustvena navezanost na preteklost sta bili (stereotipno) pripisani prav njim kot ženskam, njihovi starosti in razredni pripadnosti.¹⁴²

Nekatere sogovornice so povedale, da so se ob stečaju kljub slabim občutjem oddahnile, saj je bilo agonije konec. Bile so izčrpane. A njihovih doživljanj ne gre reducirati zgolj na olajšanje (zaradi konca), saj so bila kompleksnejša. Ko sem poslušala, kaj so mi ljudje pripovedovali in kako težko so iskali besede, da bi opisali svoja občutja, sem njihovim doživljanjem začela posvečati več pozornosti. Občutja nam namreč nekaj povedo in jih ne bi smeli delegitimirati kot »zgolj čustvenega hrepenenja po preteklosti«, kar je najpogostejša oznaka v medijih, politiki in med komentatorji družbenega dogajanja.

Sociologinja Katica je govorila o »negativnih čustvih«, ki jih je pripisala doživljanju posameznikov. A vendar čustva sama po sebi niso negativna ali pozitivna, temveč jih kot takšna določimo družbeno. Takšnih afektivnih izrazov prav tako ne gre

---

142 Prim. Clarke, *Closing Time*, str. 118.

pripisati neuspehu ali patologiji posameznika, temveč jih je treba obravnavati v povezavi z družbenimi razmerami in konkretnimi materialnimi pogoji. V družbi se namreč pogosto kaže, da posameznica ali posameznik ni znal oziroma ni bil sposoben racionalno predelati določenih situacij, zato ostaja ujet v svojem čustvenem svetu. Toda anglistka in raziskovalka literarnih študij Sianne Ngai je opozorila, da je treba pozornost premakniti od vprašanja o uporabnosti in pragmatični vrednosti določenih čustev k temu, kaj nam čustva pravzaprav pripovedujejo. Ngai je neprijetna ali negativna čustva (angl. ugly feelings) obravnavala kot afektivni izraz prepoznavanja družbene in ekonomske neenakosti, ne kot subjektivni afekt.¹⁴³

V zadnjem času več razprav v antropologiji in kulturnih študijah opozarja na pomen čustev in afekta pri preučevanju družbenih izkušenj.¹⁴⁴ Avtorji ugotavljajo, da je treba čustva obravnavati resno,¹⁴⁵ saj ta niso nekaj individualnega in intimnega, kar bi bilo v nasprotju z razumom, kot se pogosto trdi. Ni razmišljanja brez čustev, čustva so neizogibni del socializacijskega in simbolnega bitja, zapiše antropolog Muršič.¹⁴⁶

V vsakdanjem življenju čustva sicer doživljamo individualno in intimno, kot da gre za nekaj, kar nastaja v nas in kar lahko kasneje delimo z drugimi. A kot piše ena izmed vodilnih avtoric o čustvih, Sara Ahmed, čustva ne nastajajo v posamezniku, temveč v medprostorih, v prostorih srečanja med telesi. S skovanko afektivnih ekonomij je raziskovalka poskusila zajeti proces čustvenega kreiranja pomena. Kot je zapisala, se pomeni vzpostavljajo ob stiku med subjektom, objektom ali prostorom

---

143 Ngai, *Ugly Feelings*. Ann Cvetkovich je prav tako pozvala, da občutja ljudi obravnavamo v povezavi s sistemskimi silami kapitalizma, rasizma, kolonializma in seksizma, in ne kot negativne afekte ali neuspeha ravnanja posameznikov. – *Depression*.

144 Antropologinja Maruša Svašek je uredila zbornik o čustvih in politični dinamiki v postsocialističnih državah. Avtorje v zborniku je zanimalo, kako politična dinamika mobilizira, generira in kanalizira čustva, kako čustva vplivajo na družbeno življenje in sooblikujejo etična merila in razmerja moči. Za pregled literature, teoretičnih smeri in dognanj v antropologiji čustev gl. Svašek, Introduction. Muršič, Etnologija s čustvi. O afektu pa gl. Hofman et al., Afektivni obrat.

145 Muršič, Etnologija s čustvi.

146 Prav tam, str. 49.

skozi čas, kot rezultat ponavljajočih se srečanj – v našem primeru z vsakodnevnim delom za strojem in v odnosu z ljudmi v tovarni. Čustvene pomene je torej treba interpretirati skozi različne vezi in utelešene izkušnje, ki so se oblikovale vrsto let ali celo desetletij.¹⁴⁷ To pomeni, da so čustva neposredno povezana s tovarno in tovarniškim delom. Sara Ahmed je zapisala, da se čustva prilepijo na subjekte, objekte ali prostore, in to ne zgolj na njihovo površino, temveč aktivno oblikujejo njihove pomene. Avtorica je opozorila na kompleksnost afektivne izkušnje, a hkrati poudarila, da skupna čustva ne pomenijo tudi enakih občutij pri vseh subjektih, ki so izpostavljeni istemu dražljaju. Tako je v ospredje postavila afektivno izkušnjo, ki ni nikoli le tukaj in zdaj, ampak je pogojena s preteklimi izkušnjami konkretnih razmer, dogodkov in objektov ter z njimi povezanimi čustvi.¹⁴⁸ V našem primeru je takšen objekt tovarna Mura kot prostor večletnega ali celo večgeneracijskega čustvenega doživljanja, povezanega z organizacijami in reorganizacijami dela, širšimi družbenimi odnosi in razmerji in spreminjanjem pomenov ter vloge tovarne v življenju ljudi.

---

147 Ahmed, *Affective Economies*.

148 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*, str. 14, cit. po Hofman et al., *Afektivni obrat*, str. 59.

INTERPRETACIJE IZGUBE DELA

Več avtorjev v mednarodnem prostoru je iskalo interpretativni okvir, s katerim bi lahko razložili pripovedi ljudi o doživljanjih izgube in zatonu industrializacije. Sociolog Tim Strangleman¹⁴⁹ je preučeval izkušnje nekdanjih železničarjev v Veliki Britaniji. Opozoril je na nevarnost nekritične in enoznačne sentimentalizacije, po drugi strani pa na nevarnost delegitimacije pripovedi ljudi z reduciranjem na nostalgичno hrepenenje po zlatih časih. Potem ne razumemo, je zapisal, kaj nam pravzaprav ljudje govorijo.¹⁵⁰ Strangleman se je skliceval na koncept strukture občutenja Raymonda Williamsa, ki se je ukvarjal z vprašanjem tranzicije in doživljanjem sprememb.

Williams je strukturo občutenja opredelil kot »posebno lastnost družbene izkušnje in družbenega razmerja, ki je zgodovinsko različna od drugih posebnih lastnosti in ki tvori smisel generacije ali obdobja«. ¹⁵¹ Pri tem ni imel v mislih družbenega pogleda na svet ali ideologije, kar je še posebej poudaril. Razmišljal je o pomenih in vrednotah, »kot jih dejavno živimo in občutimo [...] o značilnih elementih impulza, blokade, tonusa, o

---

149 Strangleman, *The Nostalgia*. Strangleman, *Work Identity*. Strangleman, *Smokestack Nostalgia*.

150 Strangleman, *Work Identity*, str. 414.

151 Williams, *Navadna kultura*, str. 252.

specifično čustvenih elementih zavesti in razmerij». ¹⁵² Williams je poudaril občutenje generacije – mišljenje, ki je v določeni generaciji občuteno. Njegov koncept, ki so ga poleg Stranglemana prevzeli tudi drugi avtorji za razlago družbenih sprememb, sprejemam tudi sama. ¹⁵³ Koncept nam pomaga razumeti, kako ljudje doživljajo svet okoli sebe, tudi pretekli svet, ki je izginil, pa čeprav ga še vedno cenijo in uporabljajo za (svoj) interpretativni okvir. Gre za žalovanje, za zaton pretekle »strukture občutenja« določene generacije, zaradi prepoznanja, da so marginalizirana njihova znanja, ideje, verovanja in pogledi in da ti nimajo pomena za naslednje generacije. ¹⁵⁴ Koncept nam kaže, da ljudje doživljajo družbene spremembe kot prelome, a hkrati kot trajanje. Struktura občutenja namreč traja kljub temu, da se je svet spremenil.

Koncept nam pomaga razumeti kognitivna in afektivna doživljanja ljudi na ravni širše družbe in industrijskih delavk ter delavcev. A vendar ne razloži situacije afektivnega doživljanja Murinih sogovornic v celoti. Ne poglobi se podrobneje v disonanco afektivnih doživljanj – kaj se zgodi, če so čustva neke skupine ljudi nesprejemljiva za širšo družbo, ko se določeni afektivni izrazi ne morejo artikulirati, saj ni orodij niti prostora za to.

V obdobju večletnega raziskovanja sem zaznavala veliko vrzel med doživljanji svojih sogovornic in načini, kako se je Muro »reševalo v javnosti«. Sogovornice so pripovedovale o stiskah, razočaranjih in doživljanjih, ki jih je bilo težko ubesediti. Reforme na področju trga dela in družbene varnosti ter socialnega varstva, zaposlitvene politike, uradna poročila in prevladujoče (ekonomske) razlage o stečajih pa za takšna doživljanja niso imeli posluha. Ljudje naj bi se pobrali in šli naprej, se prestrukturirali in karierno ter osebno preoblikovali. O tem, kako je bilo to za marsikoga težko ali nemogoče in zakaj je bilo tako, se ni razpravljalo, pa čeprav se je z Murino krizo in njenim reševanjem ukvarjalo veliko ljudi.

---

¹⁵² Prav tam, str. 253.

¹⁵³ Bonfiglioli, *Women and Industry*. Strangleman, Work Identity. Narotzky, Between Inequality and Injustice. Muehlebach in Shoshan, Introduction.

¹⁵⁴ Strangleman, Work Identity, str. 422.

Moji pogovori s sogovornicami so zajeli retrospektivne pripovedi o doživljanju stečaja in sprememb v tovarni. Časovni odmik od prelomnega dogodka je bil pomemben. Prvi pogovori s Silvo in Vesno dve leti po stečaju so bili zelo drugačni od našega zadnjega srečanja v začetku leta 2020. Vesno sem komaj prepoznala. Leta 2020 je v predavalnico Ljudske univerze v Murski Soboti, kjer sva se srečali, vstopila nasmejana in polna energije, videti je bila višja. Pogovor z njo leta 2009 pa me je presunil. Bila je močno prizadeta in sama nisem vedela, kako se odzvati.

Silvo sem prav tako spoznala dve leti po stečaju. Srečali sva se v prostorih Zveze svobodnih sindikatov v Murski Soboti. Bila je odkrito jezna, na trenutke cinično duhovita, pripovedovala je o številnih stiskah, ki jih je doživljala. Govorila je hitro, z glasnimi poudarki, s presledki tišine. Intonacijo govorice je poudarjala s telesno držo. Devet let pozneje sem jo srečala v njenem novem domu ob vinogradu, kjer je živela z možem (sveže poročena). Bila je nasmejana in samozavestna. A ko sva se začeli pogovarjati o Muri, je začela hitreje dihati in pospešeno ter glasneje govoriti. Čez čas je to sama opazila in mi rekla: »Še zdaj se razburim ... ko se spominjam teh dni.«¹⁵⁵ Silvo je kljub časovnem odmiku (deset let) spomin na dogajanje še vedno jezil in hkrati žalostil. Podobno je ugotavljal Howard Stein, ki se je ukvarjal z izkušnjami odpuščenih železarjev v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja v ZDA. Sogovornik mu je po sedmih letih od njunega pogovora po stečaju v pismu zapisal, da ga spomin na stečaj še vedno napolni z žalostjo in jezo ter da še vedno ne najde besed, s katerimi bi ga opisal.

Howard Stein,¹⁵⁶ psihoanalitik in aplikativni antropolog, je ob preučevanju izkušenj izgube dela železarjev v ZDA ugotavljal, kako pomembno je oblikovati diskurzivni prostor za artikulacijo občutij izgube in prostor za njihovo uzgodbljanje.¹⁵⁷ Steina

---

¹⁵⁵ Intervju, Polenšak, november 2019.

¹⁵⁶ Stein, *Insight*. Stein, Understanding and Consulting.

¹⁵⁷ Pri tem nimam v mislih pripovedovanja izmišljenih zgodb. Termin (angl. story telling) se sklicuje na specifične pripovedne konstrukcije, načine, kako ljudje pripovedujemo o svojih izkušnjah, kako jih interpretiramo, kar je ključni način človekovega opomenjanja sveta

je zanimalo, kakšne subjektivitete se vzpostavljajo ob spoznanju ljudi, ko so nenadoma v družbi obravnavani kot smeti ali odslužena roba. Pri mnogih, zlasti če je v isti tovarni ali panogi delalo več generacij iste družine, je izgubi dela sledila dezorientacija ljudi, tudi zaradi spremenjenih družbenih pomenov, vrednot in moralnega reda. Železarji so na lastni koži občutili razvrednotenje industrijskega dela in bili so tisti, ki so bili simbolno in materialno transformirani.

Stein je pisal o simbolni vlogi podjetja kot družine, delo je povezal s potrebo po pripadnosti, izkušnjo neprostoVOLjne separacije od simbolne družine pa z občutji izgube, globoko žalostjo in potrebo po žalovanju. Takšna travmatična izkušnja je povzročila družbeno pogojeno trpljenje,¹⁵⁸ ki v družbi ni dobilo prostora za artikulacijo, saj žalost ni bila kulturno in družbeno priznana. To je poimenoval nedovoljeno žalovanje.¹⁵⁹

Stein, ki je deloval tudi kot svetovalec v organizacijskih skupinah, je opozarjal na pomen prostora za artikulacijo žalosti, zavzel se je za njeno družbeno priznanje in aktivno žalovanje ter se angažiral pri uzgodbljanju občutij izgube. Med drugim je bilo to pomembno tudi zato, ker je bilo nedovoljeno žalovanje ponotranjeno, ljudje sami si niso dopustili ali niso mogli odkrito žalovati.¹⁶⁰ Na Steina se sklicujem, ker je opozoril na utelešene izkušnje in afektivna doživljanja izgube, jih povezal z materialnimi pogoji in poudaril pomen vzpostavitve diskurzivnega prostora za njihovo artikulacijo: kar sem ugotavljala tudi sama. Kot sem pokazala v prejšnjem poglavju, družbeni prostor močno vpliva na načine, kako ljudje čutimo in razumemo svoja telesa. Sestavni del tega so občutja krivde in sramu za nastali položaj, ki

---

(angl. meaning making process). Gre za način, kako pripovedujemo, v kakšno perspektivo postavljamo določene izkušnje, kako povezujemo konkretne izkušnje, dogodke, dejanja, odnose. S tem namreč sebe umestimo v svet, konstruiramo svoje identitete in osebnosti. Prostor za artikulacijo zgodb, njihovo (re)interpretiranje je torej pomemben, prav tako tudi prepoznanje in poimenovanje občutij.

158 Kleinman, Das, Lock, Social Suffering, cit. po Stein, *Insight*, str. 55.

159 Izraz (angl. disenfranchised grief) je prvi uporabil Kenneth Doka, da bi opisal stiske ljudi, ki jim družba, okolica ali kultura ni dala pravice do žalovanja ali okrevanja po travmatični izgubi. – Doka, *Disenfranchised Grief*, cit. po Stein, *Understanding and Consulting*, str. 248.

160 Stein, *Insight*.

jih v družbi s tradicijo kulturnega vrednotenja dela in obsodbe brezdelja poglobljajo neoliberalni diskurzi o samoodgovornem posamezniku.

Sociolog Yannis Gabriel se je prav tako oprl na Steina.¹⁶¹ Tudi sam je odpuščanja v podjetjih in doživljanja izgube preučeval s psihoanalitičnega vidika, hkrati pa se je navezal na nekatere antropološke koncepte, kot na primer na obred prehoda (Arnold Van Gennep), na liminalnost (Victor Turner), miazmo in polucijo (Mary Douglas).¹⁶² Koncepte je povezal z doživljanji nezaupanja, gnusa, korupcije, lastne nevrednosti in nezmožnostjo (paralizo) kakršnegakoli upora. Gabriel se je osredotočil na doživljanje prestrukturiranja podjetja iz »stare tovarne« v novo podjetje (ali t. i. zdravo jedro), ki poteka z odpuščanjem zaposlenih. Delavke in delavci (ter drugi zaposleni) so odpuščanje in »krvavitev« organizacije, ki jo je izpeljeval kruti vodja, izkušali kot miazmo. Po njihovem prepričanju so vodje zlobni, vodjem se v takšnih doživljanjih pripisuje neizmerna moč. Organizacije so v stanju miazme delovale kot onesnaženi prostori, odnosi in dejanja pa so postali kontaminirani. Ljudje so izgubili zaupanje, tudi samozaupanje in moralno integriteto, zajeli so jih občutki krivde, sramu, anksioznosti ter nezadostnosti.

Medtem ko uradne institucionalne zgodbe o prestrukturiranju (z odpuščanji in preoblikovanji v t. i. zdrava jedra) slavijo

---

161 Gabriel, *Organizations in a State*.

162 Gabriel je miazmo povezal z liminalnostjo in obredi prehoda. Skliceval se je na koncept, ki ga je razvijal Arnold Van Gennep; na obrede, ki so jih razvile različne družbe po svetu za prehode, na primer iz otroštva v odraslo dobo, iz samskega v zakonski stan, pri rojstvu in smrti ipd. Prehode med različnimi družbenimi stopnjami (ki jih urejajo družbeni redi in strukture) zajame navidezna kaotičnost – vmesno stanje, izkušnja liminalnosti (o čemer je pisal Viktor Turner), ki v družbi in pri posamezniku povzroča stiske, nelagodje in strahove. Takšna vmesna stanja so izpostavljena mogočim polucijam. Ritualizirani prehod je tisti, ki ljudi varno prepelje skozi vmesno fazo. Tako na primer s pogrebniimi obredi pokojnika varno pripelje v drug svet, a hkrati tudi žalujoče umesti v družbeni prostor. Obredni prehodi so tisti, ki ponovno vzpostavijo red. Pri grški tragediji pa miazma (po Richardu Parkerju) pomaga občinstvu, da ob dramatičnih upodobitvah lahko zdrži nezasluženno trpljenje protagonistov na odru. Pomaga jim, da se soočijo s krutostjo, krivicami in žalostjo, ki jih opazujejo na odru, omogoči katarzo in čustveno osvobajanje (purgation). Pri organizacijski miazmi pa do takšne katarze zaradi konkretnih družbenih pogojev ne more priti. Po Gabrielu so doživljanja povezana z umanjkanjem separacijskih ritualov. – Gabriel, *Organizations in a State*.

učinkovitost sprememb in sprejetih ukrepov ter pozitiven entuziazem, se zgodbe o miazmi osredotočajo na prevaro in obup. Miazma je po Gabrielu rezultat neuspelega separacijskega rituala prehoda, takšnega, ki poskuša namesto priznanja izgube, končnosti in diskontinuitete v organizacijah to zatreti. Uradna različica izgubi namreč ne daje prostora. Ljudje so obravnavani kot odsluženi, kot salo, ki ga je treba odstraniti, zato da prenovimo korporativno telo. Takšno žrtvovanje menedžment vidi kot neizogibno »kolateralno škodo«. Organizacijska miazma žalovanje torej onemogoči, saj ne spoštuje ali celo omadežuje občutja izgube.

Gabriel se je sicer skliceval na posamezne akterje, vendar je poudaril, da procesov in fenomena miazme ne gre pripisati posameznikom in individualni psihopatologiji, saj so ti kolektivni. Organizacijska miazma zanj ni bila metafora, temveč teoretski koncept, ki je zajel temeljno psihodinamiko (travmatične izkušnje) v prestrukturiranih delovnih organizacijah. Gabriel je konceptualni aparat za obravnavo izkušnje odpuščanja in prestrukturiranja razširil, a ideja, ki jo je utemeljeval, je enaka Steinovi. Njuni opisi doživljanj prestrukturiranja in odpuščanja se nanašajo tudi na Murin primer.¹⁶³ Ne glede na to, da sta se avtorja opirala na postfordistična in korporativna preoblikovanja v ZDA, torej na drugo kulturno in politično zgodovino ter drugačno strukturno pogojenost, sta poročala o zelo podobnih družbenih procesih in občutjih delavk in delavcev, kot sem jih v pripovedih sogovornic in sogovornikov opazala sama v Sloveniji. Tudi Mura se je v obdobju prestrukturiranja v pripovedih ljudi kazala kot močno onesnažen prostor, širša družba pa ob stečaju ni omogočila prostora za artikulacijo doživljanj ljudi;

---

¹⁶³ Stein in Gabriel oblikujeta teoretske modele na podlagi interdisciplinarnih prepletenih pogledov in konceptov. S prenosi konceptov v nova disciplinarna okolja (psihoanalitičnih terapevtskih na polje družbenega, antropoloških spoznanj s področja religije in obredov prehoda na izkušnjo odpuščenih ipd.) pa ostajata mestoma nejasna (o kritiki liminalnosti pri brezposelnosti na primer več v Fontefrancesco, *Exploring Limbo*), zaključki so pre nagli, ugotovitve delujejo enoznačno, nekatere primerjave oz. analogije so neprepričljive. Kljub kritičnim pomislekom prevzema njuno osrednjo tezo, ki se sklada z mojimi raziskovalnimi ugotovitvami.

pravzaprav ni niti dovoljevala izražanja določenih čustev – šok ni bil sprejemljiv in ljudem ni bilo dovoljeno aktivno žalovati, pogosto si tega niso dovolili niti sami. Nezmožnost artikulacije ob šoku se je prepletala z nedovoljeno paralizo, ki so se ji pridružili še sram zaradi ponižanja, osamljenost zaradi izolacije in strah. Ljudje so ostajali sami s sabo. Intimni čustveni svetovi niso imeli prostora niti orodij, da bi se artikulirali. Družba ni legitimirala čustev industrijskih delavk in delavcev, kar je dejansko pomenilo, da jih ni legitimirala kot subjektov.

O žalovanju Murinih delavk in delavcev je v najinem pogovoru leta 2011 spregovorila zdravnica Metoda Dodič Fikfak. Opažala je, da so razdvojeni med obupom in jezo.¹⁶⁴ Pri tem se je sklicevala na različne faze žalovanja. Čeprav z zdravnico takrat nisva podrobneje razpravljali o razumevanju žalovanja, naj tukaj vseeno omenim, da žalovanje, ki ga povzroči izguba dela in stika z delovno skupnostjo, ni dokončno, tudi ko se že časovno odmakne, da delavk in delavcev ne moremo zgolj reducirati na žalujoče posameznike in da žalovanje ni pasiven proces. Zato še enkrat opozarjam na razmislek Steina in Gabriela o potrebi po razvoju diskurzivnega prostora ter orodij, ki bi omogočala artikulacijo čustvenih izrazov in aktivno žalovanje zaradi povzročene travme, pa čeprav to ne pomeni, da so bila doživljanja izgube med ljudmi enaka.

---

¹⁶⁴ Zdravnica se je sklicevala na različne stopnje žalovanja, o katerih je v 60. letih prejšnjega stoletja pisala psihiatrinja Elizabeth Kübler Ross (zanikanje, jeza, pogajanje, depresija, sprejetje). Pozneje so njene teze večkrat revidirali v smislu, da stopnje niso strogo ločene, da ne potekajo nujno v takšnem vrstnem redu in niso pri vseh enake ter se ne končajo nujno z dokončno separacijo od izgube (umrle/izgubljene osebe). Antropologi so žalovanje preučevali v povezavi s smrtjo ter pogrebnimi šegami in rituali ter se niso analitično posvečali raziskovanju žalovanja v drugih okoliščinah. Andrea Muehlebach in Nitzan Shoshan se v razpravi o postfordističnem afektu sklicujeta na žalovanje in melanholijo (po Sigmundu Freudu), a žalovanja kot občutja izgube v postfordističnem kontekstu ne definirata podrobneje (Muehlebach in Shoshan, Introduction, str. 340). Po Freudu melanholija zajame nikoli dokončano žalovanje izgube; »četudi subjekt ve, koga je izgubil [...] ne ve, kaj je z njim izgubil«. – Melanholija in žalovanje, str. 205.

**IZKUŠNJE DELA
IN TOVARNE**

TELESNE IZKUŠNJE DELA

Članek antropologa Jonga Buma Kwona¹⁶⁵ me je spodbudil k razmisleku o telesnih občutjih izgube dela. Kwon se je ukvarjal z odpuščenimi industrijskimi delavci (po azijski finančni krizi 1997–2001) v avtomobilski tovarni Daewoo v Južni Koreji. Njegovi sogovorniki so pripovedovali o bolečini, ki jo je povzročilo pretrganje vezi s tovarno (angl. severed), kar so občutili kot poškodbo samih sebe. To so ponazorili celo z izjavo »odsekali so nas«, kar sem v nekaterih pogovorih z ljudmi zasledila tudi sama v izjavi: »Odrezali so nas.«

Odpuščeni delavci so Kwonu pripovedovali o slabšanju fizične moči, volje, kondicije, o vplivu izgube dela na svoja intimna razmerja z ženami (potence, libida¹⁶⁶), kar je poslabšalo že tako napete zakonske odnose. Biti odpuščen, poudarja Kwon, ne pomeni zgolj brezposelnosti (v formalnem smislu), temveč človeka oropa celo(s)tne uporabe njegovega telesa, neuporabljeno telo pa začne razpadati. Z izgubo dela so delavci utrpeli strukturno nasilje.¹⁶⁷ Ni bilo industrijsko delo (četudi fizično na-

---

¹⁶⁵ Severed in neoliberal.

¹⁶⁶ O tem, kako so mu pri snemanju filma *Buffet Željezara* v Sisku brezposelni nekdanji delavci pripovedovali o izgubi libida, je govoril tudi režiser Goran Dević v razpravi po ogledu filma na simpoziju *Transwork*, v Zagrebu, februarja 2020.

¹⁶⁷ Gre za idejo, da strukturne spremembe ali preoblikovani družbeni pogoji povzročajo nasilje.

porno) tisto, ki je trpinčilo njihova telesa, temveč izguba dela. A tega ni mogoče razumeti, če si ne ogledamo doživljanja dela.

Kwon ni pisal o depresiji¹⁶⁸ ali drugih psiholoških diagnozah, ampak je črpal iz teorije afekta. Izgubo je obravnaval kot presekano/prerezano vez med delavci in njihovimi delovnimi okolji. Delavci sicer o tem niso razmišljali na tak način. Govorili so o vrtoglavici, izgubi volje in motivacije, gastroloških in prebavnih težavah. Čeprav je fizično delo na liniji lahko deformiralo njihova telesa in jih utrudilo, tega niso občutili tako boleče, kot ko so delo izgubili.

Doživljanja tekstilnih delavcev v 80. letih prejšnjega stoletja v Kanpurju v Indiji je podobno opisovala Chitra Joshi.¹⁶⁹ Proizvodni delavci, stari okoli 50 let, so iskali alternativne možnosti za delo, a njihova telesa so bila obrabljena, izčrpana zaradi dela za stroji. V položaju brezdelja so delo videli in občutili v smislu opolnomočenja, nedelo pa kot vzrok za fizično invalidnost. Delavci so uporabljali podobo propada in staranja izmenično za stroje in svoja telesa. »Obrabljeni smo kot stroji,« je Chitri Joshi rekel nekdanji delavec.¹⁷⁰

Kwon in Joshi sta poudarjala utelešno izkustvo dela in izgube dela. Kwonova študija ponuja interpretacijo afektivne telesne vezi med delavci in tovarno, ki obojestransko preoblikuje delavce in delovna okolja. Afektivna vez (telesna vez in čustvena navezanost) zajame odnose med ljudmi in povezave med človekom in stroji, orodji ter materiali, ki se oblikujejo z bližino in trajanjem.¹⁷¹ Prav o tem so mi posredno in neposredno pripovedovale sogovornice iz Mure. Stečaj tovarne je prerezal vezi med njimi in tovarno, zarezal je v njihovo osebnost, povzročil je spremembo v načinih, kako so doživljale same sebe. Takšen metodološki pogled opozarja, da telesne vezi in čustvene

---

168 Ann Cvetkovich o depresiji prav tako ni pisala z vidika biomedicinskih razlag, temveč jo je obravnavala kot družbenokulturni fenomen, povezan z družbeno pogojenimi travmami in politično opresijo. – *Depression*.

169 Despair.

170 Prav tam, str. 334.

171 Blackman, *The Body*. Seigworth in Gregg, *An inventory of shimmers*, cit. po Kwon, *Severed* in neoliberal, str. 415.

navezanosti, ki se oblikujejo skozi čas, niso zgolj naša podpora, temveč postanejo dejansko sestavni del našega sebstva.

Kot kaže zgodovinski prikaz izkušenj upokojenk in upokojenцев v socialističnih tovarnah Pletenina in Dekorativna zgodovinarke Mojce Šorn,¹⁷² je bilo za delavke in delavce pomembno, da tovarna takoj ob upokojitvi ni pretrgala vezi z njimi. O pomenu takšnih vezi med drugim pripoveduje pismo upokojenke Dekorativne, ki je bilo objavljeno v tovarniškem glasilu leta 1965: »Kako človeka razveseli vest, da nismo pozabljeni od tistih, ki smo nekoč skupaj gradili lepšo bodočnost.«¹⁷³ Pripadnost skupnosti se namreč ni prekinila s koncem zaposlitve – z upokojitvijo.

»Vzljubiti stroj, vzljubiti svoje delovno mesto, je velika stvar za mladega človeka in zelo težko se je ločiti od tega, ko pride čas. Mi, ki smo šli v pokoj, smo vam pustili vsa proizvodna sredstva, vedno smo gledali na to, da smo jih skrbno varvali, da boste tudi vi z njimi lahko delali in ko smo odhajali, nam je bilo težko, kakor da se poslavljamo od dobrega starega prijatelja [...] četudi zunaj tovarne, sem vendar še vedno z vami, veselim se vsakega vašega uspeha in vedno vam želim najboljše.«¹⁷⁴

V analizi spominov upokojenk in upokojenцев sem tudi sama ugotavljala, da so še v 90. letih prejšnjega stoletja upokojenci in tovarniške skupnosti ohranjali vezi; tovarne so upokojence vabile na razne prireditve, jim poročale o novostih in razvoju tovarne ter objavljale njihove življenjske zgodbe v svojih glasilih. Ščasoma pa se je vez skrhala, dokončno s preoblikovanjem tovarniških v delniške družbe, ki so temeljile na lastniški pripadnosti, ne več na pripadnosti zaradi dela. A Murašice – po pripovedovanju upokojene socialne delavke Šarike Ficko so tako označevali vse zaposlene v Muri – so se še leta 2012 enkrat tedensko dobivale v kavarni hotela Diana. Njihova srečanja je

---

172 Šorn, Odnos med zaposlenimi.

173 SI_ZAL_LJU/0129, š. 29, a.e. 128, Glasnik TDT, december 1965, str. 23, Pismo, cit. po Šorn, Odnos med zaposlenimi, str. 265.

174 Prav tam, Glasnik TDT, marec 1960, str. 5–7, Pismo, cit. po Šorn, Odnos med zaposlenimi, str. 264.

V Murinem glasilu *Naše delo* je bila rubrika »Odšli so v pokoj, ostali so naši«, kjer je uredništvo objavljalo zgodbe odhajajočih. Naslov rubrike izraža težnjo, da tovarna z upokojenimi ne pretrga dokončno vezi.

Vir: *Naše delo*, april 1985, št. 2, str. 5

z videokamero posnela kustodinja Jelka Pšajd.¹⁷⁵ Nekatero sogovornice so povedale, da srečanja zlepa niso zamudile. Naziv »Murašica« je pomenil pripadnost, ki so jo upokojenke čutile še leta 2012, pa čeprav nekatere že več kot dvajset let niso bile zaposlene v tovarni in tudi tovarne ni bile več.

Ne glede na vse povedano, pa je bila med upokojenci in odpuščenimi pomembna razlika. Upokojeni so dočakali konec svojega dela, pogodbe, ohranjen odnos zaupanja in odgovornosti. Čeprav je bil konec težak, je ta (vsaj na simbolni ravni) pomenil naravni zaključek delovne dobe (ni pa bil nujno tako občuten). Odpuščeni pa niso dočakali naravnega konca. Odpuščeni niso bili zgolj brezposelni,¹⁷⁶ »bili so odrezani« oziroma »so jih brcnili ven«, kot so izjavljali nekateri. Vez med njimi, tovarno in njihovim delom je bila nasilno pretrgana.

¹⁷⁵ Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

¹⁷⁶ Prim. Kwon, *Severed in neoliberal*, str. 409.

Kot je pisal Kwon v primeru odpuščenih delavcev v avtomobilski tovarni v Južni Koreji, je njegove sogovornike nekoristne naredil neoliberalni družbenopolitični sistem, ki ni vrednotil industrijskega dela. Njihova pohabljenata telesa so postala industrijski odpadek.¹⁷⁷ Kwon je pisal o strukturnem nasilju neoliberalnega preoblikovanja, ki je zahtevalo novo obliko osebnosti, prilagojeno neoliberalni racionalnosti. A delavke in delavci, s katerimi sem se pogovarjala v Sloveniji, odpuščanja niso razumeli v smislu neoliberalnega preoblikovanja. Izjavi »so nas brcnili ven« ali »smo leteli«, ki so ju uporabljali pri govoru o odpuščanju, dajeta vtis, da je bil nekdo znotraj tovarne (vodstvo) tisti, ki se je tako odločil.

Kwon se je osredotočil na doživljanje tovarniškega dela. Pokazal je, kako je bilo med delavci delo razumljeno kot oblika menjave, a ne abstraktne menjave, dela za plačo, temveč da so delavci »dali svoja telesa v delo«. ¹⁷⁸ To sem pogosto slišala tudi od svojih sogovornic, dobesedno ali pa skozi analizo njihovih pripovedi. Vpogled v izkušnjo dela skozi menjavo¹⁷⁹ kaže, kako so se s takšnimi »telesnimi investicijami« ustvarjali določene vrednosti, pričakovanja in odnosi, utemeljeni na recipročnosti. Vrednosti niso bile zgolj uporabne ali pa povezane s produkti, bile so čustvene, družbene, lahko so prinašale moč v delovni skupini, ustvarjale so vezi med ljudmi, povezane so bile z določenimi pričakovanji in obvezami. Takšno je bilo na primer lahko pričakovanje, da je bil poseben napor, vložen v delo, prepoznan in ovrednoten, da so se medsebojna pomoč in druge vrste uslug povrnile, da so te lahko pomenile dodatno podporo ali zaščito v proizvodnji ali tovarni ipd. Za poglobljeno razumevanje izkušnje dela je pomemben pogled na delo z relacijskega vidika, z vidika menjave in povezovanja pa tudi senzoričnega učenja.

---

177 Bauman, *Wasted Lives*, cit. po Kwon, *Severed in neoliberal*, str. 425.

178 Kwon, *Severed in neoliberal*, str. 417.

179 Marcel Mauss je na primeru daru pisal o pomenu recipročnosti, o obvezah, pričakovanjih in povezavah, ki se ustvarjajo skozi navidez prostovoljno obliko menjave. Na dar torej ne gre gledati zgolj skozi uporabno vrednost predmeta, temveč skozi zaveze (tudi čustvene in moralne) ter pričakovanja, vezi in povezanosti, ki jih ustvarja. – *Esej o daru*.

SENZORIČNO DELO

Študije telesa, afekta in senzorike opozarjajo na nevidne sile in razmerja, ki oblikujejo vsakdanje življenje in odnose. Avtorji poudarjajo telesno odzivnost in občuteno intenziteto, ki je avtomatična, predreflektivna, a kulturno in družbeno pogojevana. Gre za metodologijo, ki se odmika od standardnih interpretativnih modelov »k občutjem, intenzitetam, teksturam, skozi katere je življenje izkušeno«. ¹⁸⁰ Afektivno in diskurzivno plat izkušnje skušajo študije preučevati relacijsko, in ne ločeno drugo od druge, torej onkraj razlikovanj med čustvi in afektom, med subjektivnostjo in materialnostjo. ¹⁸¹ Takšni pogledi težijo k preseganju gledanja na telo, ki je ubogljivo in pasivno podrejeno kapitalistični produkciji in režimom discipliniranja. ¹⁸² Telo ni prazna steklenica, napolnjena z od zunaj vtisnjenimi pomeni, temveč se skozi odnose aktivno vzpostavlja. Koncept utelešenosti opozarja na pomen interakcije s svetom in angažiranja v njem oziroma poudarja, da se

---

180 Stewart, *Ordinary Affects*, cit. po Hofman et al., Afektivni obrat, str. 17.

181 Hofman et al., Afektivni obrat. V okviru teorij afekta je več šol in pogledov, ki različno definirajo afekt, nekatere se pa še posebej zavzemajo za čim manj jasno določeno definicijo in mejo med afektom, občutji in čustvi. Teorija afekta, ki se je oblikovala zlasti v desetletju po letu 2000, je odziv na premoč družbenega konstruktivizma kot prevladujočega teoretskega okvira v humanistiki. – Hofman et al., Afektivni obrat, str. 57.

182 A vendar ni veliko študij, ki bi se ukvarjale z utelešeno izkušnjo tovarniškega dela, predvsem ne analiz utelešenih izkušenj dela žensk. O tem govori knjiga sociologinje Carol Wolkowitz, *Bodies at Work*.

naša sebstva in telesa vzpostavljajo v odnosih z drugimi ljudmi in okolji.¹⁸³ Utelesene dimenzije so pri tovarniškem delu bolj očitne, saj proces dela ni verbalno artikuliran. Učenje ne poteka s pogovorom ali verbalno artikulacijo, temveč skozi izkustveno učenje, imitiranje in ponavljanje, skozi prakso in učenje senzorično občutenih pomenov. Kot sem ugotavljala tudi po drugih tovarnah, so bile pripovedi sogovornic in sogovornikov o delu polne opisov »sem«, »tja«, »gor«, »dol«, »pa tako in potem tako«. Posamezne besede so delavke in delavci povezovali s kretnjami rok in teles, v Murinem primeru z lahkimi podrsavanji med prsti, ki so ponazarjala otip. Številne teme in vsebine so v naših pogovorih ostajale verbalno neartikulirane in potrebovala sem nekaj časa in več pogovorov, tudi obiskov proizvodnje,¹⁸⁴ da sem razumela, o čem so mi pripovedovali sogovorniki in sogovornice. Takšen neverbalen način pripovedi povezujem z organizacijo in izkušnjo dela v proizvodnji. Proizvodnja je polna senzoričnih pomenov. Sensorika zajame opazovanje okolice, prepoznavanje informacij in njihovo osmislitev. Ko ljudje vstopijo v proizvodnjo, se učijo opazovati ali čutno prepoznavati znake v okolju, jih tolmačiti, osmisлити in se odzivati nanje. Občutena znanja zajamejo koncentrirano opazovanje oziroma zaznavanje okolja,¹⁸⁵ ki temelji na urjenju skozi senzorične prakse. Ti procesi niso vedno verbalno artikulirani in pogosto ostajajo nereflektirani. Delo v proizvodnji zajame telesno dejavnost, ki sčasoma postane navada, a telesne dejavnosti ne smemo obravnavati kot nasprotja umskega dela, temveč v povezavi z njim.

Šivanje v Muri je zahtevalo sedeče delo in sklonjeno telesno držo. Delavke zaradi norme niso bile mobilne. Od stroja so se oddmaknile zgolj takrat, ko so odšle po materiale, ki so jih potrebovale, na odmor ali pa ko so pomagale sodelavkam. Delavka je bila pri delu odvisna od tega, kako dobro je delal stroj in kako je teklo blago. A hkrati je stroj upravljala s svojimi znanji, spretnostmi, telesom in izkušnjami. Pripovedi o delu za strojem oziroma o

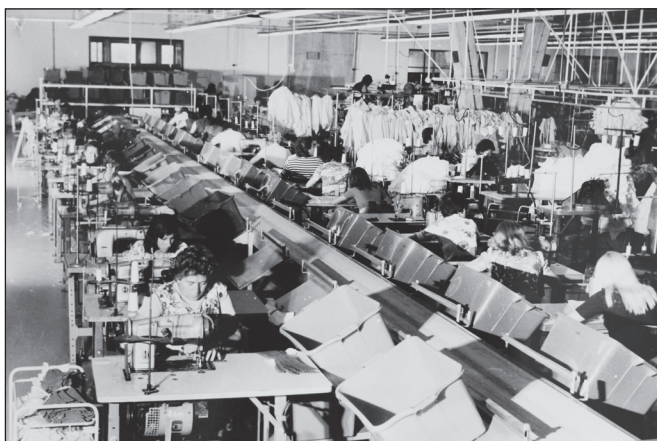
183 Csordas, Introduction. Csordas, Embodiment. Blackman, *The Body*. Weiss, *Body Images*.

184 Nisem sicer obiskala proizvodnje Mure, temveč sem obiskala proizvodnjo Induplati Jarše, Vir Domžale, krajši čas sem delala v proizvodnji Predilnice Litija.

185 Ingold, *The Perception*, str. 353.

upravljanju strojev v proizvodnji so pripovedi o sodelovanju, ponosu in moči ter strahu. To so pripovedi o spretnosti, iznajdljivosti in hkrati o medsebojni skrbi: delavke in delavci so skrbeli za svoje stroje, tako kot so stroji poskrbeli, da so dosegli normo.

Šivanje je zahtevalo sklonjeno in sedečo držo.

Šivalnica v Muri

Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 127

Proizvodnja v tovarni trikotažnega perila Pletenina

Hrani: MNZS, Tovarna Pletenina. Ljubljana, maj 1981, inv. št.: DE7276/6

Foto: Dragan Arrigler

Proizvodnja v Svilanitu

Hrani: MNZS, Tovarna Svilanit. Kamnik, avgust 1983, inv. št. DE6615/27

Foto: Janez Pukšič

Kot sem ugotavljala med etnografskim delom v še delujoči Predilnici Litija leta 2004, so bile izkušnje dela s strojem (upravljanje stroja v pravem pomenu besede) v proizvodnji temeljne. Ohranjale so položaj izkušene delavke ali delavca ne glede na reorganizacije in nove strategije upravljanja, ki so privilegirale izobrazbo. Stroj zanju ni bil mrtva reč, temveč sta bila z njim v odnosu. Spretnosti so ostajale in ostajajo pomembne tudi v procesu mehanizacije proizvodnje. Antropolog Tim Ingold se sklicuje na t. i. zakon nereduktibilne spretnosti (angl. the law of irreducibility of skills, po Francisu Sigautu), s čimer opozarja na neprestano prilagajanje in redefiniranje spretnosti, ki so sestavni del odnosa delavk in delavcev do tehnoloških inovacij.¹⁸⁶ Delo za strojem oziroma delo s strojem je v različnih tovarnah zahtevalo različne spretnosti, telesne odzive, držo, senzoriko in pozornost. Zajelo je proces angažiranja delavke in delavca. Izkušnje, ki sta jih pridobivala z večletnim senzoričnim učenjem, so spreminjale njuni telesi in predstave. Postale so del njiju.

¹⁸⁶ Sigaut, Technology, str. 446, cit. po Ingold, Time and Industry, str. 19.

Senzorično razumevanje spretnosti in dela kaže, kako močno je delo zaznamovalo ljudi, in opozarja, da proizvodnega dela ne moremo razlagati zgolj kot ubogljivega, motoričnega opravljanja naučenih operacij, saj gre tudi za aktivno učenje, ki poteka v stiku – s stroji, orodji, materiali, okolico in ljudmi. Učenje obsega zaznavo materiala, stroja, občutke za preciznost in telesno odzivnost. Glas stroja v proizvodnji ni le ovira pri stiku med ljudmi, temveč tudi informacija, da delovni proces pravilno poteka. Za to pa je potrebno ne zgolj slišanje, ampak tudi poslušanje, ki se ga človek sčasoma priuči.¹⁸⁷

Prav tako je z vonjem. Ana je Nini Luin povedala, kako se je po vonju¹⁸⁸ učila prepoznavati različne materiale v Muri: »Tehnolog me je učil, kakšen je vonj materiala, vonj bombaža, vonj svile. Ko sem pozneje šla v skladišče, to greš samo za nosom in zavohaš naravno svilo, poseben vonj ima. Lan s svilo je najlepši, najbolj eleganten, ima poseben lesk. Jaz sem se o materialih veliko naučila.«¹⁸⁹

»Si rabil čas, da si dobil ...« mi je pripovedovala Marjana in besede dopolnjevala z drgnjenjem blazinic prstov.¹⁹⁰ V oblčilni industriji je otip zelo pomemben, občutek, ki ga je delavka pridobila z leti izkušenj, je znanje v blazinicah prstov. Občutenje materiala, šivanke, niti, stroja omogoča odzivnost in iznajdljivost, če se »material trga« ali »ne teče dobro«. Tudi otip je aktiven, saj zajame pritisk telesa, delovnega okolja in orodja. Dotik je torej oboje: zavedanje okolice in gibanje.¹⁹¹ Lizika je pripovedovala, kako je pod prsti čutila, ali blago dobro teče ali ga je bilo treba nategovati, vlažiti in obračati, da se niso poznali robovi. Čeprav se lahko priučene delovne operacije nešteto

---

187 Rodaway, *Sensuous Geographies*, str. 95, cit. po Hockey in Allen Colinson, *The Sensorium at Work*, str. 224.

188 O pomenu vonja pri delovnih izkušnjah v predelovalnicah rib ali pri ribolovu so v Sloveniji pisali avtorice in avtorji v knjigi *Zgodbe iz konzerve*, predvsem Martin Pogačar, Majhna škatla, Iva Kosmos, Papaline, Sardeline, in Tanja Petrović, Industrija konzerviranja rib.

189 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

190 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

191 Rodaway, *Sensuous Geographies*, str. 42, cit. po Hockey in Allen Colinson, *Sensorium at Work*, str. 228.

Proizvodnja v Muri
Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 127

Proizvodnja v Muri
Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 129

ponavljajo, pa vendar niso vedno povsem enake, saj se okolje spreminja, spreminjajo se delovne razmere zaradi različne vrste materiala, vlažnosti in temperature zraka ipd., kar zahteva improviziranje ter prilagajanje. To je mogoče z natančnim opazovanjem oziroma zaznavanjem okolice ter hitro odzivnostjo. Še posebej ta je v proizvodnji izredno pomembna.

Vpogled v tovarniško delo skozi utelešeno izkušnjo in senzorično delo nas opozarja, da je treba poklicno znanje razumeti širše od formalnih kvalifikacij. Ko se delavci premikajo po proizvodnji, gledajo, slišijo, vonjajo in tipajo skozi rutino dela. Vse to je poklicno znanje. Hkrati učenje v proizvodnji ne obsega zgolj produkcijskega dela, temveč tudi način obnašanja, dojemanja, poglede na svet, strukture občutenja, samodefiniranje in družbeno pozicioniranje. Vse to je rezultat interakcije v prostoru intersubjektivnega in odnosov med ljudmi, njihovimi stroji in okolji.¹⁹² Pomeni in odnosi se oblikujejo več let, v nekaterih primerih več generacij.

Analitiki senzoričnih pomenov in afektov poskušajo že z uporabo specifične terminologije konceptualno ponazoriti, kako senzorične prakse oblikujejo kolektivitete. Tim Ingold je na primer pisal, da se delavci »uglašujejo« (angl. tune in¹⁹³) s svojimi delovnimi okolji, orodji in stroji. Koncept uglašenosti kaže na *kolektivno sinhronizirano dejanje, s katerim se opisuje proces prehajanja v isti izkušenjski tok*.¹⁹⁴ Koncept uglašenosti,¹⁹⁵ ki so ga razvijali raziskovalke in raziskovalci glasbe in afekta, v Sloveniji Ana Hofman,¹⁹⁶ lahko prenesemo tudi v proizvodnjo. Afektivne vezi med ljudmi, stroji in okolji nam torej kažejo na čutne in telesno intenzivne zaznave, ki imajo moč povezovanja in ustvarjanja skupnosti.

---

192 Lave in Wenger, *Situated Learning*, cit. po Herzfeld, *The Body Impolitic*, str. 51 in 139.

193 Ingold, *Culture on the ground*, str. 332, cit. po Hockey in Allen Collinson, *Sensorium at Work*, str. 228.

194 Hofman et al., *Afektivni obrat*, str. 60.

195 Skozi uglašenost postane afekt bistven, saj proizvaja kolektivitete. Več v Goodman, *Sonic Warfare*, str. 172, cit. po Hofman et al., *Afektivni obrat*, str. 60.

196 Hofman, *Glasba, politika, afekt*.

Tudi Kwon je pisal o uglaševanju (angl. entrainment) skozi vibracijo in ritem. Skliceval se je na koncept, ki ga je razvijala Ann Game za popis procesa sensitizacije in sinhronizacije. Game, ki je trenirala svojega poškodovanega konja, je pisala, da sta s konjem postala vzajemno dovzetna oziroma telesno uglašena v ritmu drug z drugim. Pokazala je, kako pomemben je bil pri učenju telesne spretnosti proces, ki je usklajeval intonacijo in tok ritmov ter povezal človeka z nečloveškim.¹⁹⁷

Ta poudarek lahko prenesemo v proizvodnjo – prav na takšen način se je namreč razvijala telesna vez med ljudmi in stroji, med sodelavkami in sodelavci ter med ljudmi različnih poklicev v proizvodnji. Ritma dela v proizvodnji namreč niso diktirali zgolj stroji, temveč tudi norme in linijsko delo. Organizacija dela je s formalnimi in neformalnimi razmerji povezovala ljudi in stroje, vzpostavljala je nekatera kolektivna občutja. Kot sem pisala že v prvem poglavju, so pripovedi o normi povezane s strahom, živčnostjo in anksioznostjo. Delavke in delavci so morali biti hitri, pozorni in odzivni. Sogovornice so to večkrat ponazorile s hitrimi kretnjami rok in pospešeno pripovedjo, »to se je tako mudilo« ali »vedno se je tako zelo mudilo«. Nekatere delavke so opozorile, da sta se hitra odzivnost in delovanje sčasoma vpisala v njihova telesa. »Včasih me partner ustavi in reče: zdaj nisi več na normi,« je povedala Jana Nini Luin leta 2013. »Jaz sem pa navajena, da če nekaj delam, delam kot na stroju.« Izjava kaže, da je normirano delo sčasoma spreminjalo telesa delavk in delavcev ter zaznamovalo način njihovega delovanja in bivanja tudi izven tovarne.

Norma je spodbujala tekmovalnost med sodelavkami in sodelavci ter tudi tekmovalnost s samim seboj, na kar opozarja Anina izjava: »[Si] sam sebi nabijal normo. Bolj si bil priden, bolj si rabil denar, več si delal.«¹⁹⁸ A po drugi strani je norma delavki ali delavcu dajala občutek avtonomije in neodvisnosti.

---

197 Game, Riding, str. 1–12, cit. po Kwon, Severed in neoliberal, str. 417.

198 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

Linijsko delo je povzročalo tesnobo, saj je bilo utemeljeno na soodvisnosti. Delavka ni mogla izpolniti svoje norme, če ji tega ni omogočila delavka pred njo. Prav tako to ni bilo mogoče, če se ji je pokvaril stroj in vzdrževalec ni prišel pravočasno, da bi ga popravil. Takšna odvisnost je delavko jezila, saj je bila izpolnjena ali presežena norma odvisna od več zunanjih dejavnikov, na katere sama ni imela vpliva. Linijsko delo je bilo povezano s številnimi konflikti med ljudmi. A hkrati je takšna organizacija dela vzpostavljala občutja solidarnosti, medsebojne skrbi in pomoči, o kateri so sogovornice veliko pripovedovale, saj je vzpostavljala določene vezi in zaveze med ljudmi. Blago, ki je prehajalo iz rok v roke, je delavke in delavce tudi materialno povežalo, vzpostavljalo je usklajeno in koordinirano koreografijo linijskega dela.

Pripovedi različnih sogovornic in sogovornikov o upravljanju strojev, ustvarjanju ali produkciji izdelkov so polne afektov, ki pa so večinoma neubesedeni in ostajajo v kretnjah rok, v drži, lahko tudi v stavku: »Tega si ne morete predstavljati.« Ljudje različnih starosti in poklicev iz različnih tovarn po Sloveniji so mi na podoben način vzneseno pripovedovali o industrijskem čudežu,¹⁹⁹ katerega del so bili: o ogromnih halah, kjer so delali, upravljanju velikih ali kompleksnih strojev in ustvarjanju ali produkciji izdelkov, ki so imeli uporabno vrednost in so bili cenjeni po svetu. Afektivna zgodba industrije zajame ravno te pripovedi o upravljanju tehnologije v ogromnih industrijskih halah, ustvarjanju ali produkciji, povezana je z močjo in ponosom.

Kljub sodobnemu družbenemu razvrednotenju »spretnih prstov«, samovrednotenje sogovornic ostaja v telesnem, predvsem v rokah.²⁰⁰ »Samo svojim rokam še zaupam,« so mi

---

199 V dokumentarnem filmu *Fabrika*, ki se je sicer osredotočil predvsem na odnos med industrijo in urbanizacijo v Mariboru, je skupina *StrojMachine* (nekoč znana kot *The Stroj*) s tolčenjem po ceveh in ogromnih železnih ogrodjih strojev ponazarjala zvočno ritmiko dela v proizvodnji. Film je po eni strani z ogromnimi stroji in prostornimi industrijskimi halami upodobil moč industrijske veličine in čudeža, ki so ga upravljali in ustvarjali delavke in delavci. Prav o tem so mi med terenskimi raziskavami v različnih tovarnah po Sloveniji veliko pripovedovali sogovornice in sogovorniki. Istočasno pa je film z glasbenim in vizualnim afektom industrijsko dediščino tudi romantiziral.

200 Prim. Kwon, *Severed in neoliberal*, str. 423.

Proizvodnja tovarne Svilanit

Hrani: MNZS, Tovarna Svilanit. Kamnik, avgust 1983, inv. št.
DE6615/10. Foto: Janez Pukšič

Proizvodnja tovarne Mura

Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 129

razlagale. »Samo svoje roke še imam.« Izjavi kažeta na izgubo zaupanja, na prepuščenost samemu sebi, a hkrati na vrednotenje lastnega dela in samozaupanja. Pripovedi o izgubi so hkrati pripovedi o preživetju, iznajdljivosti in vzdržljivosti. To so pripovedi o spretnih rokah in prstih. To je še posebej ubesedila Milena v najinem pogovoru leta 2020: »Mene so ljudje spraševali, kako si ti preživela. Preživela sem. Preživim. Imam srečo, da imam tak karakter in da imam zlate roke.«

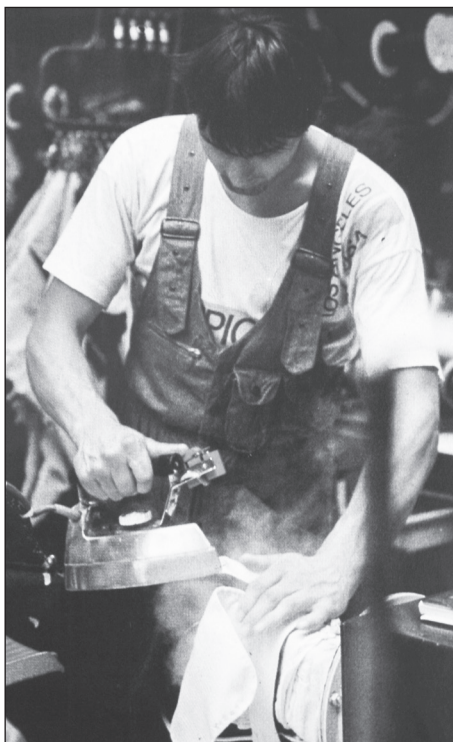
POKLICNO ZNANJE

Ko je Cvetko leto dni po stečaju Mure leta 2010 novinar v prispevku *Tednika*²⁰¹ vprašal – glede na to, da se je (po stečaju) izobraževala za bolničarko (v srednji medicinski šoli) –, ali še šiva, je sede za šivalnim strojem odvrnila: »Šivanje je pa ustvarjanje, to je del tebe.« Izjava kaže na utelešeno izkušnjo dela. Poklicno znanje, ki je zajelo spretnosti in senzorična znanja, je bilo povezano z idejo ustvarjanja in (samo)razvoja. Predvsem je to veljalo za generacijo, ki je v tovarni delala več let ali desetletij. A po drugi strani so bile ravno zaradi telesno občutenih razmer, izčrpavanj in prevar zamere globoke in nekatere delavke niso več sedle za stroj.

»Bil si samozavesten, ker si ustvarjal,« je Cvetka povedala v nekem drugem televizijskem intervjuju, zgolj nekaj dni po stečaju Mure. »Mi smo vsi profesionalci,« jo je dopolnil sodelavec Koloman, ki je prav tako sodeloval pri razgovoru. »Jaz sem ustvarjalec. Da lahko poveš, za koga vse ustvarjaš. Tudi to je nekaj pomenilo.« Koloman je bil ponosen, da je sodeloval pri izdelavi Murinih izdelkov, govoril je o prodaji »njihovih« izdelkov znanim ljudem, podobno kot je kreatorka Varja večkrat naštela imena priznanih oglaševalskih in modnih znamk, s katerimi je sodelovala.

---

201 Leto po zlomu Mure.

Čeprav so bile za šivalnimi stroji in likalniki večinoma ženske, pa to vendar ni bilo pravilo. Predvsem v obratu moških oblačil je več moških šivalo in likalo.

Vir: *Naše delo*, avgust 1985, št. 4, str. 12

Nekateri so ustvarjanje povezovali s proizvodnjo (pomen občutene produkcije ali izdelave stvari), drugi s kreativnostjo. »Sem kreativna in imam ročne spretnosti,« je rekla Vesna. »Rada sem delala in se dosti naučila. [...] Sama sem se razvijala v tovarni ...«²⁰² Sogovornice so pripovedovale, da so se naučile natančnosti. »Na Muri sem se izučila natančnosti, to je ena zelo dobra človeška vrlina, če se znaš dobro organizirati, to ti za celo

---

²⁰² Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

življenje koristi,« je Nini Luin zaupala Ana. Kreatorka Varja je poudarila »oko za detajl«:

»Mura je nudila pestro, raznoliko, ustvarjalno in izobraževalno okolje. Kaj vse mi je Mura dala, česa vse sem se naučila! To se mi zdi dobra stvar, ki jo zdaj stranke opazijo, tudi notranja stran mora lepo zgledati, ne samo zunanja. To so vse dodane vrednosti. Me je Mura v tej smeri zelo okužila. Če bi šla s fakultete direktno delat v butik, potem tega znanja ne bi imela. Muri sem bila res hvaležna. Veliko sem sodelovala s proizvodnjo, modelarji, da od a do ž spremljaš, se veliko naučiš. Če bi šla takoj v butik ...vsega tega ne bi vedela ... To so znanja ...glede tega je bila Mura ... ni bilo boljše šole nikjer v tekstilu v Jugi.«²⁰³

Suzana se je v Muri zaposlila po končani ekonomski fakulteti leta 1988. Z navdušenjem je pripovedovala o vlogi tovarne v svetu razvoja, svojem lastnem razvoju in ustvarjalnosti v tovarni. V Muri se ni zaposlila zaradi stalne in varne službe, je poudarila, temveč zaradi doživljanja kreativnosti, strasti do učenja, zaradi možnosti razvoja – razvoja tovarne in same sebe. Suzanin poudarek lahko razumemo kot odgovor na prevladujoči diskurz, ki izkušnjo dela v socializmu (in sodobno hrepenenje po njej) povezuje z izkušnjo stabilnosti in varnosti. Izkušnja stabilnosti in varnosti, ki jo je omogočila stalna in vseživljenjska zaposlitev, se v sodobnem času dojema kot toga in nefleksibilna. Bila naj bi v nasprotju z neprestanim prestrukturiranjem trga, podjetij in nas samih, s sodobno normativno predpisano delavsko identiteto, ki naj bi bila neprestano mobilna, prilagodljiva, inovativna, a avtonomna in svobodna.²⁰⁴ Toda spomina na polpreteklo izkušnjo dela v tovarni ne moremo reducirati na hrepenenje po stabilnosti in družbeni varnosti, čeprav je bilo to tudi zelo pomembno. Nanjo je treba gledati v povezavi s težnjami in aspiracijami (zaposlenih), a hkrati z občutenjem ustvarjanja in produkcije ter osebnega razvoja.

Opisana doživljanja dela proizvodnih delavk pa sama po sebi ne pomenijo, da so vse uživale v delovnem procesu ali se želele na

203 Intervju, ime je na željo sogovornice izmišljeno, Murska Sobota, julij 2019.

204 Prim. Miller in Rose, *Governing economic life*, str. 24–27.

vsak način zaposliti v tovarni. Za Marjano in Vesno je bila zaposlitev v Muri samoumevna, Silva, Lizika, Milena in Bernarda pa se tam niti niso želele zaposliti. Lizika je hotela v frizersko šolo, a je bila ta predaleč in je na prigovarjanje mame odšla v Mursko Soboto v Muro. Milena, v Muri je bila zaposlena že njena mama, ni želela delati v proizvodnji. Kratek čas je bila v Muri zaposlena v oddelku osebnih naročil, kjer je imela – kot je povedala – več možnosti »ustvarjanja«. Ko so oddelek ukinili, njo pa naj bi premestili v proizvodnjo, tega ni mogla sprejeti. Od takrat je bila brezposelna. Silva in Bernarda sta odšli v Muro zaradi neuspeha v šoli. Bernarda je Muro še pozneje doživljala kot kazen, kamor je odšla na zahtevo matere, ker ni »bila pridna v šoli«.

Sogovornice se šivanja niso izučile na liniji v proizvodnji, temveč so obiskovale trimesečni tečaj v Murinem Centru za vzgojo kadrov v Murski Soboti (ustanovljenem leta 1961²⁰⁵). Po trimesečnem tečaju, ki so ga vodile inštruktorice, so delavke in delavce usposobili za delo v težki (moški) ali pa lahki (ženski) konfekciji. Ljubica Žibrat, inštruktorica za žensko konfekcijo, je pripovedovala, kako so se delavke na teh tečajih »izučile poklica«.²⁰⁶ Poklic je povezala s praktičnim izobraževanjem v Centru (tako so ga poimenovalle moje sogovornice). Kljub izobraževanju v Centru pa številne delavke v Muri niso znale zašiti obleke ali srajce v celoti. Naučile so se šivati rokav, ovratnik ali žep ipd.

Večina sogovornic se je v proizvodnji zaposlila zelo mlada, telesno in osebno so se razvijale ob stroju. Z leti so se s tovarno vse bolj identificirale in bile z njo povezane, o čemer pišem v naslednjem poglavju.²⁰⁷ Do identifikacije z delom je prihajalo s trajanjem, za to je bil potreben čas. Kar pa se je sčasoma razvilo, je bil, kot je zapisal sociolog Tim Strangleman, občutek moralne lastnine in odgovornosti za delo. Spremembe in menedžerske reforme so zato ljudje pogosto doživljali kot osebno žalitev, saj so si jih razlagali kot nespoštovanje kulture, utemeljene

205 Fujs in Ščančar, *Mura odprto*, str. 8.

206 Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

207 Časovno trajanje in generacijski vidik sta bila zelo pomembna. Mlajše generacije sogovornic so izgubo dela in propad tovarne doživljale zelo drugače.

Učenje v Centru za vzgojo kadrov
Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 129

na konkretnem moralnem redu.²⁰⁸ Napor, ki so ga delavke in delavci vložili v delo, je soustvarjal vrednost dela in hkrati odnose ter povezave. Bil je sestavni del izkušnje tovarniškega dela, povezan z občutjem zadovoljstva, ne obrabe, kar pomaga razumeti identifikacijo delavk in delavcev z delom.²⁰⁹ Sogovornice so v pogovorih posebej poudarile trud in vložek, ki sta bila povezana z odpovedovanjem, predvsem kar zadeva druženje z otroki in družino, ter z istočasno predanostjo in zavezo delu v tovarni. »Ko sem imela zdravstvene probleme, sem šla vseeno delat. Nisem imela nič bolniške, tudi za otroke je nisem vzela, sem jih pustila staršem,« je rekla Cilka. »Ko so bili obračuni, je bila moja družina sama doma. Si misliš, da si se trudil, da so stvari tekle,

²⁰⁸ Strangleman, *Work Identity*, str. 419.

²⁰⁹ Tim Strangleman se sklicuje na Wilhelma Baldamusa, ki je konceptualiziral učinkovitost in napor v *Efficiency and Effort*, str. 133–161, cit. po Strangleman, *Work Identity*, str. 417.

kot morajo, potem pa naenkrat vidiš, kakšna budala si, da si vse tvegat. Si se trudil, pa dejansko iz tvojega truda ni bilo nič.»²¹⁰ Odpovedovanje in žrtvovanje je imelo v preteklem času smisel in pomen. V spremenjenih družbenih in življenjskih razmerah pa nič več.

Vseeno imata napor in angažma osrednji prostor pri izkušnji dela tudi v spremenjenih razmerah. Na to je opozoril Ivan Rajković, ki je raziskoval izkušnje delavcev v podjetju Zastava v Srbiji. Ti so med letoma 2011 in 2013, ko je Rajković opravljal terensko raziskavo, vsak dan prihajali v tovarno. A dela niso imeli. Čeprav so bili zaposleni (in so čakali na dokončno zaprtje tovarne), so hrepeneli po delu, po aktivnosti, ki bi imela neki smisel, po dejavnosti, ki bi »angažirala telo in duha«.²¹¹ Pomen torej ni bil (zgolj) v zaposlitvi, temveč v osmišljanju dela in angažmaju. Kar pa, kot sem ugotavljala, ni bilo nujno (vedno) povezano z uživanjem v delovnem procesu ali pri delu.

---

210 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

211 Rajković, *For an anthropology*, str. 62.

VEZ S TOVARNO

Ko sem poslušala sogovornice in sogovornike, ne zgolj v Muri, tudi po drugih tekstilnih tovarnah v Sloveniji, pripovedovati o »naši fabrki«, sem se spraševala, kako razložiti globoko občuteno vez med ljudmi in tovarno, to intenzivno pripadnost ljudi tovarniški skupnosti.²¹² Kot sem ugotavljala, izkušenj propada tovarne ni mogoče razumeti brez vpogleda v zgodovinsko zaznamovane procese in utelešene vezi med ljudmi in tovarno, ki so se vzpostavljali dalj časa, in to ne zgolj v delovnem okolju, temveč v – s tovarno tesno povezani – lokalni skupnosti. Vez s tovarno je treba – kot sem že zapisala – obravnavati kot telesni in čustveni proces navezovanja, na kar nas opozarjajo tudi telesne metafore, na katere so se sklicevali sogovornice in sogovorniki; npr. »delavci dihamo s tovarno« ali »tovarna postane del tebe«. Doživljanja ostajajo v telesnem kljub spremenjenim družbenim razmeram in kontekstom. Po dvajsetih ali celo tridesetih letih skoraj vsakodnevnega dela v tovarni sta tovarna in tovarniško delo postala sestavna dela sebstva delavk in delavcev ter njihovih teles.

---

212 V naslednjih podpoglavjih se sklicujem tudi na gradivo, pridobljeno iz pogovorov in intervjujev z industrijskimi delavkami in delavci ter drugimi zaposlenim v različnih tovarnah po Sloveniji med letoma 2002 in 2020, ter na arhivsko gradivo tovarn Pletenina (SI_ZAL_LJU/0572) in Dekorativna (SI_ZAL_LJU/0129) in na nekatere zgodovinske analize ter industrijske etnografije po tovarnah v socialistični Jugoslaviji.

»Eni smo dobesedno tam zrasli,« je povedala Silva,²¹³ ki se je v tovarni zaposlila pri sedemnajstih letih. Zaradi zaposlitve je prekinila šolanje. Takšna je bila izkušnja številnih proizvodnih delavk v tekstilnih tovarnah. »V službi smo bili več kot doma,« je rekla Jana²¹⁴ in nadaljevala:

»Doma nas niso tako poznali kot v službi. S svojimi otroki nismo mogli biti, ker smo delali sobote in nedelje. Na koncu daš pol življenja za službo, pa nimaš nič od tega. Me smo imele tako pripadnost in spoštovanje do firme. Tudi če bi kdaj najraje celo firmo pokopal v grob, smo vsako jutro vstale in šle delat. Dale smo maksimum od sebe. Mura je bila kvalitetna firma, to imaš v krvi.«

Ljudje so se kljub sklicevanju na »našo fabrko« na tovarno tudi jezili, se nadnjo pritoževali. Pripovedi o tovarni niso enoznačne, česar pa ne smemo razumeti kot protislovje v spominjanju. Kljub različnim življenjskim situacijam, doživljanjem je tovarna s svojo osrednjo vlogo v življenjih ljudi dejansko postala del zaposlenih, kar so sogovornice pogosto ponazorile s telesno prisposodbo, denimo »postane del tebe«, »to imaš v krvi« ipd.

Okoli dvajset let stari otroci industrijskih delavk in delavcev, ki so na Koroškem pripravili gledališko predstavo²¹⁵ o spreminjanju pomenov tovarne (nekoč matere fabrike²¹⁶), tovarniškega dela in družbenega položaja industrijskih delavcev, so mi izkušnjo dela v tovarni opisali prav s temi besedami. »[Tovarna] Postane del tebe. To je tako, ko po eni strani komaj čakaš, da prideš na šiht, po drugi pa, da greš s šihta.«²¹⁷ Zadnje lahko zveni protislovno, a vendar so življenjske izkušnje sestavljene iz številnih protislovij. Spomini na tovarno iz obdobja socializma se pogosto označujejo kot nostalgичne idealizacije. Pa vendar je odnos večplasten, kot so tudi doživljanja in izkušnje v vsakdanjem

---

213 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

214 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

215 Glasbeno-lutkovno predstavo *Ah ti šiht!* je uprizorila skupina Gledališče dela v muzeju Ravne na Koroškem leta 2014.

216 Oder, *Mati fabrika*.

217 Pogovor z nastopajočo skupino v muzeju na Ravnah na Koroškem leta 2015.

življenju večplastni. Ravno na to opozarjajo etnografije, pa tudi na razklanost med vrednotami, ideali, deklarativnimi politikami in vsakdanjimi realnostmi. Tovarna je v zaposlenih vzbujala ambivalentna čustva. Po eni strani je pomenila strogo hierarhijo, ki je zahtevala ubogljive in poslušne delavke in delavce, generirala tekmovalnost med ljudmi, hkrati pa je bila prostor, kjer so ljudje razvijali svoje spretnosti, odgovornosti, potenciale, sami sebe, odnose, povezave in pripadnosti.

Pripovedi industrijskih delavk in delavcev o socialistični tovarni so pripovedi o »naši fabrki«, ne glede na to, kje je bila tovarna in kaj je proizvajala. Pri tem se ljudje niso sklicevali na lastništvo, ampak na pripadnost, govorili so o tovarniški skupnosti in pomenu svojega dela. Ugotavljala sem, da so socialistične tovarne načrtno spodbujale občutja pripadnosti v tovarni oziroma so mobilizirale družinske²¹⁸ in lokalne²¹⁹ pripadnosti. Pripadnost gre v tem kontekstu razumeti kot mrežo družbenih odnosov, obvez, dolžnosti, pravic in reciprocitet, ki ne obsega le delovne in z delovnim okoljem povezane družbene mreže, temveč tudi družbene odnose zunaj tovarniških zidov in povezave tovarne z lokalno skupnostjo, medsebojno odvisnost in odgovornost.

Tovarne so izdajale glasila in monografije, kjer so poročale o poslovanju, novostih, izletih in počitnicah, predvsem pa o izkušnjah delavk ter delavcev v tovarni. Objave fotografij delavk in delavcev ter njihovih zgodb so krepile povezanost, hkrati pa so javno in vsem vidno predstavljale njihovo delo in njih same. Nekatere tovarne so imele gledališke in pevske skupine, pripravljale so razstave, organizirale izlete, sponzorirale športne in kulturne dogodke. Tekstilne delavke, s katerimi sem se pogovarjala tudi v drugih tovarnah, zaradi obremenjenosti z delom v tovarni, družinskimi in gospodinjskimi obveznostmi ter zaradi želje, da

---

218 V tovarni je bilo pogosto zaposlenih več članov iste družine, zaposlene so bile njene različne generacije. Tovarniški spomini so se prepletali z družinskimi, kar je krepilo tovarniško skupnost.

219 O tovarni kot podaljšku lokalne skupnosti je pisala Iva Kosmos, ki je preučevala izkušnje dela delavk v otoških tovarnah v Jadranu (v člankih *What Is There to Talk in Papaline, Sardeline*).

Starejše Murine upokojenke in upokojenci so se z veseljem spominjali organiziranih izletov po hribih planinskega društva, ki ga je z veliko zavzetostjo vodila vodja kadrovske službe Marija Lah Vild.

Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 131

bi bile več časa skupaj z otroki, niso bile vključene v pevske ali dramske skupine in niso bile športno aktivne (razen na posameznih dogodkih). Že tako so imele občutek, da so premalo z njimi. A ne glede na to – kar je razvidno tudi iz pripovedi, da so se s športnimi povezavami (predvsem nogometnimi) vzpostavljala ter krepila (moška) zavezništva – so športna in kulturna delovanja utrjevala pripadnosti ljudi ter njihovo prepoznavnost v širši okolici in javnem prostoru.

Tovarna je bila totalna družbena institucija, ki ni zajela zgolj produkcije, temveč družbeno reprodukcijo in menjavo. Pri tem ne mislim le menjave dela za plačilo, ampak tudi izmenjavo

znanj, izkušenj, pogledov, spodbud, časa, energije in naporov, ki so jih ljudje vlagali v odnose z drugimi ljudmi, stroji in tovarno. Takšna izmenjava obsega tudi (medsebojno) skrb delavk in delavcev za tovarno ter tovarne zanje, ki se kaže skozi pripovedi o predanosti in odgovornosti. Konkretna materialna prakse (kar zajema delovni proces, druženje ljudi ipd.) so ustvarjale solidarnost med ljudmi. Občutja povezanosti in solidarnosti so se oblikovala ob delu in druženju, ko so »delavci pili, jedli in kadili«. ²²⁰ Delo na liniji je kljub tekmovalnosti krepilo občutja skupnosti, ki so jih v socialističnem obdobju dodatno spodbujali ideja in praksa samoupravljanja, razna zavezništva, delo ali razmere v tovarni, hkrati pa tudi politika pripadnosti in skupne skrbi. Sociolog Emil Durkheim je pisal o tem, da se družbena solidarnost vzpostavlja skozi dinamične materialne prakse in okoli objekta, da deluje s ponavljanjem. ²²¹ Antropologinja Andrea Muehlebach je dodala, da je tovarniški dimnik deloval kot totem, okoli katerega se je vzpostavljala solidarnost s ponavljanjem in trajanjem. Solidarnost zato po Muehlebachovi ne more biti konceptualizirana kot individualizirano čustvo ali avtonomno stanje občutenja, temveč kot afekt, ki skozi utelešene akcije in zavezništva manifestira intersubjektivnost in kolektivnost. ²²²

Kot kažejo moja analiza pogovorov s sogovornicami iz različnih tovarn v Sloveniji in študije avtoric, ki so preučevale izkušnje dela proizvodnih delavk drugod, so predvsem ženske tovarno v svojih pripovedih predstavljale kot prostor družbenosti, družabnosti in solidarnosti. To so namreč ugotovljale Chiara Bonfiglioli med tekstilnimi delavkami v postjugoslovanskem prostoru, Frances Pine med tekstilnimi delavkami na Poljskem in Jackie Clarke med delavkami v tovarni Moulinex v Franciji. ²²³ Pripovedi njihovih sogovornic so se osredotočale na odnose v

---

220 Andrea Muehlebach se pri tem sklicuje na razmislek Karla Marxa, *The Body of Solidarity*, str. 99.

221 Durkheim, *Elementary Forms*, str. 150–151, cit. po Muehlebach, *The Body of Solidarity*, str. 99.

222 Muehlebach, *The Body of Solidarity*, str. 100.

223 Bonfiglioli, *Women and Industry*. Pine, *Retreat to the Household*. Clarke, *Closing Time*.

tovarni, kolektivnost, medsebojno izmenjavo in pomoč. To so bile očitno teme, ki so bile ženskam še posebej pomembne. Pri-povedi delavcev pa so se, kot opozarjajo nekateri avtorji, ki pi-šejo o primerih t. i. moške industrije (npr. železarjih, ladjarjih), osredotočale na izvedbo dela, nevarnosti, vzdržljivost, trud in napor, na fizično moč.²²⁴ A pri tem je treba vseeno paziti, da nas takšna opažanja ne pripeljejo do preneglih zaključkov.²²⁵ Moje sogovornice so prav tako poudarjale svoj trud, angažma in iznajdljivost ter pripovedovale o težko dosegljivih normah in hitrem tempu dela.

---

224 Največ je študij o izkušnjah dela v t. i. moški industriji: rudarjev, železarjev, delavcev v avtomobilski industriji. Za nadaljnje analize takšnih pomenov bi bilo potrebnih še več primerjalnih študij.

225 Tega pa ne gre esencalizirati, pred čimer svarita Williams (Class, Gender and Body, cit. po Wolkowitz, *Bodies at Work*, str. 65) in Matošević (Industry forging Masculinity).

SOCIALISTIČNE TOVARNE

Tovarna je bila v socializmu zamišljena kot pomembno središče socialne in kulturne modernizacije. V takšnih načrtih je bila modernizacijski motor za osveščanje okoliškega, ponavadi pretežno ruralnega prebivalstva. Kljub ideološko-političnim načrtom pri tem ni šlo zgolj za politično propagando, predvsem pa lokalno prebivalstvo teh procesov ni doživljalo kot takšnih. Ideologija se je od 60. let prejšnjega stoletja naprej v bolj potrošniško in tržno usmerjeni jugoslovanski družbi prepletala s težnjami ljudi po boljšem življenju in njihovim angažmajem za drugačno prihodnost.

Spomini ljudi na socialistično tovarno v Sloveniji²²⁶ in v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah kažejo na »specifično strukturo občutenja, ki se je vzpostavljala v tovarnah na presečišču med ideologijo samoupravljanja, družbenoekonomsko transformacijo in delavskim vsakdanjikom pa tudi med procesom deindustrializacije in postsocialistične transformacije«. ²²⁷ S konceptom strukture občutenja (po Raymondu Williamsu, 1997), na katerega se sklicujem tudi sama, je raziskovalka Chiara

---

226 Černelič Krošelj et al., *Kulturna dediščina*. Laznik, *Antropološka analiza dela*. Oder, *Mati fabrika*. N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

227 Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 2. Bonfiglioli je pisala o družbenoekonomskih transformacijah z vidika spola. Na industrijske delavke sta namreč močno vplivali ideologiji spola in razreda. Socialistična transformacija je oblikovala žensko novega časa na idealu delavke matere, postsocialistična pa na materi naciji.

Bonfiglioli orisala doživljanja tekstilnih delavk v obdobju socialistične industrializacije po letu 1945 v Jugoslaviji in v obdobju postsocialistične deindustrializacije, ki je sledilo razpadu Jugoslavije. Njena poglobljena primerjalna študija o doživljanjih tekstilnih delavk v Sloveniji, Makedoniji, na Hrvaškem, v Srbiji ter Bosni in Hercegovini temelji na številnih intervjujih, obsežni literaturi in analizi arhivskega gradiva. Na njeno delo se opiram na več mestih, saj omogoča primerjave doživljanj tekstilnih delavk v nekdanjih jugoslovanskih republikah z doživljanji delavk v Sloveniji.

V Sloveniji in v drugih postsocialističnih državah²²⁸ so se v 90. letih prejšnjega stoletja procesi industrijskega preoblikovanja prepletali s širšimi, intenzivnimi spremembami družbenoekonomskih razmerij in povečano družbeno neenakostjo, ki so močno zaznamovale tudi družbeni položaj in življenja industrijskih delavk in delavcev. V tekstilnih tovarnah je prestrukturiranje v več primerih zajelo izčrpavanje in odpuščanje, večina tovarn je končala v stečaju.

Procesi postsocialističnega preoblikovanja so močno zaznamovali spomine na socialistično tovarno, vendar pa moramo paziti, da spominov ne interpretiramo zgolj kot sodobne preživitvene strategije ljudi in načina, kako se ljudje spopadajo s sodobnimi spremembami.²²⁹ Spomini na tovarno in pripovedi o njeni izgubi kažejo, kako je socialistična industrijska modernizacija z osebnimi angažmaji zaposlenih, njihovo samodisciplino in odrekanjem gradila življenjski prostor. To nam pomaga razumeti izjavo delavke Ane, objavljeno v *Dnevniku* leta 2009, da »brez Mure še Mura ne bi tekla«.²³⁰

---

228 Pri tem pa nikakor ne enačim procesov družbenih preoblikovanj v vseh nekdanjih socialističnih državah. Procesi so bili različni (enačiti ne gre niti zgodovine vseh nekdanjih socialističnih držav), odvijali so se z različno intenziteto in v različnih časovnih obdobjih.

229 Kot socialno komentirana konstrukcija spomin v medsebojni soodvisnosti združuje več zamišljenih časovnih okvirov, sedanost, preteklost in tudi projekcijo prihodnosti. Več o tem, kako obravnavam spomin, v N. Vodopivec, *Social memory* in N. Vodopivec, *Past for the Present*; več o družbenih in kolektivnih spominih ter nostalgiji na socializem Boym, *The Future of Nostalgia*. Todorova, *Remembering Communism*. Todorova in Gilles, *PostCommunist Nostalgia*. V Sloveniji je o spominskih in nostalgijah konstrukcijah delavk in delavcev pisala Petrović, *When We were Europe*.

230 Brajer in Šalomon, *Očitno bo Mura*.

Pri razvoju po socialističnem modernizacijskem scenariju v Jugoslaviji od 60. let prejšnjega stoletja dalje ni šlo zgolj za številke ter rast kapitala in proizvodnje, temveč poleg povečanja produktivnosti za modernizacijo družbe in vzpostavitev osnovne infrastrukture, katere neločljiv del je bil – razen cest, elektrifikacije, kanalizacije ipd. – tudi osebni in družbeni standard ljudi. Družbeni standard je po tedanjem razumevanju obsegal kolektivno (in postopno tudi osebno) zadovoljevanje potreb, zdravstveno in socialno varnost ter urejene delovne in življenjske razmere zaposlenih.

Socialistične tovarne so predvsem od 60. let naprej skrbale za življenjski standard zaposlenih ter prispevale k vzpostavljanju infrastrukture lokalnih skupnosti. V takšnem kontekstu so se industrijske delavke in delavci počutili kot soustvarjalci družbenega standarda. To sicer ni pomenilo, da so bili ljudje z vsem in povsod zadovoljni, da se niso jezili zaradi obveznih nadur v tovarni, prenizkih plač, slabih življenjskih in težkih delovnih razmer ter obveznosti. Zadnje je zajelo tudi delo, ki je bilo namenjeno gradnji lokalne ali regionalne infrastrukture oziroma pomoči drugim regijam ali republikam. A modernizacija²³¹ je industrijskim delavkam in delavcem postopoma izboljševala delovne in življenjske razmere, čeprav ne povsod in povsem.²³² Tovarna je bila v socialističnem modernizacijskem scenariju zamišljena kot generator družbenega razvoja. Industrijska modernizacija je bila usmerjena k vzpostavljanju moderne družbe z boljšim življenjskim standardom širšega kroga ljudi. Četudi v vsakdanjem življenju ni bilo povsod in vedno tako, je bilo izrednega pomena že takšno zamišljanje in posamezni napori v tej smeri.

Družbeno modernizacijo v socialističnem obdobju kaže interpretirati v sklopu vladajoče ideologije in samoupravnih

---

231 Tu se sklicujem na socialistični metanarativ o industrijski modernizaciji. V knjigi se na modernizacijo sklicujem v emskem smislu (in ne analitičnem), zanima me družbenokulturno zamišljanje modernizacije.

232 Stavke ali prekinitev dela so bile značilne tudi za tovarne socialistične Jugoslavije. Prva organizirana množična stavka ali prekinitev dela je bila leta 1958 v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju. Rudarji so stavkali zaradi težkih življenjskih razmer in nizkih plač.

tovarniških režimov pa tudi z vidika osebnega angažmaja vodstvenih delavcev²³³ in vseh zaposlenih, tudi zdravnikov v obratnih ambulantah in socialnih delavk v tovarnah. Vpogled v njihovo delo kaže na marsikdaj zelo problematične delovne in življenjske razmere (predvsem v 50. in 60. letih 20. stoletja), obenem pa povsem jasne vizije drugačne prihodnosti in napore, da bi razmere izboljšali. Ko sem preučevala, kako so v tovarnah konec 60. let prejšnjega stoletja ustanavljali socialne službe, sem ugotavljala, da pri razpravah o njihovem ustanavljanju marsikje ni šlo zgolj za prilagajanje ideološkim in političnim zahtevam, temveč za prizadevanja posameznikov, da bi izboljšali delovne in življenjske razmere delavcev ter predvsem delavk, ki so bile tudi matere.²³⁴

Pavlo Rapoša, profesorico v pokoju s Fakultete za socialno delo, je ena prvih socialnih delavk v Muri, Marina Gilt, že v otroških letih navdušila za socialno delo. Ko sta bili z materjo neko nedeljsko popoldne na obisku pri Marini, je prišla k njej objokana delavka z dvema otrokoma. Delavka je imela doma hude težave, mož jo je pretepal in vrgel iz stanovanja. Marina ji je za nekaj dni uredila prenočišče v hotelu, potem pa je iskala druge rešitve. Po pripovedovanju upokojene profesorice je bila socialna delavka Marina v Muri spoštovana, imela je vodstveni položaj in je sodelovala tudi pri odločitvah, »kam bodo vlagali denar, kaj bodo delali«, celo pri »ne čisto ekonomsko-tehnoloških, temveč še drugih vprašanih podjetja«. ²³⁵ V pogovorih s socialnimi delavkami, ki so bile konec 60. let 20. stoletja in pozneje zaposlene v tovarnah, in tudi ob branju sej delavskega sveta tovarn Pletenina in Dekorativna, sem prav tako veliko slišala in brala o problemih zaposlenih; o alkoholizmu, zakonskih težavah, nasilju v družini, težavah in konfliktih, do katerih je prihajalo zaradi težav pri usklajevanju dela v tovarni in doma. Socialna delavka

---

233 Sklicujem se na intervjuja z nekdanjima direktorjema Predilnice Litija ter Induplati Jarše (leta 2002 in 2003) ter na zapise v Fikfak in Prinčič, *Biti direktor*.

234 Pri tem je treba upoštevati težave pri profesionalizaciji socialnega dela, o čemer je pisala Zaviršek, Ti jih boš naučila nekaj.

235 Intervju, Ljubljana, junij 2014.

Ivana Skamen v Svilanitu v Kamniku je pripovedovala o »prilagoditvenih problemih« in o tem, kako težko so ljudje ponekod usklajevali delovno in družinsko okolje, zakonsko življenje, vzgojo otrok; nekateri, navajeni kmečkega življenja, so se stežka privajali na drugačne urnike in odnose v novih urbanih okoljih, na nov način življenja. Analize dela socialnih delavk v nekaterih tovarnah so pokazale, da je bilo največ pozornosti namenjeno stanovanjski problematiki (stanovanjski problem je bil posebej pereč in ves čas aktualen), ureditvi prehrane, varstvu otrok, premestitvam na druga delovna mesta v podjetju zaradi poškodb in bolezni ter ugotavljanju vzrokov bolezni zaposlenih. Številne delavke in delavci so se spopadali z revmatičnimi obolenji in težavami s hrbtenico ter kroničnimi obolenji dihal, torej boleznimi, ki so jih povzročale delovne in življenjske okoliščine.²³⁶

Varstvo otrok je bil ogromen problem, vrtcev je bilo premalo. Delavke so ga največkrat reševale z »babica servisom«, s »šihtanjem« (mož in žena sta delala izmenično), s pomočjo širše družine, sosedov ali tako, da so otroci živeli pri starih starših ali pri kakem drugem sorodniku. Marsikdaj so bili otroci tudi sami doma.²³⁷ Problem je bil toliko bolj pereč, ker so se ob širitvi industrije in odpiranju manjših tovarniških podružnic na podeželju (v 70. letih prejšnjega stoletja) zaposlovala predvsem mlada dekleta. Z enakimi problemi so se – kot kaže analiza Chiare Bonfiglioli – spopadale tudi delavke na Hrvaškem, v Srbiji in Makedoniji.²³⁸

Skrb tovarne, ki je segala čez tovarniške zidove v domove – je v marsičem lajšala stiske zaposlenih žensk in moških, hkrati pa krepila povezanost tovarniške skupnosti z lokalno. Tovarne so gradile stanovanjske bloke, vrtce, zdravstvene in sindikalne ali kulturne domove, športna, nogometna in teniška

---

236 Kadrovska uslužbenka v Predilnici Litija, Lea Rappl, se je pri delu neprestano srečevala s problemi proizvodnih delavk, zato je leta 1967 izdelala nalogo, kjer je probleme analizirala in pokazala na potrebo po socialni delavki v tovarni, ki bi poleg pomoči pri reševanju stanovanjske problematike in otroškega varstva ponudila pomoč pri konkretnih težavah z otroki in (skupaj z zdravnikom) pri reševanju zdravstvene problematike delavk (38 % mater je imelo težave z obolenji). – *Problematika zaposlenih mater*.

237 Prim. Zaviršek, *Spol in profesionalizacija*, str. 28.

238 Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 62.

igrišča (v primeru Mure) ter bazene (v primeru sladkogorske Palome) in zaposlenim omogočale posojila, da so gradili družinske hiše.²³⁹ Organizirale so prehrano, družbene dogodke, izlete in počitnice ter na ta način strukturirale delovni in prosti čas zaposlenih, njihovih družin ter širše lokalne skupnosti. V počitniških domovih ali hišah so se srečevali ljudje različnih poklicev in položajev. Tam so skupaj letovali otroci najrazličnejših zaposlenih v podjetju, kar je vplivalo na oblikovanje njihovega odnosa do družbenih (ne)enakosti. Vse naštetu se pri obravnavi tovarne kot sestavnega dela gospodarstva (tako v zgodovini kot v sodobnosti) pogosto razumeva kot obrobno, pa je vendar temeljno oblikovalo življenja ljudi in njihovih družin.

---

239 Več o stanovanjski politiki in vlogi podjetij v Rendla, *Kam ploveš*, str. 154–192.

RAZMERE IN ODNOSI V SOCIALISTIČNI TOVARNI

Organizacija dela v socialističnih tovarnah v Sloveniji je bila podobna fordistično organizirani proizvodnji za tekočim trakom, a ju vendar ne moremo povsem enačiti, jugoslovan-skih tovarn s samoupravljanjem pa prav tako ne s tovarnami v drugih komunističnih državah. Kljub samoupravljanju so indu-strijske obrate tudi v Jugoslaviji, kot sem zapisala že v prvem poglavju, omejevali carinska in devizna politika, pomanjkanja strojne opreme in surovin, politično poseganje v gospodarstvo in administrativno določene proizvodne kvote. Uprave sociali-stičnih podjetij so se zato zatekale h kopičenju zalog in si posku-šale na različne načine pridobiti nadzor nad viri. Med direktorji tovarn²⁴⁰ in državo (političnimi funkcionarji na republiški in lo-kalni ravni) pa tudi med delavci in tovarniškimi vodstvi so po-tekala pogajanja, ki so rahljala moč tovarniške uprave in hkrati na specifične načine oblikovala tovarniške skupnosti ter občutja solidarnosti zaposlenih s tovarno in med seboj.²⁴¹

240 Oba nekdanja direktorja, s katerima sem se pogovarjala leta 2002 in 2003, sta v spominih na socialistični čas poudarila ponavljajoča se pogajanja in lastno prožnost. Njuni izjavi nam sporočata dveje. Po eni strani sta se nekdanja direktorja odzvala na retoriko o novodobni pro-žnosti, ki naj bi bila nasprotje preteklih praks. Opozorila sta, da je bila potreba po prožnosti velika že v preteklem socialističnem obdobju. Po drugi strani pa sta poudarila svoje lastne spo-sobnosti: iznajdljivost in zmožnost sklepanja različnih zavezništev v socialistični preteklosti.

241 To sem ugotavljala na podlagi pogovorov z ljudmi različnih poklicev v različnih tekstilnih tovarnah po Sloveniji.

Zgodovinske raziskave kažejo, da se je z opuščanjem centralno planskega modela del odgovornosti za razvoj podjetij z države in ministrstev prenašal na tovarniške uprave in lokalne skupnosti. Od šestdesetih let 20. stoletja dalje²⁴² so imela podjetja avtonomnejši položaj, glavno besedo pri njihovem vodenju pa je imela direktorjeva ekipa, čeprav so njene odločitve formalno potrjevali delavski sveti. Uspešen direktor je moral biti »spreten kombinator in manipulator«. ²⁴³ Zaradi nestabilnih razmer, nenaklonjene zvezne ekonomske politike ter zakonodaje »se je moral znajti«, biti je moral prožen²⁴⁴ in ves čas »lobirati«. ²⁴⁵

Direktorji so pomanjkljivosti tehnologije, pomanjkanje surovin in probleme, ki so jih povzročali zapleteni administrativni predpisi in toga birokracija, reševali tudi s pomočjo številnih proizvodnih delavk in delavcev. Kar je na primer lahko v tekstilni tovarni pomenilo, da je blago zaradi birokratskih ovir ali carinskih omejitev prišlo v tovarno pozno in je bilo treba zato z delom v proizvodnji še posebej pohiteti, da je bila pošiljka odposlana v roku. Delati je bilo treba tudi nadure. V spominih so sogovornice o takšnem delu pripovedovale kot o pomoči in sodelovanju. Takšna razlaga dela in tudi tiha situacijska zaveznitva med zaposlenimi v tovarni v primerjavi z birokratskimi, političnimi ter drugimi zunanji ovirami so ustvarjali posebne odnose zaupanja med vodstvom in zaposlenimi, med

---

242 60. leta 20. stoletja so v zgodovini Slovenije in Jugoslavije pomembno obdobje, saj so čas številnih reform in sprememb na gospodarskem in družbenem področju.

243 Prinčič, Pot, str. 119.

244 Tako je svoje delovanje opisal nekdanji direktor Predilnice Litija Jože Mirtič v intervjuju v Litiji leta 2003.

245 Uspešni direktorji so bili dejavni v oblastnih in upravnih organih, gospodarskih ustanovah in združenjih. Nekdanji direktor Mure Janez Lanšček je bil na primer v skupščini občine Murska Sobota predsednik sveta za gospodarstvo in predsednik urbanistične komisije, član sveta za ekonomske odnose in član ekonomskega sveta pri republiškem izvršnem svetu, član izvršilnega odbora Ljubljanske banke, član sveta za tekstilno industrijo pri GZS in predsednik njenega odbora za hitrejši razvoj Pomurja. Eno mandatno obdobje je bil poslanec republiške skupščine, bil je tudi predsednik izvozne komisije pri združenju konfektionarjev Jugoslavije. Nekdanji direktor Mure Božo Kuharič (med letoma 1978 in 2002) je bil predsednik združenja konfektionarjev Jugoslavije, podpredsednik odbora za družbenoekonomske odnose in razvoj Zbora občin skupščine občine Murska Sobota itn. Več o angažmajih drugih direktorjev, direktorjevi vlogi in njegovi podobi v času socializma v Fikfak in Prinčič, *Biti direktor*, str. 52–102.

direktorjevo ekipo, drugimi službami, nižjim menedžmentom in zaposlenimi v proizvodnji. To je krepilo občutja povezanosti s tovarno, hkrati tudi prepoznavnost dela industrijskih delavk in delavcev, odnosi pa so bili utemeljeni v recipročnosti.²⁴⁶ Delavke in delavci so v zameno za nadure, težje ter dobro delo in nižje plače dobili stabilnejša delovna mesta, občasne nagrade in delež pri delitvi dobička²⁴⁷ pa tudi lažji dostop v druge družbene mreže, do izobrazbe, stanovanja, raznih oblik družinske pomoči in pomoči otrokom (pri štipendiranju, poletnem delu ipd.), kar je bilo v kriznih časih posebej pomembno.

Številne delavke in delavci so obdržali nekaj zemlje ali ob večjih sezonskih opravilih pomagali na kmetijah staršev ali sorodnikov. Po pripovedovanju nekaterih jih ob takšnih priložnostih pogosto ni bilo v tovarno, kar pa je vodstvo do neke mere toleriralo tudi zaradi ravnokar opisanega odnosa. Mnogi so bili dejavni v neformalni ekonomiji (popoldanska dejavnost), kar jim je pomagalo izboljšati življenjski standard.²⁴⁸ Formalna in neformalna ekonomija²⁴⁹ sta bili v socializmu tesno prepleteni, neformalna oziroma siva ekonomija pa je bila pomembno varnostno orodje.²⁵⁰ Za ljudi, ki so sicer težili k formalni zaposlitvi in urejenemu statusu, je pomenila pomembno dodatno dejavnost in finančni priliv.²⁵¹

Sociolog Miroslav Stanojević in ekonomisti Marko Jaklič, Hugo Zagoršek in Aljaž Hribernik so visoko stopnjo pripadnosti tovarni razlagali s pomočjo specifičnega prepleta polavtonomnih

---

246 Pri tem je treba upoštevati tudi vez med delavci in politično elito, o čemer pišem v zadnjem poglavju.

247 Vesna je to povedala drugače: »Delavci so si prislužili dobiček.« – Intervju, Murska Sobotna, junij 2011.

248 Piškurić, *Bili nekoč so lepi časi*. Rendla, *Kam ploveš*.

249 Prim. Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 179, 180. Rubić, *Nezaposleni*.

250 Prispevek Miroslava Glasa o sivi ali priložnostni ekonomiji v 80. letih prejšnjega stoletja med zunajtovarniški dejavnostmi beleži največ kmečkih opravil, za njimi pa gradbena dela, popravila strojev in avtomobilov. Več je bilo moških kot ženskih dejavnosti. Ženske so bile v neformalni ekonomiji dejavne kot varuške, čistile so stanovanja, šivale in pletle, ukvarjale so se tudi z računovodskimi in podobnimi storitvami. S »fušem« ljudje niso reševali le življenjskega standarda, ampak tudi polnili tržne niše zaradi pomanjkanja dobrin ali storitev, za katere je obstajalo povpraševanje. – Glas, *Razsežnosti sive ekonomije* 2.

251 Trbanc, *Zaposlenost in marginalnost*, str. 39.

samoupravnih fordističnih industrijskih organizacij in pred-socialistične tradicije neformalnih ekonomij.²⁵² Modernizacija in industrializacija nista demontirali, temveč dopolnjevali pomen lokalnih in sorodstvenih/družinskih skupnosti, družbenih omrežij in vzajemne pomoči. Kot sem že zapisala, so tovarne pri ustvarjanju tovarniške skupnosti mobilizirale družinske in lokalne pripadnosti in povezanosti. Avtorji so zapisali, da je takšno sožitje nastalo v pogojih *mehkih proračunskih omejitev*²⁵³ in samoupravnih struktur.²⁵⁴

Model paternalističnega podjetja, ki je temeljil na upravičenosti zaposlenih do pomoči in na skrbi za zaposlene, je socialistična država nadgradila z obveznostmi delodajalcev in s samoupravnimi strukturami. Zaposlitev je bila trajna in večinoma varna, a pri tem je šlo predvsem za zaposlene v družbenem sektorju.²⁵⁵ Stopnja registrirane brezposelnosti v Jugoslaviji je bila leta 1987 11 odstotkov, v Sloveniji 2,5 odstotka.²⁵⁶ Največ je je bilo med mladimi, med prvimi iskalci zaposlitve, takih, ki so bili brezposelni zaradi izgube zaposlitve, pa je bilo manj.²⁵⁷ Pravice delavk in delavcev so v samoupravnem socializmu ščitili zakoni, (nekateri) pretirane ekscese elit pa so preprečevale sistemske prepreke. Tako so bile na primer zakonsko omejene razlike med najnižjimi in najvišjimi dohodki.²⁵⁸

---

252 Stanojević, Vzpon in dezorganizacija, str. 115, 116. Jaklič et al., Slovenian Evolutionary Business, str. 246.

253 Socialistična država oz. politika je ob deficitu reševala socialistična podjetja. Koncept, ki ga je leta 1980 skoval Janos Kornai (*Economics of Shortage*), so analitiki pozneje povezali s kolapsom bančnega sektorja vzhodnoazijskih ekonomij v 90. letih 20. stoletja, nekateri tudi s finančno krizo leta 2007/2008.

254 Stanojević, Vzpon in dezorganizacija, str. 116. Jaklič in Hribernik, Slovenski tradicionalni preživetveni model, str. 18.

255 Trbanc, Zaposlenost in marginalnost.

256 Po pisanju Martine Trbanc je bila stopnja brezposelnosti v Jugoslaviji primerljiva z drugimi zahodnimi državami, pri tem pa je treba upoštevati odstopanja v trajanju brezposelnosti v nekaterih republikah. – Trbanc, Zaposlenost in marginalnost, str. 39, 40.

257 Trbanc, Zaposlenost in marginalnost.

258 Do 60. let prejšnjega stoletja razmerja med visokimi in nizkimi osebnimi dohodki niso bila predpisana. Plače direktorjev so občutno odstopale od najnižjih, potem pa je obveljalo prepričanje, da je optimalno in skrajno razmerje lahko le 1 : 4. Razmerja je določila politika. V tekstilni industriji je bilo razmerje še manjše – 1 : 3. Več Prinčič, Pot, str. 125–128.

Na institucionalni ravni so delavke in delavce v tovarni ščitili delavski sveti. Moji sogovornice in sogovorniki se v spominih na socialistično tovarno niso eksplicitno sklicevali na organe samoupravljanja ali delavske svete. So pa v pripovedih govorili o zaščiti delavcev, transparentnosti delovanja tovarne, informiranosti, o tem, »da so imeli v tovarni svoje mesto«, da so (lahko) spregovorili in bili upoštevani. To pa ni pomenilo, da se nad sestanki številnih komisij in organizacij niso pritoževali, da so njihove odločitve sprejemali zgolj z zadovoljstvom in da sej, ki so jim prisostvovali, niso ironično opisovali kot »prepirov okoli rolic toaletnega papirja«, kot mi je v pogovoru dejala starejša upokojenka.

Takšno sliko kaže tudi pogled v zapisnike sej delavskih svetov tekstilnih tovarn Pletenina in Dekorativna. Predvsem v 60. in začetku 70. let 20. stoletja so bili zapisniki polni živahnih razprav. Predstavniki proizvodnih delavk in delavcev so intenzivno sodelovali, ko se je govorilo o izboljšanju delovnih in življenjskih razmer in okoliščin. Niso pa se aktivno vključevali v razprave o poslovanju in mednarodnem trgovanju tovarne, čeprav so jim vodilni morali predstaviti tudi to.

Empirične študije nekaterih industrijskih sociologov (predvsem Josipa Županova in Veljka Rusa) od 60. let prejšnjega stoletja naprej, ki so se ukvarjale z raziskovanjem moči delavk in delavcev pri upravljanju podjetja, so opozarjale, da so delavke in delavci samoupravljanje sicer visoko cenili, a hkrati to ni pomenilo, da so imeli pri upravljanju podjetij dejansko moč ali da bi to tako doživljali. Toda po drugi strani so bili večinoma tudi sami bolj zainteresirani za to, da bi bili informirani o predmetu odločanja, kot pa za to, da bi sami odločali. Bolj kot sam akt odločanja sta jih zanimala posvetovalni postopek (v pripravi odloka ali sklepa) in nadzor nad izvajanjem sklepa.²⁵⁹

A odnosov do industrijskih delavk in delavcev v pretekli socialistični družbi ne moremo reducirati zgolj na odnos

---

259 Županov, *Samoupravni socializem*, str. 1393. Županov se sklicuje na študijo Staneta Možine z naslovom *Zainteresiranost samoupravljalca za odločevanje, kontrolo davanja prijedloga i dobivanja informacija*, ki je bila objavljena v publikaciji *Sociologija* leta 1968.

socialističnega političnega sistema do njih. Odnosi so bili tudi v preteklem socialističnem sistemu rezultat prepleta dinamičnih in kompleksnih razmerij med ljudmi, odnosov znotraj skupin in med njimi, interesov, potreb, želja različnih družbenih skupin.²⁶⁰ Odnose so sooblikovala kulturna razumevanja razlik med ljudmi zaradi spola, starosti, socialnih položajev, nacionalnih ali etničnih pripadnosti ipd.²⁶¹ Marija Poredoš, inštruktorica v Centru za izobraževanje kadrov v Muri (upokojila se je leta 1982), je v videoposnetku, ki ga je posnela Jelka Pšajd leta 2012, povedala, da je bilo Romom po prihodu v tovarno (ko so zapustili Center) težko in so kljub izobraževanju (lahko) dobili manjvredna delovna mesta: »Zdaj smo gotovi, so mi pripovedovali [ko so končali trimesečni program in se zaposlili v tovarni]. Vi ste nam bila kot mati. Tu pa nas nihče ne upošteva. [...] Je bila ena ciganica, so jo dali za čistilko [v tovarni, po tečaju], pa je rekla, mene je inštruktorica naučila šivat, pa ne za metlo.«²⁶²

Raziskovalke in raziskovalci, ki raziskujejo razmere v tovarnah v socialistični Jugoslaviji, opozarjajo še na številne druge družbene neenakosti²⁶³ v preteklem samoupravnem sistemu in neskladja med ideološkimi konstrukti in vsakdanjo realnostjo,

260 Petrović in Hofman, *Rethinking Class*, str. 74, 75.

261 Nekatere moje sogovornice iz Mure, ki so prihajale z obmejnega področja, so bile med sodelavkami v proizvodnji Murske Sobotne označene za Madžarke v pejorativnem smislu, pa čeprav so bile Slovenke. Pogovarjala sem se z dvema Murinima delavkama, ki sta se preselili iz Hrvaške, a sami nista opazili, da bi jih v proizvodnji obravnavali drugače zaradi nacionalnega porekla. Na podlagi empiričnega gradiva iz drugih tovarn lahko zapišem, da je nacionalno poreklo razmejevalo ljudi v drugih tovarniških okoljih predvsem v obdobju po razpadu Jugoslavije.

262 Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

263 Več v Archer in Musić, *Approaching the socialist factory*. Archer et al., *Bringing Class*. Matošević, *Pod zemljom*. Petrović in Hofman, *Rethinking Class*. Bonfiglioli, *Gendering Social Citizenship*. Bonfiglioli se je med drugim sklicevala na filme Želimirja Žilnika, ki je prikazoval težke razmere, v katerih so živeli delavke in delavci v 70. letih prejšnjega stoletja. Žilnik je leta 1971 med drugim posnel Črni film, ki se je osredotočal na brezdomce, in leta 1968 film *Nezaposleni ljudi*. Film Krsta Papića *Vozel* je predstavil množico brezposelnih na železniški postaji Vinkovci na Hrvaškem. Tanja Petrović in Ana Hofman sta opozorili na življenjsko usodo Arifa Heralića, delavca v Železarni Zenica (film Vojdraga Berčića *Devalvacija jednog osmijeha*, 1967), čigar podoba je bila na bankovcih za 1000 in 10 dinarjev (najprej za 1000 in po devalvaciji za 10). Heralić je za upodobitev na bankovcih zahteval finančno kompenzacijo, ki pa je ni dobil. Ko je izgubil službo, je zbolel, se zapil in leta 1971 v revščini umrl. – Petrović in Hofman, *Rethinking Class*, str. 6.

hkrati pa tudi na razlike v življenjskem standardu v različnih jugoslovanskih republikah²⁶⁴ in različnih slovenskih regijah.²⁶⁵ Premoženijske in socialne razlike med ljudmi so se večale, predvsem tisti, ki se niso ukvarjali s sivo ekonomijo ali drugimi zaslužki, so živeli skromno. Ljudje so odkrito izražali nezadovoljstvo in bili vedno glasnejši.²⁶⁶

Tako kot gospodarske in življenjske razmere se je ves čas spreminjal tudi samoupravni sistem. V kriznih razmerah je prihajalo do težav s preskrbo osnovnih življenjskih potrebščin in vrste drugih dobrin.²⁶⁷ V jugoslovanskem vrhu in republiških vodstvih so se mnogih protislovij, problemov in razlik zavedali in so jih poskušali reševati v skladu s svojimi ideološkimi predstavami. Problem vse večje brezposelnosti so tako na primer v 60. letih prejšnjega stoletja začeli reševati z odpiranjem jugoslovanskih meja in olajševanjem potovanja v zahodne evropske države.²⁶⁸

Na odnos jugoslovanske komunistične politike do socialnih problemov kaže tudi razvoj organiziranega socialnega dela oziroma njegove profesionalizacije, ki v komunističnih državah nikakor ni bila nekaj samoumevnega. V nekdanji Sovjetski zvezi, socialistični Bolgariji ali Romuniji podobnih socialnih služb ni bilo, socialno delo so začeli v teh državah v 90. letih prejšnjega stoletja spodbujati strokovnjaki iz zahodnih držav.²⁶⁹ A tudi v socialistični Jugoslaviji so bili pogledi na organizirano socialno delo, predvsem pa na načine, kako probleme reševati, različni. Nekateri strokovnjaki so že v petdesetih letih, ko so v Ljubljani ustanavljali Šolo za socialne delavce, prišli v konflikt z vodilnimi komunističnimi politikami in ideologiji,²⁷⁰ ki so bili prepričani, da bo

---

264 Lazarevič, Razkorak. Prinčič, *Pot do slovenske*, str. 164–174.

265 Lazarevič, Razkorak. Prinčič in Borak, *Iz reforme*. Rendla, *Kam ploveš*. Verlič Dekleva, Odnos.

266 P. Vodopivec, *Od Pohlenove slovnice*, str. 361.

267 Piškurič, *Bili nekoč so lepi časi*. Rendla, *Kam ploveš*. Prinčič in Borak, *Iz reforme*.

268 Mdr. Prinčič in Borak, *Iz reforme*, str. 104–108. Prinčič se sklicuje na doktorsko raziskavo Mežnarič, *Sociologijski vidiki*.

269 Zaviršek, *Ti jih boš naučila nekaj*, str. 8.

270 Med njimi je bila tudi moja babica, ena prvih predavateljic na šoli za socialno delo, Katja Vodopivec. Leta 2005 je njene spomine na začetke šole in delo zapisala Darja Zaviršek. Katja Vodopivec se je med študijskim obiskom v ZDA med letoma 1952 in 1953 seznanila

socialne probleme rešil socialistični sistem sam od sebe in da njihovo posebno reševanje ni potrebno. Razvoj socialnega dela je po eni strani krojila potreba, ki so se je zavedali tudi politiki, po drugi strani pa je socialno delo politike spominjalo, da imajo ljudje individualne potrebe, da življenje prinaša različne socialne stiske, kar se je zdelo v nasprotju s socialistično družbo socialne pravičnosti.²⁷¹ »Postopoma je politika vsaj deklarativno sprejela socialno delo«,²⁷² a tudi v nadaljevanju je njegov razvoj oblikoval nenehni spopad med individualno podporo in kolektivnim reševanjem socialnih vprašanj, med kritično socialno akcijo in izvajanjem družbenega nadzora nad ljudmi.²⁷³

---

s socialnim delom. Ko je učila na novoustanovljeni šoli, je napisala tudi prvo skripto o metodah dela. A je morala zaradi svojih nazorov o reševanju socialnih problemov oditi, njeno skripto pa so nehali uporabljati. Zavzemala se je za individualen pristop v socialnem delu (za individualno pomoč) in skupinsko delo, kar politiki, ki je prisegala na kolektivno in politično reševanje problemov, ni bilo po godu. Več Zaviršek, Ti jih boš naučila nekaj.

271 Prav tam, str. 49.

272 Tako je v intervjuju dejala Katja Vodopivec. – Prav tam, str. 40.

273 Zaviršek, Ti jih boš naučila nekaj.

TOVARNA OBLAČIL MURA

Pripovedi o doživljanju Mure so v marsičem podobne pripovedim delavk in delavcev iz drugih tovarn, pri čemer pa je imela Mura v očeh prekmurskega prebivalstva posebej visok ugled. Bila je pojem kakovosti, dobrega dela in nadvse koristno izrabljenega delovnega časa.²⁷⁴ Kot sem lahko ugotavljala v pogovorih z zaposlenimi v Muri, so bili zaposleni zelo ponosni na njen sloves.

Krovná blagovná znamka Mura je imela več kolekcij.

Kolekcija Mura Design je bila ustvarjena za mlajše generacije. Ženska oblačila kolekcije je oblikovala Štefka Varga. Muro Design je oglaševala priljubljena tehpop skupina Videosex. Vir: Balić, *Mura*

²⁷⁴ Prinčič, Največja in uspešna, str. 234.

Kolekcija LeOna (logotip je 1989/90 zasnoval SM Delo) je bila namenjena klasični ženski eleganci. Kolekcijo so oblikovale Zdenka Ščančar, Andreja Bele (bluze), Katja Čelič (plašči), kasneje tudi Zvezdana Serec in Darja Kerčmar, sodelovali so tudi nekateri drugi Murini in zunanji oblikovalci. Vir: Balič, *Mura*

Tovarna se je razvila iz dveh tovarn – tovarne Janeza Cvetiča (1925) in tovarne Ludvika Šiftarja (1932), ki so ju leta 1945 združili in nacionalizirali. Mura je sprva izdelovala moško perilo, pozneje pa še moške hlače, žensko perilo, ženske plašče in ženska oblačila. Gradnji novih proizvodnih dvoran in odpiranju delovnih mest je sledila tehnološka modernizacija: v tovarni so razvijali blagovne znamke in se usmerili v izvoz ter iskanje novih tržišč in tržnih niš.²⁷⁵ V 70. letih je Mura povečala izvoz na tuji trg (predvsem v Zvezno republiko Nemčijo) in ustanovila mešano (nemško-jugoslovansko) družbo. V 80. letih je razvijala trgovinsko mrežo (tudi v tujini), oglaševanje in moderen informacijsko tehnološki sistem,²⁷⁶ leta 1982 je kupila računalniški sistem IBM.²⁷⁷ Zaradi dolgoletne razvojne strategije, usmerjene

275 Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 337.

276 Prinčič, *Največja in uspešna*, str. 234.

277 Prve računalnike je za posodobitev poslovanja Mura kupila že leta 1969. – Prav tam.

Tovarna Mura v Murski Soboti

Vir: *Naše delo*, avgust 1985, št. 4, str. 8, 9

na zunanja tržišča, in dobrega vodenja direktorjev je dobro preživela gospodarske krize v socialistični Jugoslaviji.²⁷⁸

Leta 1992 je v osmih proizvodnih obratih zaposlovala 6130 ljudi in predelala 11,4 milijona metrov tkanin v konfekcijske izdelke.²⁷⁹ Kot mi je dejala ena izmed sogovornic, je to pogovorno pomenilo, da je imela Mura kapacitete, »da bi v dveh dneh lahko oblekla celo Slovenijo«. Po letu 1963 je za svoje zaposlene

²⁷⁸ Kot piše zgodovinar Prinčič, se je nekdanji direktor Viljem Hakl že na začetku 60. let prejšnjega stoletja odločil za izvoz na Zahod in uvajanje lastnih blagovnih znamk (takrat še na podlagi tujih licenc). Jugoslovanska tekstilna industrija je bila takrat usmerjena na vzhodne trge. Božo Kuharič je nadaljeval začeto usmeritev, njegov moto je bil »delo in znanje, prodaja na zunanji trg in uvoz moderne tehnologije«. – Prinčič, Pot, str. 116.

²⁷⁹ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 338.

zgradila 700 stanovanj in s posojili delavcem omogočila 1700 individualnih gradenj.²⁸⁰ Subvencionirala je hrano za zaposlene, zgradila zdravstveno ambulanto, financirala kulturno sekcijo in športno dvorano, organizirala prevoz na delo ter omogočila gradnjo dveh otroških vrtcev.²⁸¹

V začetku 70. let, ko je Mura povečala proizvodnjo, je iskala delavke in delavce po podeželju. V ta namen je začela graditi tudi prometno infrastrukturo, saj je delavke in delavce vozila iz okoliških vasi v tovarno. V 70. letih je proizvodnjo razširila v Ljutomer ter v Gornje Petrovce na Goričkem. »Ko sem se zaposlila,« se je spominjala socialna delavka v Muri Šarika, »so začeli voziti prvi avtobusi iz Ljutomera v tovarno. 1986, ko sem šla v pokoj, smo imeli 32 linij. In iz 504 vasi smo vozili delavce.«²⁸² Medtem ko se je morala Lizika v 70. letih 20. stoletja iz Hotize pri Lendavi preseliti v Mursko Soboto, da je lahko delala v Muri, se je nekaj let pozneje na delo lahko vozila z avtobusom. V 80. letih pa se je zaposlila v novoodprtem obratu v bližnjem kraju v Lendavi. Ljudje so spremembe tako doživljali na lastni koži.

Mura je veljala za velikana konfekcijske industrije po številu zaposlenih (v 80. letih sta v njej delali polovica zaposlenih v industriji Pomurja in četrtina v družbenem sektorju), njen sloves pa je segal čez meje Slovenije in nekdanjih jugoslovanskih republik. Za ljudi Prekmurja je Mura utelešala industrijsko (in socialistično) moderno. Njeni zaposleni so bili njeni soustvarjalci. Suzana je s ponosom, ki ga je ponazarjala njena telesna drža, večkrat ponovila: »Mura je bila pojem kakovosti in razvoja!« To sem slišala tudi od drugih sogovornic. »Ne zgolj na področju mode, na področju oblikovanja znamke, računalniške tehnologije, sodelovanj med univerzo in gospodarstvom,« je nadaljevala Suzana.

---

280 Po besedah direktorja Boža Kuhariča v prispevku Silve Čeh, objavljenem v *Delu* leta 2002. Prinčič se sklicuje na obdobje med 1963 in 1983 in piše, da je Mura do takrat zgradila 400 stanovanj ter omogočila 150 do 200 posojil za individualno gradnjo. – Prinčič, Največja in uspešna, str. 236.

281 *Vestnik*, 29. 4. 1983, str. 5, Murin standard vsem za vzgled, cit. po Prinčič, Največja in uspešna, str. 236.

282 Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

Organiziran avtobusni prevoz v tovarno

Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 129

»Mura je bila povsod zraven. Velike športne dogodke je sponzorirala Mura. Na oglaševalskem nivoju smo sodelovali z vodilnimi oglaševalskimi agencijami. Pa v promocijskem smislu ... bili smo prvi pri smučarskih skakalcih. Zdaj piše Gorenje, prej je bila Mura. Mi smo bili sinonim razvoja v tedanjem času na vseh področjih. Mi smo imeli to prepričanje, moramo biti najboljši.«²⁸³

»Ne gre za izgubo službe, temveč za izgubo Mure. Mure kot take,« je v najinem pogovoru leta 2019 poudarila nekdanja modna kreatorka Varja. »Mura ni bila samo proizvodnja oblačil vrhunske kvalitete. Mi smo imeli ... kaj vse smo imeli! Imeli smo svojo ambulanto, svojega zobozdravnika. Vse je bilo na dvorišču Mure. Vse je bilo. Bloki so se zidali, društva. Vsi so imeli korist od tega.«²⁸⁴

Na prepričanja ljudi, da je bila njihova tovarna v teh pogledih drugačna od drugih tovarn, kažejo tudi naracije o modernizaciji drugod, kjer so ljudje uspehe tovarn prav tako doživljali

283 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

284 Intervju, ime je izmišljeno, Murska Sobota, julij 2019.

Tovarna Mura je začela zidati bloke za svoje delavce ob koncu 60. in na začetku 70. let 20. stoletja.

Hrani: SI_PAM/1959, AŠ 127

ne le kot rezultata tehnoloških posodobitev in učinkovitega poslovanja uprave, temveč tudi naporov zaposlenih in lokalnih skupnosti. Tudi sogovornice iz drugih tovarn so govorile: »mi smo imeli« ali celo »v tem smo bili drugačni«. ²⁸⁵ V socialističnem obdobju je bil tovarniški prostor tesno povezan z lokalno skupnostjo, izgubo tovarniške skupnosti pa je lokalna skupnost doživljala kot svojo izgubo. Mura je imela podružnice v raznih delih Prekmurja, ljudje, ki niso bili zaposleni v Muri, pa so na lokalni oziroma regionalni ravni (po pripovedovanju sogovornic) ponekod do Mure kazali tudi zavist in ljubosumje.

»Kakšna je usoda majhnega človeka, ki se je znašel v (takšnem) monokulturnem kontekstu? Kako s tem shajati danes?« se je spraševala mlada generacija ustvarjalk in ustvarjalcev gledališke predstave o Palomi leta 2020. Predstava o tovarni Paloma s Sladkega Vrha je zastavljala vprašanje, kaj storiti s prostorom

²⁸⁵ Prim. Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 133.

in v prostoru, ki ga je močno zaznamovala tovarniška skupnost (monokultura), zdaj, ko te ni več oziroma izginja. Predstavo sta pripravili in igro napisali Brina Klampfar, ki je iz Sladkega Vrha tudi doma, in Kaja Blazinšek, v sodelovanju z nastopajočimi. Scenaristka mi je pripovedovala, kako so sodelujoči raziskovali zgodovino in pomen tovarne v okolici.

Gledališka predstava govori o vlogi tovarne pri oblikovanju lokalnega prostora in občutij pripadnosti skupnosti, o lokalnem in osebnem razvoju prebivalcev, njihovi veri v prihodnost, pa tudi o alkoholizmu, nasilju, obrekovanju, prevarah in ranljivosti delavk in delavcev. Avtorji so se teme na eni strani lotili z željo po raziskovanju odnosa ljudi do socialistične preteklosti,²⁸⁶ na drugi pa z željo po osvetlitvi njihovega občutenja industrijske modernizacije, katere sledi mladi čutijo še danes, pa čeprav se je družbenopolitični prostor močno spremenil. Mladi se s temi sledmi danes srečujejo v obliki prisotne odsotnosti – praznih prostorov ali ruševin, porušene ali razpadajoče infrastrukture in spominov – povedanih in nepovedanih zgodb. Predstava pripoveduje o izgubi, a hkrati o moči industrijske modernizacije, ki je vzpostavljala vero v drugačen in boljši jutri. Sedaj ni več takšnega zaupanja v boljšo prihodnost, v tovarno in državo, zaradi intenzivne pretekle industrijske modernizacije, ki je razvila monokulturni prostor, pa je težko razviti alternativo. Paloma v Sladkem Vrhu je sicer primer še delujoče tovarne, ki pa je s privatizacijo in prodajo tujemu kapitalu izgubila nekdanji stik z lokalno skupnostjo.

Leta 2019 je nekaj Murinih delavk najelo neko podjetje, ki je želelo študentkam in študentom predstaviti delo šivilj. Odšle so v prazno in nezakurjeno proizvodno halo. Želele so pokazati, kaj znajo in kaj so delale včasih. A hkrati jim je bilo težko. Pripovedovale so, da so ob vstopu v prazen prostor jokale. Prazen prostor in tišina sta obujala spomin na brnenje strojev, prostor, napolnjen z blagom in zalogami, oblekami in ljudmi.

---

286 Režiserka Brina se je spraševala, zakaj je pri mladi generaciji v Sloveniji (v primerjavi z mladimi v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah) tako malo zanimanja za zgodovinsko jugoslovansko izkušnjo.

Fotografija zapuščenega tovarniškega objekta Mura v Murski Soboti
Foto: Nina Vodopivec, Murska Sobota, julij 2019

Razpadajoča krajina materializira nostalgичna občutja²⁸⁷ in hkrati briše del zgodovine, ki ga še živi ljudje doživljajo kot brisanje dela življenja njih samih, njihovega dela in angažmaja. Prostor, ki so jih ljudje ustvarjali in gradili, danes izginjajo. Konec tovarne je občuten kot nekaj absolutno dokončnega, kar kaže izjava stečajnega upravitelja Mure Igorja Bončina: »Na tej lokaciji se nikoli več ne bo delalo. S tem bo izgubljeno tudi vse znanje, ki so ga imeli delavci, ki so znali delati s stroji, brez vrednosti pa bodo tudi vsi modeli v omarah in vse krojne pole. To je le še zgodovina.«²⁸⁸

Takoj na začetku, ko sva se srečali s Suzano, mi je omenila, kako zelo ji je bilo pomembno, da lahko pove Murino zgodbo s svojega vidika in »tako preda dediščino naprej«. Murina zgodba

287 Rajković, For an anthropology, str. 52.

288 Horvat, Mure ni več.

zanjo ni bila zgolj zgodba o proizvodnji, ki je ni več, temveč zgodba o življenju, ki ga ni več. Rekla je: »To je nekoč živelo, to je bila energija. To je bil pojem razvoja na vseh področjih. In najvišje kvalitete!« Povedano je poskušala ponazoriti z odprto telesno držo in prepletenimi prsti, ki naj bi opozarjali na preplet in povezanost delovnih mest in drugih tovarniških služb: »Jaz sem bila del tega, kakšno bogastvo nosim v sebi, kakšne odnose smo imeli, mi smo drug za drugega poskrbeli v svoji sredini, mi smo dihali skupaj.«²⁸⁹

---

289 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

IZKUŠNJE POSTFORDISTIČNE DEINDUSTRIALIZACIJE

Leta 2010 sem si med bivanjem v ZDA ogledala dokumentarni film *The Last Truck* o zaprtju avtomobilske tovarne General Motors v Daytonu (Ohio) in poslušala delavke in delavce, ki so govorili o »naši tovarni«. Film je bil posnet zadnji mesec pred zaprtjem obrata leta 2009. »To je naša tovarna,« je spregovoril delavec na začetku filma, »mi nismo njeni lastniki. Ampak to je naša tovarna.« Njegova izjava me je spomnila na pripovedi o »naši fabriki« v Sloveniji in nekdanjem jugoslovanskem prostoru. Sredi ZDA so leta 2009 delavke in delavci pripovedovali o težko vloženem delu, minulem industrijskem čudežu in prevari. »Ne morem verjeti,« je pretreseno rekel delavec. »Po vsem tem, kar smo dali [tovarni], po vsem tem, kar smo naredili, ves denar, ki smo ga ustvarili [...] in oni so tako ravnali z nami.«

Pripovedi proizvodnih delavk in delavcev po svetu kažejo, kako močno je industrializacija zaznamovala njihova življenja in položaj v družbi ter kako močno sta ju spremenili deindustrializacija in marginalizacija. Študije v mednarodnem prostoru iščejo analitična orodja, s katerimi bi lahko razložile globoko občutena doživljanja ljudi in razkrile tudi politične vidike takšnih preoblikovanj.

Kulturna antropologinja Sharyn Kasmir, ki je preučevala avtomobilsko industrijo v ZDA, je negotove sodobne življenjske

in delovne razmere industrijskih delavcev povezala s konceptom razlastitve. S historičnim antropologom Augustom Carbonello sta proces deindustrializacije v ZDA analizirala v povezavi s premestitvijo kapitala, selitvijo proizvodnje v druge države in dezorganizacijo politične moči delavskega razreda v ZDA.²⁹⁰ Avtorja sta se oprla na koncept razlastitve Davida Harveyja,²⁹¹ ki je načelo akumulacije v kapitalizmu povezal z razlastitvijo. S takšnim uvidom sta želela avtorja razkriti vidik »drugega«, ti-stega, ki je razlaščen, in s tem zgodovino povezav med prostori in ljudmi. Osrednje vprašanje Kasmirjeve in Carbonelle je, kako je ekonomska liberalizacija povezana z razredno polarizacijo in globalno družbeno neenakostjo.²⁹²

Premestitev (dislocation) je med nekaterimi antropologi postala ključna beseda, s katero so opisali gibanje kapitala in ljudi po prostoru pa tudi občutja izgubljenosti pri ljudeh.²⁹³ Takšna metodološka perspektiva opozarja na politični vidik ekonomskih procesov in hkrati poziva k preučevanju industrijskega preoblikovanja v luči globalnih sprememb skozi razmerja neenakosti in moči. Antropologi, ki raziskujejo industrijsko preoblikovanje in spreminjanje v mednarodnem prostoru, pozivajo k proučevanju transnacionalne organizacije kapitala ter povezav med kapitalom, produkcijo, potrošnjo in delom. Pri tem poudarjajo, da nacionalnih procesov nikakor ne smemo obravnavati izolirano, saj so sestavni del širših, globalnih gospodarsko-tehnoloških in organizacijskih sprememb.²⁹⁴ S transnacionalno reorganizacijo kapitala se

---

290 Koncept sta prevzela od Jerryja Lembckeja (1991–1992), ki je premeščanje kapitala oz. selitev proizvodnje iz ZDA v 60. letih 20. stoletja povezal z dezorganizacijo politično močnega delavskega razreda. – Kasmir in Carbonella, *Dispossession*.

291 Harvey, *The New Imperialism*. Avtorja sta sicer koncept v uvodniku v knjigo *Blood and Fire* revidirala, več v Kasmir in Carbonella, Introduction, str. 6.

292 Kasmir in Carbonella, *Dispossession*. Kasmir in Carbonella, Introduction. Na takšen konceptualni aparat sta oprla celo knjigo *Blood and Fire*, ki pa sta jo zasnovala s še štirimi avtoricami in avtorji.

293 Prim. tematsko številko antropološke revije *Journal of the Royal Anthropological Institute* z naslovom *Dislocating Labour*, ki sta jo uredila Penelope Harvey in Christian Krohn-Hansen leta 2018. Različni avtorji v reviji so iskali analitična orodja, s pomočjo katerih bi lahko obravnavali spreminjajoče družbene pomeni in izkušnje dela.

294 Mdr. Collins, *Threads*. Kasmir in Carbonello, *Dispossession*. Harvey in Krohn, *Dislocating Labour*. Tsing, *Supply Chains*.

je začelo govoriti o globalno organizirani proizvodnji, o sistemu dobavnih verig, v katerega je vključenih več avtonomnih podizvajalcev. V več primerih so v Evropi in ZDA ostala podjetja, ki so se osredotočila zgolj na trženje in oglaševanje, na razvoj novih izdelkov in znanj, proizvodnja pa se je selila v dežele s poceni delovno silo.

Nekatere študije so kritične do termina deindustrializacija,²⁹⁵ ki daje vtis, da je industrije konec. V lokalnih in ožjih regionalnih prostorih, kjer tovarn in načina življenja, ki ga je ustvarila industrijska modernizacija, nenadoma ni več, sicer res lahko nastane vtis, da so procesi dokončni. Take primere sem opisala tudi v tej monografiji. Toda natančnejši pogled v širši mednarodni prostor razkriva, da industrije in industrializacije še zdaleč ni konec, se pa njuna organizacija temeljito spreminja: v državah t. i. globalnega juga so razširjene številne proizvodne hale in delavnice (na primer na Kitajskem, v Indiji, Bangladešu, Vietnemu in drugod), delavnice in preoblikovani proizvodni obrati pa niso popolnoma izginili niti v Evropi ali v ZDA.

Študije postfordističnega afekta se ukvarjajo s čustveno in afektivno naracijo deindustrializacije. Njihovo vprašanje je, kako interpretirati družbeno žalovanje izgube in melanholično hrepenenje po pripadnosti, povezanosti, stabilnosti, dostojanstvu v različnih državah, ki ga fordistično keynesianski sistem sicer ni vedno omogočal, ga je pa obljubljal.²⁹⁶ Andrea Muehlebach in Nitzan Shoshan sta se v uvodniku tematske številke o postfordističnem afektu oprla na razmislek Antonia Gramscija o tovarni in fordizmu. Gramsci je pisal o psiholoških vezeh ljudi s tovarno. Zapisal je, da tovarna ni organizirala zgolj proizvodnje, temveč družbo; organizirala je življenje doma, v lokalni skupnosti in državi. Gramsci je modernizacijski scenarij industrializacije povezal z oblikovanjem novega delovnega človeka. Fordizem je opisal kot splet političnoekonomskih institucij, praks in afektivnih

---

295 Mollona, General introduction. Nederveen Meerkerk, Challenging.

296 Muehlebach in Shoshan, Introduction, str. 319.

kapacitet državljanov, njihovih želja, teženj in občutij.²⁹⁷ Fordizem je mobiliziral patos, sta zapisala Andrea Muehlebach in Nitzan Shoshan, organiziral občutja in želje ljudi, generaciji je dal občutenje, postal je sinonim za moderno življenje. Razprave o postfordističnem afektu kažejo na pomen preteklih vezi, obljub, pričakovanj in teženj ljudi, ki ostajajo še danes, pa čeprav se je družbenopolitični prostor temeljito spremenil.

Metodološki pomen takšnih razprav, ki ga apliciram na naš primer, vidim tako v konkretnem pogledu na preteklo družbeno ureditev in industrijsko modernizacijo (na fordizem) kot tudi v raziskovanju sledi preteklosti v sodobnem času: v preučevanju pomena preteklih obljub, teženj in telesnih vezi, ki še danes na različne načine strukturirajo življenja ljudi. Podobno ugotavljajo tudi sociološke študije, ki o deindustrializaciji pišejo kot o kulturnem fenomenu. Sherry Lee Linkon je na primer deindustrializacijo opisala kot radioaktiven odpadek, katerega učinke je čutiti še dolgo po opustitvi in porušitvi tovarniških prostorov, celo po tem, ko so delavci že našli nove službe.²⁹⁸ Profesorica ameriških študij in aktivistka Sherry Lee Linkon²⁹⁹ je to ugotavljala na podlagi terenskih raziskav v nekdanjem jeklarskem mestu Youngstown v ameriški zvezni državi Ohio (o zatonu industrije v mestu poje tudi Bruce Springsteen), kjer je po zaprtju tovarne leta 1978 brez dela ostalo 50.000 ljudi. Čeprav so tovarne propadle že leta 1978, je Linkonova še leta 2002 in pozneje ugotavljala, da so sledi industrializacije še vidne v krajini mesta, spominih ljudi, njihovih težnjah, idejah in vrednotah. Preteklost ostaja vir ponosa in bolečine, je zapisala. Industrijska struktura občutenja še traja in spodbuja ljudi k delovanju. Takšne študije kažejo, da je deindustrializacija dolgotrajen proces, in ne enkratni zgodovinski dogodek, ki neizogibno vpliva na življenja ljudi, tudi na mlajše generacije.

---

297 Prav tam, str. 320.

298 Linkon, neobjavljena predstavitev *Deindustrialization and Its Aftermath*, cit. po Strangleman, Mining, str. 21.

299 Sherry Lee Linkon je skupaj z John Russom zasnovala program delavskih študij in leta 2002 napisala knjigo *Steeltown in U.S.A.*

VREDNOTENJE DELA

INDUSTRIJSKO DELO

»Počutim se ... kot da nimam nobene vrednosti tukaj,« je Chiari Bonfiglioli v tovarni pletenin (trikotaže) Arena v Puli,³⁰⁰ ki je v stečaju končala leta 2014, rekla Suzana. »Kot da nismo dali ničesar firmi. Ampak mi smo dali maksimum od sebe. Ne samo mi, tudi ženske pred nami, mi smo nadaljevali njihovo delo. Zato, ko gledam stroje in kaj je na prodaj ... tako malo denarja so vredni, in mi, kako naj rečem, mi smo ga s krvjo prislužili, za to, da je tovarna prišla zdaj sem, kjer je!«³⁰¹

Bolečina in jeza Suzane ne izražata zgolj izkušnje razvrednotenja industrijskega dela v družbi, temveč vloženega dela in truda delavk ter delavcev; nje same, njenih sodelavk in tudi generacij žensk pred njo. V poglavju pišem o vrednotenju industrijskega dela ter o simbolnih podobah industrijskih delavk in delavcev v družbi. Teme so tesno povezane z izkušnjami sogovornic, z načini, kako so doživljale mimobežna srečanja z različnimi ljudmi na cesti po stečaju, obravnavo v javnih institucijah (na primer na zavodu za zaposlovanje), pri potencialnih delodajalcih in kako so doživljale same sebe.

Tekstilne delavke in delavce je poleg razvrednotenja industrijskega dela v sodobnem času bremenilo razvrednotenje

---

300 Tovarna je šla v stečaj 2014, prim. tudi Maksić in Matošević, Kad si opušten.

301 Bonfiglioli, Post-socialist deindustrialization, str. 9.

tekstilnega dela. A ni bilo od nekdaj tako. Tekstilna industrija se je v zgodovino na Slovenskem zapisala kot pomemben prostor industrializacije, ženske in delavske emancipacije.

Čeprav so se začeli tekstilni obrati razvijati že v 19. stoletju, zgodovinarji³⁰² prelom v razvoju umeščajo v obdobje med obema vojnama.³⁰³ Tekstilna industrija je bila po ekonomsko-zgodovinskih ocenah med najbolj učinkovitimi gospodarskimi panogami v Sloveniji glede vloženega kapitala in vrednosti proizvodnje.³⁰⁴ V tekstilni industriji je bilo v medvojni Jugoslaviji zaposlenih 60 odstotkov žensk, največ v Sloveniji (68 odstotkov)³⁰⁵ in na Hrvaškem. Industrija se je takrat razvijala predvsem v večjih mestnih središčih (v Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju). Ob koncu 60. oziroma v 70. letih 20. stoletja pa so odpirali podružnice oziroma industrijske obrate) na podeželju – med drugim tudi v težnji po bolj regionalno uravnoteženem razvoju. Število zaposlenih žensk (v tekstilni industriji) je strmo narastlo, v 70. letih prejšnjega stoletja na 75–80 odstotkov.³⁰⁶ V drugi polovici 20. stoletja se je tekstilna industrija razvila v eno najpomembnejših gospodarskih panog, ki je leta 1990 zaposlovala 69.454 ljudi.³⁰⁷ Po razpadu Jugoslavije – z izgubo jugoslovanskega trga, v obdobju postsocialistične transformacije, privatizacije in neoliberalnih preoblikovanj, so večino tekstilnih tovarn menedžerji in njihovi lastniki zaprli, le redke pa so preoblikovali, kot na primer Predilnico Litija in Lisco.

V 20. stoletju se je torej položaj tekstilne industrije v gospodarstvu spreminjal in posledično tudi vrednotenje dela znotraj te.

---

302 Kresal, *Tekstilna industrija*. Lazarević, *Zgodovinska ozadja*.

303 Kar 37 % vseh delovnih mest v industriji je bilo takrat v tekstilnih obratih (Kresal, *Tekstilna industrija*). A v 30. letih prejšnjega stoletja je od industrije ter obrti v Dravski banovini živelo le 23 % ljudi.

304 Lazarević, *Zgodovinska ozadja*.

305 Podatki so iz okrožnih uradov za zavarovanje delavcev. Ljubljanski okrožni urad je v mejah stare Jugoslavije zajemal vso Slovenijo. Te statistike predstavijo realno sliko zaposlenosti, saj je bilo zavarovanje obvezno in se je izvajalo avtomatično s sklenitvijo delovnega razmerja. – Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 188.

306 Maver, *150 let*.

307 Kar zajame vse zaposlene v tekstilno predelovalni, oblačilni, obutveni in usnjarski industriji, *Statistični letopis 1991*.

Tekstilna industrija³⁰⁸ se je v socializmu razvila v močno feminizirano panogo. Njeno simbolno podobo sta močno sooblikovali ideologija spola in tehnološka paradigma. V teh kontekstih tekstilna industrija ni visoko kotirala niti proti koncu socializma, saj naj bi šlo za lahko, žensko in delovno intenzivno panogo, kjer je delala priučena, in ne visoko kvalificirana delovna sila. Takšne opredelitve niso bile nevtralne, vsebovale so niz družbenih predstav in so neposredno kreirale (političnoekonomski) razvoj panoge.³⁰⁹

V 20. stoletju pa se ni spreminjalo zgolj vrednotenje tekstilnega, temveč tudi drugega industrijskega dela v družbi. Filozof, publicist in kronist Miha Naglič mi je leta 2019 pripovedoval o treh generacijah družine Gantar v Žireh. Anton Gantar je pred drugo svetovno vojno vodil čevljarstvo delavnico,

»po drugi vojni so mu komunisti vzeli obrtniško delavnico, ki bi lahko sčasoma postala njegova tovarna. Njegov sin je v novem samoupravnem socialističnem sistemu v tovarni postal tehnični vodja, kar označuje profil novega časa. Njegov vnuk pa je postal profesor čevljarstva na novoodprti katedri na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo. A pred kratkim so tudi ta oddelek ukinili.«³¹⁰

Mihov razmislek ilustrira transformacijo (družbe in dela) v okviru treh generacij, ki jo je družina Gantar doživela znotraj svoje družine: preoblikovanje obrtniških delavnic, vzpostavljanje industrijske družbe v samoupravnem socializmu, visoko vrednotenje tehničnega kadra (predvsem po 60. letih 20. stoletja) in preoblikovanje v t. i. družbo znanja v postsocialističnem obdobju, ki jo v sodobnosti vedno močneje zaznamuje tržna racionalnost (o čemer Miha sicer ni govoril).

Tovarniško delo je v Sloveniji že v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja postopoma izgubljalo družbeno vrednost, pa čeprav ne

---

308 Razlage razmerja med tehnologijo in spolom so se v zgodovini spreminjale, tudi definiranje ali vrednotenje spretnosti in fizično težkega dela, ki so utemeljevali feminizacijo določenih delovnih mest ter spreminjali vlogo in pomen tekstilnih tovarn. Več Cockburn, *The Machinery of Dominance*. Simonton, *A History of European*. N. Vodopivec, *From Nimble Fingers*.

309 N. Vodopivec, *From Nimble Fingers*.

310 Intervju, Žiri, november 2019.

v vseh okoljih enako ter ne na sistemski in ideološki ravni. »Uči se uči, če ne boš šla delat v tovarno,« je slišala marsikatera od sogovornic iz različnih tekstilnih tovarn v Sloveniji. Bernarda, ki se je zaradi neuspeha v šoli na zahtevo matere leta 1982 zaposlila v Muri, je Muro doživljala kot kazen. Spominjala pa se je, da je v tistem času v proizvodnji delala »skupaj z učitelji, ekonomisti, medicinci in drugimi šolanimi ljudmi«. Delo v Muri je po pripovedovanju sogovornic v socialistični preteklosti visoko kotiralo; ni pomenilo le »dobre plače«, temveč tudi prestiž.

A vendar v filmu *Srajca in administracija* iz leta 1980 vidimo Murino delavko, ki je kritično izpostavila govorice o visokih plačah v Muri: »Sem delavka za strojem, delam v tovarni Mura 19 let. Moja plača ... vedno je reklama, v Muri dobite toliko pa toliko. Tukaj sem dobila danes plačo, imam 7065,³¹¹ za to sem morala marljivo delati cel mesec.« Vpogled v plače (v socializmu imenovane osebni dohodki) za leto 1980 pokaže, da so bile te v oblačilni industriji najnižje, kar kaže na nizko vrednotenje tekstilne industrije v gospodarstvu. Povprečna plača v proizvodnji končnih tekstilnih izdelkov (v oblačilni industriji) je znašala 6887³¹² dinarjev, v usnjarstvu, kjer je bila plača najvišja med tekstilci, pa 8389 dinarjev. Najvišjo plačo v Sloveniji so leta 1980 dobili zaposleni v projektiranju in drugih poslovnih storitvah, tj. 13.617 dinarjev, na področju industrije pa v elektroindustriji – 10.401 dinar (pridobivanje premoga npr. 12.369 dinarjev).³¹³ Kot lahko vidimo, je bila proizvodna delavka v Muri plačana več, kot je sicer znašalo povprečje za oblačilno industrijo, a vendar razlika ni bila velika, nekatere v filmu pa so navajale celo nižje zneske.³¹⁴

---

311 Nekatere delavke v filmu so navedle plačo v višini 6500 dinarjev. Razliko gre verjetno pripisati različno doseženim normam. Revalorizirana vrednost plače (za april 1980) je bila 860 evrov. Revalorizirane vrednosti se sicer glede na izbran mesec v istem letu močno razlikujejo, iz filma pa ni razvidno, kdaj so film snemali v proizvodnji. Razlika v plači med proizvodno delavko in pisarniško uslužbenko (gre za vrednosti, ki jih v filmu navajajo sogovornice) je bila 1500 dinarjev, kar je v revalorizirani vrednosti (z istim izbranim datumom, aprila 1980) zneslo 182 evrov (14. 12. 2020).

312 Revalorizirana vrednost za izbrani mesec april leta 1980 je bila 839,23 evra (14. 12. 2020).

313 *Statistični letopis 1981*. Po oceni zavoda za statistiko naj bi tretjina delavcev leta 1980 v povprečju zaslužila med 6000 in 8000 dinarjev. – *Osebni dohodki delavcev v združenem delu*.

314 Upoštevati bi bilo treba tudi regijske razlike v plačanih dohodkih, na percepcijo ljudi je vplivala predvsem primerjava s plačami v kraju ali regiji.

Z vpogledom v plače poudarjam razkorak med simbolnim oziroma ideološkim vrednotenjem delavk in delavcev ter njihovo materialno vsakdanjo realnostjo. A vendar tega razkoraka ne moremo obravnavati kot dveh popolnoma nasprotnih polov. Namen tega poglavja je prikazati, da ima tudi področje simbolnega moč delovanja: sooblikuje življenja ljudi, njihove izkušnje, odnose in percepcije. Ob tem opozarjam še na dvoje: prvič, sogovornice³¹⁵ so kot izredno pomembno poudarile razdelitev dobička, ki se je v Muri vsako trimesečje delil med vse zaposlene. Od več sogo- vornic sem slišala, da je bil ta znesek (v 80. letih prejšnjega stole- tja) v višini ene plače. Inštruktorica Ljubica je povedala, da so ji prav izplačila teh dobičkov pomagala pri gradnji družinske hiše.³¹⁶ Razdelitev dobička je poleg finančnega vidika pomenila tudi pri- znanje dobremu delu delavk in delavcev. Sogovornice so pripove- dovale o dobičku, »ki so ga ustvarili delavci«. In drugič, citirana proizvodna delavka v filmu ob navedbi dohodka ni dejala, da je bila njena plača prenizka, temveč da je morala zanj močno ga- rati. Podobno so v filmu pripovedovale tudi njene sodelavke. Te- žavno se jim je zdelo predvsem to, da so se v javnosti poudarjale visoke plače Murinih delavk, ne pa to, da je višina dohodka dejan- sko pomenila njihovo trdo delo. Svoj položaj so delavke v filmu primerjale s pisarniškimi uslužbenkami v tovarni. Medtem ko je delavke preganjala norma, od nje pa je bila odvisna višina plače, so bile pisarniške uslužbenke plačane ne glede na to, koliko so na- redile. Konflikt ni bil zgolj v razliki med plačami,³¹⁷ temveč v raz- lični organizaciji dela in kriterijih izplačila: v proizvodnji so bile norme visoke in so delavke neprestano preganjale, delavke so bile nemobilne in pod strogim nadzorom, delale so v treh izmenah, medtem ko so zaposlene v pisarnah med službo lahko opravile telefonski pogovor ali celo družinski popravek, popoldneve so pre- živele s svojimi otroki, ponoči pa so spale, saj so delale enoizmen- sko. O tem so v filmu pripovedovale tudi pisarniške uslužbenke.

315 Sogovornice so se v tovarni zaposlile v začetku 80. let prejšnjega stoletja.

316 Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

317 Kot je že bilo zapisano, pa razlike v plačah v okviru tovarne niso odstopale od razmerja 1 : 4, v tekstilni industriji večinoma 1 : 3. – Princič, *Direktorji*. Več v op. 258.

Film je kritično in neposredno problematiziral številne politične reorganizacije in razraščanje administracije, ki se je vzpostavljala na račun industrijskega delavstva in s tem »pravega« – produkcijskega dela. Posredno pa je poudaril konflikt med proizvodnjo in režijo v tovarni ter simbolno vrednotenje industrijskega dela v začetku 80. let prejšnjega stoletja. To je bilo v filmu ponazorjeno s kompozicijo kamere in glasbeno spremljavo. Na več mestih kamera polarizira pripoved z razdelitvijo ekrana na dva dela: v levem kotu zagledamo pisarne, uslužbenke in uslužbenice, v desnem delavke pri delu v proizvodnji. Proizvodna delavka spregovori kar med delom, njen pogled je nepremično usmerjen v šivalni stroj in blago. Pisarniška uslužbenka med pogovorom z novinarjem ne dela, gleda v novinarja in kamero. Kamera se pri vpogledu v pisarne pogosto osredotoči na številne kupe papirjev in fasciklov, kar v primerjavi s snemanjem dinamične plesne koreografije delavk in delavcev v proizvodnji pri gledalcih ustvarja vtis nesmiselnosti početja. Vpogled v proizvodnjo kaže »pravo ustvarjanje«: kamera snema pospešeno, zaradi česar je izvedba dela videti še hitrejša, kot je v resnici, delo spremlja živahna plesna glasba, roke delavk in delavcev so čez več metrov blaga povezane, kar daje vtis skupnega ustvarjanja.

Film je eden redkih, ki daje tekstilnim delavkam in delavcem v proizvodnji možnost, da spregovorijo o svojem delu, in delavke so bile odločne ter kritične. Večina vizualnih prispevkov o tekstilni industriji v socializmu, ki sem jih pregledala, se osredotoča na pripovedi direktorjev, strokovnjakov tehničnih služb o učinkovitosti, tehnološki modernizaciji, inovativnosti, načrtih, uspehu in razvoju. V takšnih zapisih ostajajo delavke in delavci nemi, o njihovem delu spregovorijo drugi, sami pa zgolj s telesno govorico skozi gibe in roke.

KULTURNO VREDNOTENJE DELA

»Se ne čudim, da imajo zdaj vsi naši otroci šole,« mi je 40 let kasneje, leta 2011, v pogovoru rekla Silva,

»saj so doma razlagali, uči se, da ne bo treba delati. Delo ni vrednota, delo je razvrednoteno, delavec pa navaden nebodigatreba. Samo še strošek. Če slišim Svetlika³¹⁸ še enkrat slišati višja dodana vrednost ... Ne glede na to, kakšno višjo dodano vrednost hočejo, še vedno bodo nekoga potrebovali, da očisti greznico. In še iskali bodo take ljudi. Kaj mislimo, kaj bo, ko bomo imeli samo akademsko izobražene? Kdo bo pa kaj proizvajal?«³¹⁹

Silva je kritično pretresala sodobno retoriko »o dodani vrednosti« in se hkrati spraševala, kako lahko družba funkcionira brez »prave« produkcije (fizičnega dela) in kakšen razvoj lahko zagotovi.

Vrednotenje dela je kulturno zaznamovano in družbeno pogojeno. Povezano je z družbeno ideologijo, ki različnim dejavnostim predpisuje različne vrednosti – predpisuje, kaj naj bi veljalo za »pravo« delo.³²⁰ Ideja o vizionarskem genialnem

---

318 Minister za delo, družino in socialne zadeve Ivan Svetlik (v vladi Boruta Pahorja med leti 2008 in 2011/2012).

319 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

320 A vendar družbene ideologije ne zaznamujejo vrednotenja dela dokončno in popolnoma, prav tako ne v vseh okoljih enako. Zato je poleg širših družbenih vrednotenj pomembno upoštevati vrednotenja v mikrookoljih.

podjetniku, ki z inovacijami ustvarja dodane vrednosti in v negotovih razmerah poganja razvoj, je jedro sodobne družbeno-ekonomske razvojne makronaracije. Promovirajo jo podjetniški ideologi, mediji, strateški dokumenti, gospodarske smernice in politike razvoja. Sodobno vizijo družbenega razvoja močno oblikuje tržna logika z zasebno podjetniško iniciativo. Razvojno paradigmo promovira model inovativnega podjetništva – ne zgolj kot vizije prihodnosti v gospodarstvu, temveč tudi v družbenem varstvu in upravljanju.³²¹

V družbi znanja in tržne racionalnosti ni bilo razvrednoteno zgolj klasično industrijsko delo. Politiki in vplivni ekonomski strokovnjaki so še poglobili ideološki spor med javnim in zasebnim sektorjem, ki ga je oblikovala privatizacija skupaj z neoliberalno transformacijo. V obdobju postvarčevalnih ukrepov po finančni krizi (2009) so diskreditirali javni sektor, zaposlene v njem pa označili za lene, odvečne, parazitske – bili naj bi osrednji zaviralci družbenega razvoja v postvarčevalnih časih.³²² Več let kasneje je politika podobno – s parazitizmom, ožigosala umetnike in kulturnike. Na to namiguje izjava gospodarskega ministra Zdravka Počivalška,³²³ ki je za Pop TV na državni proslavi ob podelitvi Prešernovih nagrad leta 2018 rekel: »Mi smo generacija tistih, ki je zrastle na motu, da kdor ne dela, naj ne je.« Minister se je skliceval na slovenski rek – »Brez dela ni jela.« –, njegova izjava pa kaže dvojce: prvič, da mora človek delati za svoje preživetje, in drugič, da umetniki in kulturniki niso tisti, ki bi (po ekonomsko določenih kriterijih) ustvarjali »prave« vrednosti.³²⁴

Slovenski rek, da mora človek delati za svoje preživetje, na katerega se je skliceval minister Počivalšek, kaže na kulturni pomen dela oziroma dolžnost človeka, da dela. Delo je bilo v

---

321 Harvey, *From Managerialism*.

322 Krašovec, *Razredni boj*, str. 63.

323 Zdravko Počivalšek, minister za gospodarski razvoj in tehnologijo od leta 2014 do danes (2021).

324 Ne gre pa zgolj za izjavo gospodarskega ministra, temveč za večletno zaostrovanje položaja t. i. samostojnih kulturnih delavcev. Status samozaposlenih v kulturi je bil sestavni del espezijacije Slovenije.

družbi visoko vrednoteno že pred socializmom.³²⁵ V 18. stoletju je postalo vrednota, ki ni imela zgolj ekonomske, temveč tudi moralno vrednost, prepletati se je začela z državotvornimi diskurzi.³²⁶ Dolžnost človeka je bila, da je bil z delom in pridnostjo koristen za državo.³²⁷ Delo je bilo v socializmu proglašeno za najvišjo vrednoto, primarni vir, ki je določal identiteto in družbeni položaj ljudi. Socialistična ideologija je kulturni pomen dela okrepila, prav tako tudi povezavo med delom in etiko požrtvovalnosti. Delo je bilo dolžnost in pravica, za katero je skrbela država. Država je plačano delo oziroma zaposlitev povezala z državljanstvom, s socialnimi in zdravstvenimi pravicami. Socialna varnost je bila zagotovljena s statusom zaposlitve. A to je veljalo v družbenem sektorju, samozaposleni (večinoma kmetje) in zasebniki so bili brez socialnih pravic. Kot kaže anketa iz leta 1987, je za »pravo« delo med ljudmi veljalo fizično delo v družbenem sektorju, formalna zaposlitev za polni delovni čas.³²⁸

Na visoko vrednotenje dela v Sloveniji opozarjata obsežna slovenska javnomnenjska raziskava, ki jo v okviru projekta Slovensko javno mnenje že od leta 1968 vodijo strokovnjaki na Fakulteti za družbene vede, predvsem pa uvodna analitična študija Nika Toša in Veljka Rusa v zadnji izdani knjigi o vrednotah v Sloveniji. Kot kaže, je delo ohranilo visoko vrednost do 90. let prejšnjega stoletja, po pomembnosti je bilo razvrščeno takoj za družino. Leta 2006 je sicer izgubilo osrednje mesto (predvsem na račun mlajših generacij; pomen so pridobili prijatelji in prosti čas), a v hierarhiji vrednot je ostalo visoko ovrednoteno.³²⁹

Po eni strani je izkušnje dela pomembno obravnavati v povezavi z visokim kulturnim vrednotenjem dela na Slovenskem

---

325 Studen, Človek mora. Pančur, Problem samoodgovornosti.

326 Zgodovinar Andrej Studen je opozoril, da historyčni diskurz o delu ni linearen, da gre za sklop medsebojno prepletenih in tudi nasprotujočih si nazorov in interesov (Ehmer in Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung durch Arbeit*, str. 283–303, cit. po Studen, Človek mora, str. 9). Slovenski prostor je zaznamoval predvsem preplet razsvetljenskih nazorov in judovsko-krščanskega izročila.

327 Studen, Človek mora.

328 Članek Martine Trbanc Zaposlenost in marginalnost se sklicuje na anketo o stratifikaciji in kakovosti življenja v Jugoslaviji, ki je zajela 2247 ljudi.

329 Rus in Toš, *Vrednote v prehod.*

skozi zgodovino, ki ga je močno zaznamovala ideja samoodgovornosti: zaveza človeka, da dela za svoje preživetje. V tem kontekstu razlagam odgovornost, predanost in zavezanost generacije sogovornic in sogovornikov delu.³³⁰ A po drugi strani je pri takšnih interpretacijah pomembno tudi vprašanje, katero delo velja za »pravo« delo in za koga.

Delavec na Murinem protestu v Ljubljani poleti 2009 je novinarju dejal: »Prinesli smo jasno sporočilo ... zdrave roke in voljo do dela.«³³¹ Delavec je nagovarjal simbola kmečkega dela in klasične industrije, s katerima je želel zagotoviti nadaljnji razvoj tovarne. Skliceval se je na fizično delo in kriterija vrednotenja dela, ki sta v preteklosti veljala za pomembna: delavnost in pridnost.

Pridnost in marljivost sta bili v 19. stoletju³³² na Slovenskem cenjeni vrednoti, ki sta bili povezani z delavnostjo in ubogljivostjo. Danes pa v diskurzu o prožnem in avtonomnem delovanju posameznika, ki se z delom uresničuje in izboljšuje, predvsem pridnost v povezavi z ubogljivostjo velja za submisivno (celo hlapčevsko), v ospredju sta podjetnost in iznajdljivost.³³³ Ne glede na to, da na trgu dela (v družbi znanja) spretni prsti in fizična moč ne kotirajo visoko, volja do dela, pridnost in marljivost pa ne zagotavljajo zaposljivosti ljudi, so se sogovornice in sogovorniki sklicevali ravno na te kriterije.

Murine delavke so bile v javnosti predstavljene kot »pridne, tihe in ubogljive«, kar je dodatno okrepilo asociativno povezavo med pridnostjo in submisivnostjo. Nikakor ne zmanjšujem pomena kritik, ki opozarjajo na problematične položaje in izkoriščanje delavk in delavcev. A vendar želim poudariti, da se pridnosti v tovarni ne da interpretirati zgolj v tem smislu. Močna hierarhija, stroga disciplina in normirano delo so sicer utemljevali, pogojevali in sooblikovali pomen pridne

---

330 Pri tem se sklicujem na intervjuje in pogovore z različnimi kadri v tekstilni industriji med letoma 2002 in 2020.

331 Nared, Protest delavcev.

332 Na visoko kulturno vrednotenje marljivosti in pridnosti kažejo številni reki ter zgodovinska analiza. – Studen, Človek mora.

333 Takšne kritike je mogoče slišati v kariernih klubih in na zaposlitvenih portalih za mlade, delavnicah kariernega preoblikovanja in podjetniških portalih.

in ubogljive delavke v proizvodnji, kar lahko razumemo skozi prizmo submisivnosti. Toda – kot sem že zapisala, izkušnjo tovarniškega dela je treba obravnavati tudi z vidika telesnega in mentalnega angažmaja ljudi. Delavke niso zgolj motorično izvajale svojega dela. V delo so vložile trud, energijo in svoje znanje. Vpogled v utelešeno izkušnjo dela in senzorične prakse kaže, kako so delavke v delo vlagale svoja telesa in kako so se z delom tudi same oblikovale. Urile so svoja telesa, da bi izpolnile ali presegle norme, več zaslužile in se približale idealu »prave« ali »dobre« delavke, ki je veljal v njihovih okoljih. Angažma jim je v določenem obdobju (socialistični preteklosti) dajal občutek avtonomije in profesionalizma, zato ga je pomembno prepoznati.

Delavke in delavci so bili vzgajani, da pridnost in delavnost zagotavljata delo. Toda moč, volja do dela in pridnost so kriteriji, ki so v diskurzu tržne racionalnosti izgubili primarni položaj. Danes niso več dovolj, da bi zagotovili zaposlitev na trgu dela, saj poleg izobrazbe visoko kotirata poklicna in osebna prožnost: ljudje bi se morali znajti in se samoodgovorno poklicno prilagoditi spreminjajočim se zahtevam trga. V naslednjem poglavju se zato osredotočam na preoblikovane politike zaposlovanja in socialne varnosti, ki predpisujejo novo delavsko subjektiviteto.

NORMATIVNA DELAVSKA SUBJEKTIVITETA

»Vse je v glavi. Če brezposelno osebo prepričamo, da se mora zaposliti, ker je to zanjo dobro, se bo zaposlila. Ljudje ne morejo doumeti, da je konec socializma, ni več tako, da ti delovno mesto kar pripada,« je bil kritičen predstavnik Zavoda za spodbujanje in razvijanje kvalitete življenja Papilot v *Dnevniku* leta 2007. »To je sicer posameznikova pravica, za katero pa je vsak posameznik odgovoren sam.«³³⁴ Odgovornost za delo – za pridobitev in ohranitev dela, je predstavnik zavoda pripisal posamezniku. Bil je prepričan, da je brezposelnost stvar osebne odločitve, spremembo pa je utemeljil s prehodom iz socializma v kapitalizem.

Zavod Papilot je bil med organizacijami, ki so po stečaju tovarne Mura izobraževale delavke in delavce (ter druge zaposlene kadre), kako se osebno in poklicno preoblikovati. Izjavo navajam, ker ne odraža zgolj osebnega razmisleka predstavnika ali konkretnega zavoda, temveč širše družbeno mišljenje z zahtevo po spreminjanju normativnih delavskih identitet in osebnosti ljudi. Transformacija v postsocialističnem obdobju je bila povezana s pozivi h kognitivno ideološkemu preoblikovanju ljudi.³³⁵

---

334 Petkovšek, Redna zaposlitev.

335 Prim. Prica, In Search.

Pozivi k samoodgovornosti so se v javnem diskurzu v Sloveniji utemeljevali v kritiki pretekle socialistične dediščine. Ne glede na takšne asociativne povezave pa se paradigma samoodgovornosti ni na novo vzpostavljala zgolj v Sloveniji ali v post-socialističnih državah, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu.³³⁶ Specifika postsocialističnih kontekstov je bila v stopnji oziroma intenziteti sprememb ter v protisocialistični drži. Transformativna moč trga naj bi imela v nekdanjih socialističnih družbah še posebej pomembno vlogo: posameznike naj bi osvobodila preteklih socialističnih spon,³³⁷ predvsem pretekle miselne dediščine t. i. pasivnega čakanja na pomoč. Ekonomsko preoblikovanje je zahtevalo kulturno preoblikovanje miselnosti in obnašanja. Paradigmo samoodgovornosti je zato pomembno misliti v povezavi z metanaracijo postsocialistične modernizacije – s kognitivno ideološkimi preoblikovanji in kulturnim drugotenjem tistih, ki procesom ne sledijo (ali ne zmorejo slediti).³³⁸

Sociologinja Elaine Weiner, ki je raziskovala izkušnje delavk in menedžerk na Češkem v obdobju postsocialističnega preoblikovanja, je zapisala, da uspeh menedžerk ni bil povezan le z njihovo izobrazbo.³³⁹ Njihove veščine so zajele sposobnost, »da se obnašajo kot odrasle in prevzamejo odgovornost za svoja življenja«. A najprej so se morale očistiti, »pretrgati« vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in neodgovornostjo.³⁴⁰ Po Elaine Weiner so menedžerke na Češkem prevzele metanaracijo o transformativni moči trga; prav tako so to prevzele delavke, ki pa so se identificirale s poraženkami sprememb.

336 To nas opozarja, kako zelo je pomembno, da lokalnih in nacionalnih sprememb ne obravnavamo s stališča prevzemanja vzorcev in načinov življenja z Zahoda, temveč v kontekstu globalnega preoblikovanja.

337 Prim. Dunn, *Privatizing Poland*. Makovsky, *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*.

338 Prim. Prica, *In Search*.

339 Weiner, *Market Dreams*.

340 Antropologinja Elizabeth Dunn je podobno ugotavljala z analizo menedžerskih diskurzov in tehnik discipliniranja v preoblikovanem podjetju na Poljskem. Korekcija »fatalnih napak socializma« je bila še posebej pomembna ne zgolj zaradi spreminjanja organizacije dela, temveč miselnosti in teles delavcev. – *Privatizing Poland*, str. 176.

V Sloveniji sem opazala podobno, a vendar nekoliko drugačno zgodbo: tekstilne delavke so pogosto ponotranjile krivdo zaradi izgube dela – sebe so krivile za napačne odločitve. Hkrati pa so, drugače od svojih nekdanjih čeških kolegic, krivile vodstvo, zakonodajo, prevpraševale so vrednote sodobnega sistema deindustrializacije, fleksibilizacije oziroma neprestanega prestrukturiranja, čas brez industrijskega delavstva ali potrošnje brez produkcije.

Ne glede na razlike velja razumevanje krivde umestiti v širša družbena in kognitivna ideološka preoblikovanja. Družbene razmere in okoliščine so se danes individualizirale in se kažejo kot rezultat posameznikove volje, izbire in sposobnosti. Položaj posameznika se v družbi obravnava kot odsev njegove kulture (socialne ali nacionalne in etnične) oziroma osebnih karakteristik, ob tem pa prihaja do ponotranjenja krivde za lasten položaj.³⁴¹ Treba se je torej vprašati: kako je obravnava družbenih problemov institucionalizirana, se pravi, kako je zapisana v politike.

Spremembe v razumevanju in obravnavi družbenih problemov opazimo v preoblikovanih politikah zaposlovanja in socialne varnosti, ki predpisujejo normativna pravila obnašanja na trgu dela.³⁴² Aktivne politike zaposlovanja so definirale zaposljivost (ki je nadomestila termin zaposlenost) kot sposobnost posameznika, da rešuje svoj problem (ne)zaposlenosti s spreminjanjem »portfolia veščin in kompetenc«. »Politike aktivacije«,³⁴³ ki se tesno povezujejo s teorijo racionalne izbire in imperativom samoodgovornosti, v ospredje prinašajo nove vrednote z

---

341 Sociolog Gorazd Kovačič je pomembno opozoril, da je dojemanje brezposelnosti in revščine ideološko premeščeno v polje zasebnega in izbirnega. Psihološki menedžment z govorom o »delu na sebi« ekonomske pritiske psihologizira in ponotranji. Ponotranjenje psihološko reprezentiranih tržnih položajev pa legitimira neenakosti. – Vpliv individualizacije, str. 125–131.

342 Reforme na trgu dela in socialne politike v Sloveniji so povezane s postsocialističnimi prestrukturiranjem, privatizacijo, politikami približevanja EU, fleksibilizacijo in intenzifikacijo dela, uresničevanjem lizbonske strategije (v Sloveniji predvsem po letu 2005), vključevanjem v evrocono, neoliberalnimi predlogami reform desnosredinske vlade, varčevalnimi ukrepi v postkriznem času in neoliberalno tržno racionalnostjo.

343 Aktivacija je postala osrednji koncept in najpogostejše uporabljeni termin evropskih in nacionalnih strategij in reform zaposlovanja.

idejo, da je človek sam odgovoren, da si najde delo, ga obdrži, se preoblikuje in se ponovno »izumlja« (angl. »reinvent/retool yourself«), da spet najde drugo delo. »Višja stopnja aktivnosti« naj bi se kazala v večji prožnosti posameznikov na trgu dela. Kot sta zapisala sociologa Svetlik in Batić v knjigi *Politike zaposlovanja* leta 2001, država ne prevzema odgovornosti, da zagotovi delo, temveč da pomaga izboljšati možnosti za zaposlitev.³⁴⁴ V ospredju nista zaposlenost in družbena varnost (povezani z delom), ampak zaposljivost in odgovornost posameznika, ki ne čaka in ne pričakuje od države ali družbe, da bo priskrbel sredstva za njegov obstoj.

Ideal novodobnega samoodgovornega delovanja je podjetnik, ki se ne ukvarja nujno s podjetništvom, se pa zna podjetno obnašati in si priskrbeti sredstva za svoj obstoj. Koncept podjetja ne pomeni zgolj poslovne organizacijske forme (in statusa zaposlitve), pa čeprav te ne gre minimizirati, saj je Slovenija predvsem po finančni krizi začela aktivno spodbujati samozaposlovanje v obliki samostojnega podjetništva.³⁴⁵ Koncept podjetja podaja model našega predpisanega delovanja in bivanja.³⁴⁶

Samozaposlovanje skupaj s trženjem samega sebe (kar je sestavni del aktivnih politik zaposlovanja) zagovarjajo številni zaposlitveni portali, klubi, sejmi, karierni centri, tečaji in delavnice, ki učijo oziroma spodbujajo trženje osebnih značajskih lastnosti, veščin in spretnosti. Učijo nastopanja in samoocenjevanja, kar naj bi posameznika vodilo k boljšim rezultatom na trgu dela. Poleg strokovnih znanj so postale v sodobnem času pomembne t. i. mehke veščine; predvsem so to inovativna

---

344 Svetlik in Batić, *Aktivna politika zaposlovanja*, str. 185.

345 Avtorji, ki se ukvarjajo z družbeno neenakostjo in atipičnimi zaposlitvami, izjemen porast samostojnih podjetnikov v zadnjih letih (Kanjuo Mrčela in Ignjatovič, Od prožnosti) povezujejo s tveganjem revščine (Leskošek et al. *Revščina zaposlenih*. Leskošek in Dragoš, Social Inequality). O samooblikovanju mladih podjetnikov v sodobnem času v Sloveniji je pisal antropolog Miha Kozorog, ki se je ukvarjal z mladimi podjetniki kot novimi družbenimi akterji (Kozorog, Normalen podjetnik. Kozorog, The Ecosystem); o podjetniškem preoblikovanju in vzpostavljanju ustvarjalnega jaza je pisala etnologinja Poljak Istenič, Creativity; o podjetniškem izobraževanju mladih pa Cvijanović in Dopler, Podjetništvo.

346 Več Rose, *Inventing*. Miller in Rose, *Governing the Present*. Makovicky, *Neoliberalism, Personhood and Postsocialism*.

podjetnost, odzivnost, kreativnost, komunikativnost, vodstvene sposobnosti, toleranca, prožnost, lojalnost, prevzemanje tveganja, dobro upravljanje stresa. Po neoliberalnem imaginariju je zaposljivost odvisna prav od mehkih veščin in ljudje so sami odgovorni za to, da jih pridobijo.

Veščine in kompetence so postale konceptualizirane kot predmeti. Mogoče jih je kupiti, zapakirati, tržiti in postaviti na trg dela, kar naj bi posamezniki obvladali s trženjem samih sebe.³⁴⁷ Razvila so se različna znanja, šole, tečaji, kjer učijo, kako razvijati veščine, kako jih prodajati in tržiti.³⁴⁸

Tako razumljena aktivacija na trgu dela je tesno povezana z racionalizacijo stroškov socialne varnosti. Sociologinja Vesna Leskošek je politike aktivacije povezala z razumevanjem socialne pomoči kot odvisnostnega razmerja. Njena analiza reform socialne varnosti (po letu 2005) pokaže, da so te utemeljevale socialno varnost kot kulturo odvisnosti, ki omogoča zlorabe. Z razlagami patološke odvisnosti so se kriminalizirali prejemniki.³⁴⁹ Sociologinja je opozorila, da je postalo nevarno, ko so se administrativne kategorije iz politik – kjer so se posamezniki kategorizirali po statusu aktivnosti in neaktivnosti ter odvisnosti, prenesle na osebne značajske lastnosti in s tem v moralne kategorije, kar je pripeljalo do patologizacije prejemnikov denarne pomoči.³⁵⁰

Strukturno reformo je spodbudila evropska komisija s priporočilom (ne obvezo)³⁵¹, ki je sledilo libzonski strategiji. Cilj je

347 Več o tem Urciuoli, *Skills and selves*. Wilf, *Routinized Business*.

348 Antropologinja Illana Gershon, ki je sicer preučevala ideal takšnih preoblikovanj v ZDA, je pisala o predpisani kreativni in neprestani samoinvinciji posameznika, ki temelji na zavestnem preračunavanju, upravljanju zaveznih, odgovornosti in tveganj. Takšen posameznik je utemeljen kot podjetje. Njena razmišljanja težko neposredno prenašamo v slovenski prostor, ki je kulturno in vrednostno drugače orientiran kot družba v ZDA, a vendar je tendence mogoče zaslediti tudi v Sloveniji (več Gershon, *Neoliberal Agency*, in Gershon, *I am not a business*).

349 Krepitev kazenske države zmanjšuje socialno državo, piše Loïc Wacquant, »nevidna roka« trga dela se institucionalno dopolnjuje z »jekleno pestjo« države (Wacquant, *Zapori revščine*). Sprememba termina od socialnih pravic ali socialne pomoči, podpore k transferjem kaže konceptualno drugačnost. Transfer opominja, »da nekdo dobi denar, ki smo ga mi plačali v obliki davka v državni proračun«. – Leskošek, *Strukturne reforme*, str. 1274.

350 Prav tam, str. 1265.

351 Ne glede na to, da so številni dokumenti nastajali v okviru usklajevanj, ki jih je vodila Evropska komisija z vsemi članicami EU, je vsaka država sama izdelala program za

bil v aktivaciji ljudi, usmerjen proti zlorabi in parazitizmu od pomoči odvisnih ljudi. Preoblikovane politike so bile torej utemeljene na prepričanju (in so takšno prepričanje tudi institucionalizirale), da so ljudje izkoriščali (pretekli) sistem socialne pomoči, ki je ustvarjal odvisnike in parazite družbe.³⁵² Tudi minister za delo, družino in socialno varnost v Sloveniji je govoril o visokem odstotku goljufivcev, bilo naj bi jih 18–20 odstotkov.³⁵³ A raziskav, ki bi dokazovale kakršnekoli goljufije, v Sloveniji ni bilo. Medtem pa so podatki iz Velike Britanije in Irske kazali, da je okoli en odstotek zlorabljal socialni sistem, podatek pa je vključeval tudi sistemske napake.³⁵⁴

Odgovornost za reforme je Leskoškova pripisala neoklasičnim ekonomistom, ki so programe pisali,³⁵⁵ in desnosredinski vladi Janeza Janše (2004–2008). Napoved reform je v družbi sicer naletela na oster odpor, ki se je manifestiral v največjem sindikalno organiziranem protestu v postsocialistični Sloveniji, v Ljubljani leta 2005. Vlada je umaknila nekatere predloge (kot npr. uvedbo enotne davčne stopnje), kar je dalo vtis, da je odstopila od celotnega programa. A vendar se je del neoliberalnih reform implementiral v socialne politike: v Zakon o socialnem varstvu leta 2007 (oteževanje dostopa do socialnih prejemkov, kar kaže tudi statistika prejemnikov³⁵⁶) in leta 2010 v obdobju socialnodemokratske vlade, ki je še otežila in okrepila nadzor nad prejemniki.

Celotna javna promocija sprememb je temeljila na kriminalizaciji prejemnikov ali krepitvi prepričanj o goljufijah in zlorabah.³⁵⁷

---

izvajanje lizbonske strategije (za rast in delovna mesta; Program reform za izvajanje lizbonske strategije v Sloveniji, oktober 2005). Skupna priporočila usklajujejo tudi druge mednarodne institucije (OECD) in zasebne agencije, npr. z bonitetnimi ocenami. – Leskošek, Strukturne reforme.

352 Prav tam, str. 1277.

353 Marn, Ali smo še, cit. po Leskošek in Dragoš, Social Inequality, str. 44.

354 Leskošek in Dragoš, Social Inequality, str. 44.

355 Leskošek, Strukturne reforme, str. 1266.

356 Več v Leskošek in Dragoš, Social Inequality.

357 S strukturnimi reformami se je povečalo tveganje revščine, ki je v letu 2008 narastlo z 11,5 na 12,3 %, česar pa ne gre pripisati gospodarski krizi, saj je bila raziskava narejena na začetku leta, ko je Slovenija poročala o 5,5 % ekonomski rasti, analiziran zaslužek pa je bil iz leta 2007. – Leskošek, Strukturne reforme, str. 1278.

Reforme so predružačile institucionalizirano definicijo oziroma razumevanje socialnih pravic: te niso bile brezpogojne, temveč pogojevane (Zakon o socialnem varstvu 2007) – treba jih je bilo upravičiti. Tisti, ki tega niso storili – niso našli zaposlitve ali so bili preveč(krat) bolni, so bili obravnavani kot paraziti in odvisniki.

Razmislek o preoblikovanih politikah zaposlovanja in socialnih reformah je treba obravnavati v povezavi s preoblikovanimi razmerji moči med državo, kapitalom (delodajalci) in delom (sindikati), številnimi menedžerskimi prevzemi in izčrpanji (krepila se je moč menedžerjev) in zgodovinsko zaznamovanimi kulturnimi pomeni dela v družbi. Zgodovinske razprave o družbeni obravnavi brezdelja in beraštva namreč kažejo, da so oblasti in ljudje tudi v preteklosti (v 19. stoletju) razločevali med reveži, ki so bili do pomoči upravičeni, in tistimi, ki niso bili.³⁵⁸ Za delo sposoben revež je bil kriv, če ni delal, in do podpore so bili upravičeni zgolj tisti reveži, ki zaradi starosti (otroci ali starostniki), bolezni ali invalidnosti niso bili sposobni delati, hkrati pa niso imeli premoženja, da bi se preživljali.³⁵⁹

Pomembno je opozorilo zgodovinarja Andreja Pančurja,³⁶⁰ da je pojem samoodgovornosti zgodovinsko pogojen, da se je tudi v zgodovini prepletal z idejo solidarnosti in da obeh, kljub različnim poudarkom v različnih časovnih obdobjih, ne gre razumeti izključevalno. Vrednotenje dela in nedela v družbi je treba zato obravnavati tudi v zgodovinski perspektivi (poleg sodobnih globalnih neoliberalnih vplivov in procesov), saj ta med drugim kaže, zakaj je bila neoliberalizacija na nekaterih področjih tako uspešna oziroma družbeno hitro sprejemljiva. Lepila se je namreč na (pretekle) kulturne pomene dela in nedela v družbi.

---

358 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 138. Čeč, Srce vsakega, str. 43.

359 Tudi v socialistični preteklosti se je v družbi govorilo o upravičenih in neupravičenih do pomoči (upravičeni so bili na primer borci iz NOB in tisti s »pravimi potrebami«), prav tako so med ljudmi krožile govorice o zlorabah pomoči. Ena prvih socialnih delavk, Ela Zupančič, se je spominjala, da so terenske obiskovalke »preverjale, kaj so ljudje, ki so prejemale denarno podporo, kuhali, da niso mogoče pripravljali mesa«. –Intervju Jelka Zorn, 17. 9. 2004, cit. po Zaviršek, Ti jih boš naučila, str. 23.

360 Pančur, Problem samoodgovornosti.

REPREZENTACIJE TEKSTILNIH DELAVK IN DELAVCEV

Preoblikovane družbene reprezentacije tekstilnih delavk in delavcev in z njimi povezana družbena vrednotenja so globoko zaznamovali izkušnje sogovornic ter njihova življenja. Reprezentacije niso zgolj podobe, temveč imajo ideološke politične implikacije in učinke. Odsevajo družbene položaje in odnose, a jih hkrati tudi udejanjajo in reproducirajo. Povezane so z družbenimi pričakovanji, zahtevami po določenem načinu obnašanja, delovanja in s kulturnim drugotenjem ter družbeno izključenostjo tistih, ki temu ne sledijo.

Skozi časopisno gradivo in televizijske prispevke sem sledila družbeni podobi tekstilne delavke, ki se je spreminjala iz močne, revolucionarne mlade ženske, zagnane, pridne in samozavestne delavke v socialistični preteklosti v postarano, zgarano, skromno, pridno, a naivno in opeharjeno delavko sodobnega časa. Pretekla mlada socialistična delavka je v medijih z zaupanjem in vero zrla v prihodnost, upodobitev njene sodobne različice pa je kazala na njeno ujetost v preteklost. Te podobi predstavljata različni vlogi tekstilnih delavk v dveh ideoloških sistemih modernizacije: v socialistični industrializaciji in postindustrijski družbi tržne racionalnosti. Portreta nista nevtralna; prinašata niz asociacij, ki so povezane s spolom, razredom, starostjo, pripovedujeta o aktivni drži delavke nekoč in njeni pasivni vlogi danes.

Sodobne politike, mediji in javni diskurzi³⁶¹ so industrijske delavce naturalizirali v socialistične subjekte. Delavci so bili obravnavani kot tisti, ki se niso aktivirali, niso sprejeli imperativa samoodgovornosti in so težje sledili modernizaciji ali pa ji sploh niso zmogli slediti. Reprezentirani so bili kot neracionalni, polni čustvenih impulzov, zagledani v pretekle čase. Pa vendar velja poudariti, da sogovornice in sogovorniki niso težili k vrnitvi v preteklost. Zahtevali so drugačni sedanost in prihodnost. Njihova doživljanja so poleg poziva k družbenemu prepoznavanju manifestirala družbeni konflikt in razlastitev.

Jackie Clarke, ki se je pogovarjala z nekdanjimi delavkami podjetja Moulinex v Normandiji v Franciji, je zapisala, da je reprezentacija industrijskega delavstva kot relikta preteklosti diskvalificirala njihove glasove.³⁶² Večina njenih sogovornic je bila – prav tako kot v našem primeru – stara 49 let. Njihovo čustveno navezanost na tovarno so v družbi povezovali z razredno, spolno in generacijsko pripadnostjo. To navezanost so prikazali kot oviro, ki je delavkam onemogočila, da bi se »premaknile naprej«. ³⁶³ Takšna razlaga temelji na ostri polarizaciji med preteklostjo in prihodnostjo, na ideji, da ljudje lahko živijo zgolj v eni ali drugi časovni orientaciji. Konstrukcija historičnega časa (industrijske dobe) je zasnovana na totalnem prelomu, kjer je prihodnost zamišljena kot boljša in učinkovitejša. Linearna koncepcija časa dovoljuje zgolj premikanje proti preteklosti ali prihodnosti. A vendar doživeta izkušnja časa kaže drugače,³⁶⁴ ljudje namreč mobilizirajo pretekle izkušnje in jih reorganizirajo v novih sodobnih kontekstih ter vizijah prihodnosti.

V postsocialističnih državah je sicer družbeni pripis nemodernosti delavstva povezan s socialistično preteklostjo, študija

---

361 Na takšne diskurze kažejo izjave menedžerjev in podjetnikov v javnosti, novih šol in delavnic preoblikovanja.

362 Ugotavljala je, da je to potekalo na podoben način, kot so politiki in ideologi v Franciji v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja pripisovali nemodernost »zaostalemu podeželju« (Clarke, *Closing Time*, str. 118), kar je prav tako značilnost slovenskega oz. jugoslovanskega socialističnega prostora.

363 Prav tam.

364 Prav tam, str. 123.

Jackie Clarke in druge novejšje študije delavskega razreda pa kažejo, da so se reprezentacije industrijskega delavstva spremenile tudi v kapitalističnih državah. Študije so opozorile na problematičen način reprezentiranja delavcev kot pasivnih in odvisnih subjektov, kot na primer »neds« ali »chavs« v Veliki Britaniji³⁶⁵ in »white trash« v ZDA. Novejšje študije delavskega razreda³⁶⁶ so se osredotočile na konstrukcijo izkušenj v kontekstu konkretnih družbenih reprezentacij delavskega razreda. Razpravljale so o razredu kot kulturnem konceptu – kot učinku kulturnih reprezentacij, zamišljanj, moralnih in afektivnih ekonomij.³⁶⁷ Z analizami reprezentacij so poudarjale simbolno osiromašenje delavstva, a hkrati problematizirale povezavo med kulturo in identiteto. Kritične so bile do obravnav, ki so (ekonomsko) neenakost neposredno prevajale v kulturno razliko. Delavska kultura in identiteta sta se na tak način kazali kot neposreden rezultat delovnih razmer. Chris Haylet je z analizo britanskih politik socialne varnosti in trga dela ugotavljala, da so revščino namesto z brezposelnostjo povezale z brezdoljem.³⁶⁸ Diskurzivno konstrukcijo družbeno izključenih pripadnikov (belega) delavskega razreda kot nemoderne in zastarele, njihovo materialno in simbolno osiromašenje, je označila za razredni rasizem.³⁶⁹

Ekonomska in politična konstrukcija delavskega razreda je vedno hkrati že moralna.³⁷⁰ Po Sally Munt je delavski razred z deindustrializacijo postal feminiziran in diskurzivno asociiran

---

365 Na to je ob ruskih in angleških primerih opozoril Charles Walker v svojem predavanju *Reinventing Yourself: Working class young men in post Socialist St Petersburg* na konferenci ASEES v Los Angelesu novembra 2010.

366 Novejšje študije razreda so se oblikovale v okviru ameriških kulturoloških študij (Russo in Linkon, *New Working Class*) in kulturološko usmerjenih študij britanske sociologije. – Skeggs, *Formations of Class and Gender*. Skeggs, *The Making of Class*. Stenning, *Where is the Post-socialist*.

367 Petrović in Hofman, *Rethinking Class*.

368 Kar je v Sloveniji, kot že zapisano, ugotavljala sociologinja Vesna Leskošek.

369 Termin je prevzela od Pierra Bourdieauja; s tem je Bourdieu zajel inferiorni odnos nižjega srednjega sloja do delavcev. – Haylett, *Illegitimate Subjects*.

370 Bev Skeggs je ugotavljala, da so ženske, ki izhajajo iz industrijskega delavskega razreda, najpogostejše upodobljene kot podivjane, vulgarne in zanemarjene. Njeno osrednje vprašanje je bilo, kako sta spol in razred povezana z moralo družbe ter nacije. – *The Making of Class*.

s smetmi.³⁷¹ Sociologinja Bev Skeggs, ki je preučevala podobe delavk v medijih in politikah v Veliki Britaniji, je opozorila na njihovo težnjo, da bi bile prepoznane kot vredne spoštovanja. A delavke ne morejo pridobiti tega spoštovanja, saj je status rezerviran za ženske srednjega razreda. Medtem ko imajo ženske srednjega razreda v javnih upodobitvah možnost nastopati kot posameznice (so tudi tako medijsko prikazane), se delavke najpogosteje pojavljajo (upodobljene) v skupini.³⁷²

To še posebej poudarjam, saj sem v pripovedih svojih sogovornic zaznala intenziven klic po spoštovanju. Izguba dela ne zajame zgolj finančnega primanjkljaja ali družbenega razvrednotenja industrijskega dela, temveč tudi izgubo spoštovanja. Biti vreden spoštovanja pa se kaže kot osrednja človeška vrednota in sestavni del vrednotenja človeka.³⁷³ Vendar pa – opozarja Bev Skeggs, ženske medijskih upodobitev ne sprejemajo pasivno, ampak jih zavračajo in smešijo. Ženske nočejo biti prikazane kot trpeče, ampak kot tiste, ki vzdržijo, preživijo in se borijo.³⁷⁴ Prav to sem v pogovorih ugotavljala tudi sama, zato je toliko bolj pomembno, da ob prikazovanju strukturne ranljivosti sogovornic in sogovornikov ne reduciramo na pasivne žrtve.

---

371 Munt, *Cultural Studies*.

372 Skeggs, *The Making of Class*.

373 Prim. Sitar, *Ne le kruh*, str. 128, 129.

374 Skeggs, *The Making of Class*.

IZKUŠNJE MURINIH DELAVK

»Ko se je začelo govoriti, da bo Mura odpuščala, sem bila enkrat slučajno na Zavodu in vprašala, če vedo, ali bo Mura res odpuščala. Veste, kaj mi je rekla? [ena izmed uslužbenk]« je bila ogorčena Breda v pogovoru z Nino Luin leta 2013. »Rekla je, da ni čudno, da bo Mura šla v propad, ker v Muri delavke nič drugega ne delamo, kot pa hodimo na cigaret in na kavo. Jaz sem jo samo vprašala, če je kdaj že videla Muro od znotraj. Pa predlagala, naj ob petih zjutraj pride v tovarno in je tam do dveh popoldne. Vsak dan. Pa da vidi, kako se dela tam.« Podobno kot Bredo je tudi ostale sogovornice šokiral odnos konkretnih ljudi in širšega družbenega okolja do njihovega dela in njih samih.

Vesna je po stečaju Mure naredila prekvalifikacijo za socialno oskrbovalko. Pripovedovala je o poniževanju, ki so ga bile deležne nekdanje zaposlene v Muri na pripravah:

»Bile smo ženske srednjih let [med pripravnicami, Vesna je bila stara 46 let] in nas je [vodja pripravnic] tako poniževala. Vse smo bile pa iz Mure. Nam je rekla, naj ne mislimo, da bomo kakšni doktorji ali pa medicinske sestre, ker to ni primerljivo s tistim delom, ki smo ga opravljale v Muri. In seveda smo bile ubogljive in poslušne kot vedno tudi v Muri. Meni je bilo ponižujoče, sem se postavila. Žal mi je, ker tako razmišljate, sem rekla, ampak jaz imam 27 let delovne dobe v Muri in v tem času sem marsikaj

delala, sem delala z ljudmi, sem bila tudi zadolžena za prvo pomoč. V našem obratu smo imeli zdravnika, ampak sem dosti ljudi sama oskrbela, sem bila za to usposobljena. Vsaka od nas ima neko izobrazbo, kakršnokoli, saj meni je vseeno, lahko sem tudi avtomehanik. Gučate, kako je moje delo ničvredno. Jaz sem socialna oskrbovalka, točno vem, kaj moram delati.«³⁷⁵

Izjava kaže, kako so konkretne reprezentacije Murinih delavk v lokalnem okolju ovirale ljudi pri iskanju alternativnih možnosti zaposlitve. Zaposlitev pred stečajem in razredna pripadnost sta namreč vplivali na njihove prihodne možnosti (pa čeprav ne nujno dokončno).

Odpuščeni so bili po stečaju vključeni v različne programe usposabljanja, delavnice (npr. Poklicno in zaposlitveno informiranje) in dejavnosti v okviru politik aktivnega zaposlovanja.³⁷⁶ Nekatere delavnice so potekale na Zavodu za zaposlovanje, delavnice, ki jih je financiral globalizacijski sklad EU, pa sta organizirala Sklad dela Prekmurje in Regionalni sklad dela za Pomurje.

Tik pred stečajem in tudi po njem so mediji veliko pisali »o pomoči Murinim delavkam«, kar je dajalo vtis, da jim je država pogosto pomagala. A vendar je pomembno poudariti, da je šlo pri sredstvih, ki jih je država namenila odpuščenim v Muri po stečaju, za 2,2 milijona evrov sredstev iz globalizacijskega sklada EU (65 odstotkov je financiral sklad EU). Takšna sredstva so za »prilagoditev globalizaciji« pridobili tudi v Nemčiji, Nizozemski, Poljski in Španiji. Vlada v Sloveniji je sredstva porabila za usposabljanja, ki bi jih po opisih sogovornic lahko označili kot delavnice »kariernega in osebnostnega preoblikovanja«.

»Se mi je zdelo katastrofalno,« je ogorčeno pripovedovala Ana leta 2013 Nini Luin, »da se je toliko gulilo po televiziji o pomoči delavkam Mure, potem pa smo dobili neke delavnice in vso to denarno pomoč so odnesli tisti, ki so tam delali, ne mi.«³⁷⁷

375 Intervju, Murska Sobota, junij 2011. Vesna je službo socialne oskrbovalke dobila leta 2017.

376 Prim. Bras, *Omrežja*. Kučan in Petkovič, *Analiza potreb*.

377 Tomaž, ki je vodil delavnico Klub za iskanje zaposlitve v okviru Regionalnega sklada dela, mi je rekel, da so se brezposelni iz drugih podjetij pritoževali, da je bila pomoč dodeljena zgolj Muri, in ne drugim podjetjem.

Cilka je pritrdila:

»Od tega nismo imeli nič. Ker eni so hodili z nejevoljo tja in tudi informacije, ki bi lahko bile koristne, jih niso slišali, niso želeli sprejeti. Bili so jezni na firmo in na to, da je denar šel za takšne stvari, namesto da bi ga oni dobili. Tudi na Zavodu so dali neke papirje, pa niso vedno povedali, da moramo še na zdravstvenem zavarovanju urediti zadeve. Jaz osebno nisem imela problemov, ker sem veliko vedela že iz službe. Jih pa poznam veliko, ki so imele ogromne probleme. Tam (na Zavodu) bi morali zelo spremeniti odnose do nas. Že tako se počutiš, kot da si po lastni krivdi izgubil službo in da nisi nič več vreden, čustveno si prizadet, potem te njihov odbijajoči odnos še bolj udari. One bi morale biti naša opora, ne pa nas še dodatno prizadeti.«

Sogovornice so kritično poudarile, da številni predavatelji v delavnicah po stečaju niso bili Prekmurci, kar je povezano tudi z občutji regionalne marginalnosti in jezo, da je šel denar za izplačilo potnih stroškov predavateljev. Delavnice naj bi delavke in delavce med drugim usposobile v mehkih veščinah, NLP tehnikah (nevrolingvističnem programiranju), pisanju življenjepisov, pri samostojni podjetniški poti ali samozaposlovanju, kar je sodilo v t. i. aktivno politiko zaposlovanja. Sogovornice so pripovedovale, da so bile močno prizadete, ko so jih na delavnicah obravnavali kot otroke. Učili so jih namreč, kako naj se oblečejo, zdravo prehranjujejo, pogovarjajo na intervjujih in pišejo življenjepise. Same pa so se takrat že tako počutile ponižane, njihova samozavest in samopodoba sta bili poškodovani.³⁷⁸

»Pol leta sem se učila pisanja prošenj,« je rekla vidno prizadeta Vesna. »26 let sem uporabljala računalnik, pisala prošnje v Muri za zaposlene, za člane njihovih družin, ki so bili brezposelni. Zdelo se mi je, da se nekdo dela norca iz mene, ker me uči rokovanja z računalnikom. Obvladam desetprstno slepo tipkanje. Bilo je poniževalno, da me nekdo tako obravnava.«³⁷⁹

378 Ne gre pa doživljanj vseh programov in delavnic, ki so jih po stečaju obvezno ali prostovoljno obiskovali odpušeni, opisati na takšen način. Predvsem ciljno usmerjene delavnice, strokovne tečaje, programe nacionalnega prekvalificiranja in formalnega izobraževanja so moje sogovornice cenile.

379 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

Odzive sogovornic je treba obravnavati v povezavi s fizičnim in psihičnim izčrpavanjem pred stečajem, družbenim razvrednotenjem njihovega dela in njih samih. Sogovornice, ki so bile večinoma sredi 40. let ali starejše, so na naš pogovor vedno prišle lepo urejene. Razprave o urejenem videzu in primernih oblačilih so jih še posebej užalile. Delale so vendar v oblačilni modni industriji. Milena je poudarila, da je »bila vedno lepo urejena«. »Na Zavod sem vedno prišla kot filmska zvezda, ne pa kot uboga,« mi je rekla.³⁸⁰

»Kot da bi bile vse gnusne tam, so se obnašali do nas. Kot da smo bili tam vsi debilni. Učili so nas, kako ekološko zdravo jesti. To je norčevanje iz ljudi. Te vprašajo dve leti pred penzijo, kakšen je tvoj karierni cilj ... Mi smo hoteli delati, ne pa poslušati, kako nam nekdo razlaga, da nočemo delati.« S to izjavo se je Silva sklicevala na obravnavo na Zavodu za zaposlovanje: »Nas so takoj po stečaju imeli za lenuhe ... Mi nismo bili lenuhi, vsi smo delali. Če ne bi hoteli delati, ne bi čakali do stečaja.«³⁸¹

Erika je bila besna, ko je minister za delo, družino in socialne zadeve Ivan Svetlik (v času Pahorjeve vlade 2008–2011/12) ob stečaju Mure govoril zgolj o tem, da je na Zavodu vse pripravljeno za socialno podporo. Minister ni rekel niti besede o možnosti za delo, zgolj o socialni podpori. Bila je besna, da niti minister za delo, ki je bil hkrati izobražen sociolog, specializiran za področje dela, ni razumel, kaj je težilo delavke in delavce: da bi radi delali, ne pa dobivali podpore. Delavke in delavci so od države zahtevali, da jim delo zagotovi. Šok, ki so ga doživljali, je bil tudi zaradi spoznanja, da so družbi in državi postali breme³⁸² in niso bili več prepoznani kot del gospodarstva in družbene modernizacije, temveč kot socialni problem, povezan z revščino, historičnim anahronizmom in družbeno marginalizacijo.³⁸³

---

380 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

381 Intervju, Polenšak, november 2019.

382 Podobno je ugotavljal sociolog Gorazd Kovačič, da so delavci portretirani predvsem kot socialni, in ne gospodarski problem, oz. da se o njih le redko govori kot o gospodarskih dejavnikih. – Kovačič, Kriza.

383 Prav tam.

»Včasih smo imele občutek, da bi nas ob stečaju najraje žara počakala pri vratarju,« je rekla Jana Nini Luin leta 2013. »To bi si država najbolj želela, da ne bi imela problemov z nami.«

Protestni shod Murinih delavk in delavcev v Ljubljani, 23. julij 2009

Foto: Nina Vodopivec

DELAVKE V MEDIJIH

Pregled medijskih zapisov³⁸⁴ o tekstilnih delavkah večinoma kaže tihe in nemočne ter jezne in besne ženske. Prikazi, ki spremljajo novice o stečajih ali korupciji in izkoriščanju v Sloveniji, se gibljejo med upodobitvami ženske histerije v množičnih protestih in apatičnimi odhodi posameznic, ki so sicer v skupini, a med njimi ni stika, kako s povešenimi glavami in počasnim korakom odhajajo iz tovarne. Počasen odhod iz tovarne Mura je v več primerih televizijskih novic kamera še upočasnila z načinom snemanja, v enem primeru se je videozapis odhoda prelival z upodobitvijo počasnega toka reke Mure.

Po eni strani je bila v medijskih prikazih problematična fiksacija, ki je prinašala »en resničen« pomen: ubogih ali pa preveč čustvenih delavk. Upodobitve so se izogibale večplastnemu kompleksnemu pogledu in so težile k enoznačnosti. Kot je ob fotografijah nevidnih delavcev razmišljala Nika Autor, je postalo problematično, ko je nevidni delavec postal viden zgolj v poenostavljenem smislu – delavec kot kriminallec ali žrtev sistema.³⁸⁵ Takšne reprezentacije so stereotipizirale problem, niso

384 Sklicujem se na prispevke v dnevnikih časopisih *Delo*, *Dnevnik*, *Večer*, *Finance*, v reviji *Mladina* ter na pregledano filmsko gradivo RTV Slovenije predvsem po letu 2000 oz. 2005.

385 Nika Autor je na primeru fotografskega projekta *Obrazi nevidnih* časopisne hiše *Delo* ugotavljala, da podobe nevidnih delavcev aludirajo na način fotografiranja, ki je značilen za policijske ali antropološke/medicinske kartoteke. *Obrazi nevidnih* sicer postanejo

pa ga problematizirale. Po drugi strani pa je bila problematična širša družbena miselnost, ki so jo upodobili mediji in je propad tovarne normalizirala s tem, da je predstavila lokalno dogajanje kot logično posledico globalnega industrijskega preoblikovanja (in ne kot njegov sestavni del). V takšnih kontekstih so namreč stiske ljudi ostale individualizirane.

Asociativno povezavo med jezo delavk in delavcev ter (iracionalno) histerijo je odsevala izjava ministra za delo, družino in socialne zadeve Ivana Svetlika, ki je napoved sindikalnih protestov proti slabšanju materialnega in socialnega položaja industrijskih delavcev leta 2009 komentiral takole: »Na krizo je treba gledati racionalno. Probleme je treba reševati, ne pa jih s histerijo še pospeševati in povečevati.« Minister je sporočil, da delavske demonstracije niso racionalno, ampak so histerično vedenje, ki bo krizo prej »pospešilo in povečalo«, ne pa rešilo. Dejavnost delavcev je bila v celoti opredeljena s položajem in funkcijo, ki so ju delavci zasedali v simbolnem redu:³⁸⁶ delavci so bili čustveni, histerični, neracionalni. Bili so tisti, ki delajo, ne tisti, ki mislijo. Delavski organizaciji sta bili pripisani funkciji neracionalnosti in histerije. Na takšen način je minister delegitimiral upor ljudi.

»Toliko let ste molčali,« je dejal voditelj v Polnočnem klubu oktobra 2009 delavcu iz Mure Kolomanu. »Ali je bil vaš molk zaukazan?« Koloman mu je odgovoril: »Opozarjali smo.« »Z besedami se ni več dalo,« ga je dopolnila Murina delavka Cvetka, ki je bila prav tako v studiu. »Zdaj imaš občutek, da moraš kričati, nekoga privleči tja in mu pokazati, glej, kaj si naredil.« »Zdaj so vas pa slišali,« je odvrnil voditelj in cilj al na stavko, ki je potekala pred tovarno oktobra 2009. »So se odzvali,« je odvrnil Koloman, »ampak brez rezultatov. To ni rešitev. Samo

---

vidni, a vendar kot kriminalci oz. objekti »frenoloških« raziskav. Fotografije ne povedo ničesar o mehanizmih, ki delavce naredijo nevidne, nič o nasilju, nič o državni strukturi diskriminacije, ki delavce potiska v cone sivih kupčij (gl. *Učinki reprezentacije*). Nika Autor je posnela tudi dokumentarni film z naslovom *V deželi medvedov*, kjer so delavci, večinoma priseljenci iz nekdanjih jugoslovanskih republik, spregovorili o svojem vsakdanu in izkoriščanju v gradbeni industriji.

386 Nedoh, Medijska reprezentacija.

delavci so šli na cesto.«³⁸⁷ Za Cvetko in Kolomana stečaj ni bil uslišana rešitev. Kljub jezi, občutju prevare in razočaranju sta se želela vrniti v novo Muro, ki naj bi kot t. i. zdravo jedro nadaljevala proizvodnjo oblačil.

Voditelj Peček prekinitve molka delavk in delavcev ni povezal s sindikalno organiziranim protestom julija 2009 v Ljubljani, temveč s stavko pred tovarno Mura v Murski Soboti septembra 2009. Stavka je bila v medijih označena kot »spontan protest« – delavke in delavci so stavko izvedli mimo sindikata in njegovih dogovorov z vlado in vodstvom.³⁸⁸ Nikakor ne gre zanikati takratnega nezaupanja delavk in delavcev v vodstvo, politiko in sindikat, kar tolmačim tudi v povezavi z netransparentnostjo dogajanja v tovarni, neinformiranjem in izčrpavanjem ljudi. A vendar moje sogovornice stavke niso prikazale enoznačno. Sindikalistke so bile jezne, da je do stavke prišlo. Vesna in Silva sta bili prepričani, da sta stavko začela dva protestnika, ki ju je naščuval konkretni menedžer s posebnimi interesi. Vesna se je poskusila s protestniki pogovoriti, pa so jo ti začeli vleči. Bernarda je zjutraj prišla v službo in ni vedela, zakaj množica stoji pred vhodom v tovarno. Najprej je pomislila, da je »kdo komu kaj naredil«. Razmere in odnosi so bili namreč močno zaostreni, ljudje pa izčrpani in besni. Stavka jo je presenčila. Ostala je na dvorišču, ker ni mogla v tovarno. Bilo ji je neprijetno, ni vedela, kaj početi in kaj se je dejansko dogajalo. Jasmina je za stavko slišala po radiu, ko je delala v proizvodnji. Pripovedovala je, da se je bala zapustiti proizvodno halo, ker ni vedela, kako se bo odzvala množica pred poslopjem. Nekateri naj bi celo bežali. Pred Murino poslopje v Mursko Sobotu so takrat prišli politiki iz vlade (premier Borut Pahor in gospodarski minister Matej Lahovnik) ter številni novinarji. Nekatere sogovornice so bile v naših pogovorih dve leti kasneje jezne na medije. Bile so kritične, da je v medijih prevladala podoba »kričečih in neartikuliranih« delavk.

---

387 *Iz Mure z ljubeznijo.*

388 Nekaj dni pred Murino stavko je prišlo do stavke v Gorenju, kjer so delavke in delavci prav tako izrazili nezaupanje v vodstvo, sindikat in vlado. O tem, kako sta omenjeni stavki v Muri in Gorenju vplivali na razmerja med socialnimi partnerji v ESS, gl. Stanojević, Vzpon in dezorganizacija, str. 135.

Bernarda se s stavko ni identificirala, a vendar je v tragični zgodbi, ki jo je neka delavka javno povedala pred politiki, zaslišala »svojo zgodbo«. »To je bila zgodba o trpljenju delavke,« mi je rekla. Na ta način je bilo trpljenje javno poimenovano in prepoznano.

Vprašanje je, ali so bili delavke in delavci res tiho, če jih javnost ni slišala. Molk delavk in delavcev je treba obravnavati v kontekstu razmerij moči in družbene neenakosti. »Nismo bili tiho,« je rekla delavka iz IUV v filmu *Kam so vse tovarne šle?*,³⁸⁹ »a nas niso jemali resno.« Silva je večkrat ponovila, da ni bila tiho. Stiska, da kljub temu ni bilo odziva na njene pritožbe, pa se je z leti krepila. »Če si bil tiho, so te pohodili,« je Nini Luin leta 2013 povedala Breda. »Ko sem videla, da od vodstva ne bo nič prišlo, sem si sama pri sebi mislila, da nekakšne pravice pa mi pripadajo, sem jih poiskala pri sindikatu, ki je tudi ukrepal.«

Položaj sindikatov v družbi – predstavniškega glasu industrijskih delavk in delavcev v javnosti, se je po letu 2005 spremenil, njihova mobilizacijska in pogajalska moč pa se je manjšala. A pri razmisleku o molku moramo pogledati tudi v mikroprostor vsakdanjega življenja, kjer so delavke probleme marsikdaj poskušale reševati posamezno. Po drugi strani pa je treba poudariti, da jeza, zamera in sovraštvo kot izraz občutenja delavk in delavcev v javnosti nimajo legitimnosti, saj nimajo simbolne moči, jeza pa jih (zgolj) banalizira ali kriminalizira.

Antropolog Andrew Gilbert³⁹⁰ je s fotografom Harisom Husarićem razmišljal, kako ustvariti drugačne reprezentacije upora industrijskih delavk in delavcev. Artikulacija njihovega trpljenja in revščine, pripovedi o odgovornosti vlad za njihovo razlastitev v različnih državah namreč niso omogočile pravega prepoznanja problema. Opisala sta protestno akcijo v tovarni detergentov Dita v Tuzli leta 2015. Protestniki iz Dite so se

---

389 Iz filma ni jasno, kdaj je zaposlena v IUV podala to izjavo. Film je bil na TV Slovenija predvajan oktobra 2015.

390 Takšne prostore, ki bi oblikovali drugačne reprezentacije industrijskega delavstva in njihovih bojov, spodbuja platforma *Reclaiming Dita*. Platformo je postavila antropologinja Larisa Kurtović skupaj z Borisom Stipičem kot eksperimentalni projekt grafične etnografije.

zavedali, da preko sočutja javnost ni prepoznala razlastitve delavk in delavcev v strukturni pogojenosti. Upodobitev trpljenja je delavke in delavce v javnosti spreminjala v »pomoči potrebne« trpeče subjekte, ki so bili sicer kljubovalni, a vendar obsojeni na pogubo.³⁹¹ Delavci iz Dite so zahtevali plače in zavarovanja, denar, ki so ga zaslužili, a njihov cilj je bil, da bi lahko ponovno živeli od svojega dela – da bi ponovno zagnali tovarno.

Akcija je bila po mnenju Gilberta in Husarića med drugim uspešna zaradi večravninskega sodelovanja različnih akterjev in zaradi specifičnega načina njene upodobitve. V akciji so aktivno sodelovali državljanke in državljani (s čistilnimi akcijami in upodobitvijo »selfijev«), medijske in marketinške kampanje, raziskovalke in raziskovalci, fotografi ter novinarji. Namen je bil opozoriti na afektivne vezi delavk in delavcev. Snovalci akcije so želeli prikazati skrb delavk in delavcev za tovarno, stroje, sodelavke in sodelavce ter delo. Prav na to sta opozorila Gilbert in Husarić. Pozvala sta, da pri raziskovanju preusmerimo pozornost od opisa trpljenja delavk in delavcev k orisu njihove skrbi. Na takšen način prikažemo delavke in delavce drugače, kot jih upodablajo prevladujoče podobe v javnosti; ne zgolj v njihovi zahtevi, da tovarna in država poskrbita zanje, temveč v njihovi težnji po skrbi za tovarno.

Podobno vprašanje – o reprezentaciji tovarniškega upora v javnem prostoru, je naslovil filozof in publicist Miha Naglič iz Žirov. Pripovedoval je, da je bil Alpinin protest leta 2016 uspešen, ker so protestniki predstavili konkretne rešitve za razvoj tovarne, in ne »ubogih delavcev, ki spet nekaj hočejo«.³⁹² Protest so sicer organizirali sindikati, podprli pa so ga različne politične stranke, vsi kadri iz tovarne, akademiki, raziskovalci, kulturniki, znani in priznani ljudje, športniki in lokalno prebivalstvo z okolico. Protest je bil medijsko dobro podprt. Spremljala ga je peticija, ki jo je pripravil Naglič na pobudo akademika Zdravka Mlinarja. V peticiji je bilo zapisano, naj se »upoštevajo izkušnje

---

391 Gilbert in Husarić, Care.

392 Intervju, Žiri, november 2019.

Žirovcev«. Podpisali so jo številni ljudje različnih profilov in političnih nazorov. Zaposleni v Alpini so skupaj z vodstvom občine napisali poziv in predlog reševanja Alpine. Miha Naglič je ob tem pripravil tudi knjigo *Atentat na Alpino*, kjer je objavil različne dokumente protestov, spomine nekaterih priznanih športnikov in znanih oseb iz lokalnega prostora ter nekdanjih Alpininih direktorjev, s katerimi je želel osvetliti sporno lastničenje in razprodajo tovarne.

Protest, ki so ga zasnovali s sloganom »Alpina so Žiri, Žiri so Alpina!«,³⁹³ je bil usmerjen proti uničenju Alpine in tedanji direktorici tovarne. Protestniki so ji očitali napačne ukrepe, drage nemške svetovalce in dokončno izčrpavanje podjetja. V 90. letih prejšnjega stoletja se je v obdobju privatizacije Alpina preoblikovala v delniško družbo, v vodstvu se je zamenjalo več ljudi. Po letu 2000 je podjetje zaprlo vse obrate, razen v Žireh, odprlo pa je proizvodnjo v Bosni, Romuniji in na Kitajskem. Leta 2006 je želela družina tedanjega direktorja prevzeti lastništvo, a je Alpino nepričakovano in na sumljiv način³⁹⁴ odkupil Info Holding 2, ki se je kasneje preimenoval v Alpina Holding, d. d., Ljubljana. Po večletnem zadolževanju in izčrpavanju podjetja (tudi z razprodajo premoženja tovarne) je Alpino leta 2015 prevzela DUTB (slaba banka).

Alpinin protest je bil protest lokalne skupnosti za »njihovo Alpino«, kar je izražal tudi protestni slogan »Alpina so Žiri in Žiri so Alpina«. »Protest je odnesel direktorico, v vodstvo je prišel domačin Gantar,« je povedal Miha. Imenovanje domačina, pa čeprav iz DUTB, za direktorja, je med protestnike in lokalno prebivalstvo vneslo optimizem in upanje.

---

393 Alpina se je v Žireh razvila iz nekdanjih čevljarских delavnic kot ena prvih podeželskih tovarn leta 1948.

394 Nekdanje lastnike in postopke spornega odkupa preiskuje kriminalna policija (po povedovanju Nagliča in poročanju nekaterih sogovornikov v oddaji Preverjeno, *Tudi v obutveni in tekstilni industriji se da preživeti*).

AKADEMSKI IN DEDIŠČINSKI DISKURZI O INDUSTRIJSKIH DELAVKAH IN DELAVCIH

Ustni zgodovinar Alessandro Portelli je ugotavljal, da je ameriških pesmi o koncu industrije, iskanju družbenega položaja industrijskih delavk in delavcev in zapuščenih, nekoč cvetočih industrijskih krajih veliko, medtem ko jih je v Italiji težko najti. V Italiji o izgubi delavcev v javnosti, med kulturniki in v akademskih krogih ni bilo veliko povedanega, saj je v družbi prevladala miselnost, ki je industrijske delavke in delavce enačila z delavskim razredom. Družba je imela težave z zamišljanjem delavcev kot oseb, in ne razreda, kot posameznikov, in ne simbolov. Stiska ljudi pa ni bila zgolj politična, temveč zelo osebna, je zapisal Portelli. Čeprav družba v Italiji ni bila pripravljena razmišljati o industrijskem delavskem razredu, so bili delavci – ljudje še živi.³⁹⁵ Podobno ugotavljam tudi sama: način, kako obravnavamo industrijske delavke in delavce, zaznamuje naša miselna povezava industrije z delavskim razredom kot simbolom preteklega socialističnega sistema. O industrijskih delavkah in delavcih se razmišlja kot o osrednjih akterjih pretekle socialistične ideologije, in ne kot o konkretnih ljudeh. Po eni strani se torej delavke in delavci soočajo z ranljivostjo, ki je strukturno zaznamovana in v družbi ni prepoznana kot taka. Po

---

395 Portelli, *This Mill won't run*, str. 57, 58.

drugi strani pa se delavstvo obravnava ideološko in kot brezimna množica.

V Sloveniji sem dolgo časa opazala vrzel v preučevanju izkušenj industrijskih delavk in delavcev (njihovih sodobnih in preteklih izkušenj). V zadnjem času je zanimanje za doživljanja industrijskih delavk in delavcev med raziskovalkami in raziskovalci sicer narastlo,³⁹⁶ predvsem ga je več v muzejih³⁹⁷ in med kulturniki.³⁹⁸ Več ljudi pa se ukvarja z raziskovanjem izkušenj in spominov industrijskih delavk in delavcev v drugih nekdanih jugoslovanskih republikah.³⁹⁹

Raziskovalca Daphne Berdahl in David Kideckel sta odsotnost industrijskih delavk in delavcev v postsocialistični akademski sferi v 90. letih prejšnjega stoletja povezala z družbenopolitičnim preoblikovanjem: označila sta jo za zmago tranzicijskega modela v znanosti.⁴⁰⁰ Ameriška filozofinja Nancy Fraser pa je razloge za odsotnost industrijskih delavk in delavcev,

---

396 Raziskovalke in raziskovalci se zanimajo predvsem za njihove spomine, gl. Černelič Krošelj et al., *Kulturna dediščina*. Laznik, *Antropološka analiza dela*. Oder, *Mati fabrika*. Petrovič, *When we were Europe*. Petrovič, *Industrijsko delo*. Petrovič, *Kosmos*. Pogačar, *Zgodbe*. N. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*. Več zanimanja za njihove sodobne izkušnje pa kažejo seminarske, diplomske in magistrske naloge. Pogosto jih pišejo otroci zaposlenih ali odpuščenih v industriji.

397 Uf, industrija! je bil eden prvih mrežnih projektov, ki je zajel šest razstav na temo industrijske dediščine v okviru Evropske prestolnice kulture leta 2012. V sklopu projekta sta kustodinja muzeja v Murski Soboti Metka Fujs in Murina kreatorka Zdenka Ščančar pripravili razstavo *Mura odprto* (2012), ob tem je izšel tudi katalog (Fujs in Ščančar, *Mura odprto*). Tukaj poudarjam tudi razstavo *Adijo, tovarna, spomin pozabljenih delavcev* v Ljubljani leta 2014, ki jo je pripravila novinarka Mojca Zabukovec (pod okriljem časopisa *Delo*), in razstavo *Kam so šle vse fabrike* v Kamniku kustosa Marka Kumra, prav tako leta 2014. Obe razstavi sta neposredno spregovorili o industrijskem delavstvu. Istega leta je izšel tudi katalog *Zasavska industrijska dediščina* avtorice Miklavčič Brezigar. Po tem letu je bilo več podobnih razstav v različnih gorenjskih muzejih v sklopu razstav *Naše tovarne, naš ponos* (Mugerli, *Naše tovarne, naš ponos*). Razstava *Ženske tovarne v Zasavju* v muzeju v Trbovljah leta 2017 pa je še posebej poudarila delo žensk (Hacin, *Ženske tovarne* v Zasavju).

398 Dokumentarni filmi *Fabrika Maribor*, *Kam so vse tovarne šle*, *Tomos*, *narejeno v Jugoslaviji* ter gledališke predstave *Was ist Maribor* v Mariboru leta 2012, *Ah ti šihnt* na Ravnah na Koroškem leta 2014 in *Paloma (since 1873): Saga o Sladkem Vrhu in tovarni papirja* v Slovenskem mladinskem gledališču v Ljubljani leta 2020.

399 V knjigi večkrat citirana dela avtoric in avtorjev Chiare Bonfiglioli, Ive Kosmos, Tanje Petrovič, Renate Jambrešič Kirin in Marine Blagić, Andrea Matoševića, Tee Škokić in Sanje Potkonjak.

400 Berdahl, *Introduction*, str. 1. Kideckel, *Getting by*, str. 8.

razrednih vprašanj ter ekonomske izključenosti povezala s prehodom od socialističnega imaginarija ekonomske prerazdelitve k političnemu imaginariju nacionalnih identitet. Po letu 1989 so se namreč postsocialistične politike začele ukvarjati predvsem z etnično kulturo in nacionalno identiteto, ne pa z revščino, ekonomsko izključenostjo, delavstvom ali razredom.⁴⁰¹ Politike identitete so izrinile koncept razreda. Pomembo za našo razpravo je tudi njeno opozorilo, da je ob ekonomski izključenosti bistveno problematizirati neprepoznanje oziroma napačno prepoznanje ljudi. Način reprezentacije je pomemben.⁴⁰² Vprašanje torej ni zgolj, ali so industrijski delavci in delavke prisotni v politikah, medijskih, akademskih ali dediščinskih diskurzih, temveč nas mora zanimati tudi način, kako so reprezentirani.

Avtorji o industrijski dediščini v mednarodnem prostoru⁴⁰³ so opozorili, da so pripovedi o delu in delavskem razredu pogosto utišane tudi v državah na zahodu, saj so strukture post-industrijske družbe tesno povezane s kapitalom. Primerjalne študije kažejo, da je lažje razvijati industrijsko dediščino tam, kjer se ekonomska prestrukturiranja dojemajo kot uspešna: npr. v Porurju v nasprotju z Manchestrom in Glasgowom. Poleg ekonomije avtorji poudarjajo tudi politični odnos do industrijske dediščine in razrednega vprašanja.

Odnos do polpretekle socialistične izkušnje dela v industriji v Sloveniji zaznamuje sodobna politizacija preteklega časa oziroma sodobni družbenoekonomski odnos do socializma in socialistične Jugoslavije. Z ekonomskega vidika se na socialistično industrijsko izkušnjo gleda kot na neuspeh, v retrospekciji in z vidika zmage kapitalizma nad socializmom. Zaradi tega v dediščinskih diskurzih redko srečamo osrednje akterje socialistične industrializacije – industrijske delavke in delavce.⁴⁰⁴ V

---

401 Fraser, *Justice Interruptus*.

402 Fraser, *Reframing Justice*.

403 Socialni zgodovinar Stefen Berger z nekaterimi raziskovalkami in raziskovalci poziva k primerjalnim analizam družbenega odnosa do deindustrializacije in industrijske dediščine v različnih državah. – Wicke, *Introduction*.

404 Prim. Matošević, *Pod zemljo*, str. 13, 30, cit. po Petrovič, *Industrijsko delo*, str. 36.

ospredju so zgodbe uspešnih podjetnikov iz obdobja pred drugo svetovno vojno⁴⁰⁵ oziroma blagovne znamke, kar ima interes utemeljiti kontinuiteto med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo ter okrepiti lokalno in nacionalno identiteto.

Drug problem dediščinskih diskurzov je, da so večinoma osredotočeni na materialno kulturo, ne na zgodbe ljudi. Najpogostejša subjekta, na katera se osredotočajo projekti industrijske dediščine, sta material (na primer železo in ruda) in tovarna – zgodovina podjetja kot poslovnega subjekta in arhitekturni prostor. Treba je sicer opozoriti, da je v številnih primerih v Sloveniji ohranjanje preteklih industrijskih objektov težavno tudi zaradi privatizacije in odnosa lastnikov do teh prostorov oziroma odnosa države, ki takšno skrb prepušča zgolj lastnikom.

Tanja Petrović je v kritičnem pregledu obravnave industrijske dediščine v Sloveniji in mednarodnem prostoru pomembno poudarila problem linearne pripovedi, ki industrijsko krajino naturalizira, tako da jo reducira na fosilni arheološki prostor ali turistično točko, kjer se prikaže vse – od rojstva do smrti.⁴⁰⁶ Ključni problem takšnih razprav je, da kažejo dokončnost industrijskih procesov in ostajajo navidezno ločene od ekonomskega in političnega konteksta, od družbenih napetosti in konfliktov.⁴⁰⁷ Muzeumifikacija kaže neproblematično podobo, okleščeno vseh občutij in čustev.⁴⁰⁸ Socialistična industrijska izkušnja pa še ni dokončana, marsikje celo še deluje, če ne drugače – kot izkušnja izgube.⁴⁰⁹

Ne glede na povedano o problemih obravnave industrijske dediščine v Sloveniji pa vendar zaznavam posamezne pobude, ki spodbujajo prostore za spomine, doživljanja in občutenja

---

405 Smiljanić, Praznik delavske pomladi, str. 102.

406 Petrović, Industrijsko delo, str. 36.

407 Wright, Heritage and critical history, str. 20.

408 Tanja Petrović poziva k preučevanju in uprizarjanju čustvene navezanosti ljudi na delo, tovarno in izdelke. Več gl. v Industrijsko delo. Podobno razmišlja Andrea Muehlebach v primeru oblikovanja industrijske dediščine v Sestu v Italiji: kako zajeti strukturo občutenja ljudi in njihova sporočila za naslednje generacije. – The Body of Solidarity.

409 Barndt, Memory Traces, str. 287, cit. po Petrović, Industrijsko delo, str. 34.

industrijskih delavk in delavcev.⁴¹⁰ To poudarjajo (predvsem) gledališka in filmska dela, katerih produkcija je narastla po letu 2010. Tudi sama sem želela aktivno prispevati k vzpostavljanju takšne, drugače zamišljene industrijske dediščine. Leta 2014 sem na povabilo Roglaba skupaj s Sonjo Ifko, arhitektko in profesorico na Fakulteti za arhitekturo, pripravila kolesarsko turo po sledih industrijske dediščine v Ljubljani. Namen je bil opozoriti na pozabljene tovarniške prostore, na pretekle napore in boje ljudi ter hkrati problematizirati sodoben družbeni odnos do njih. Spletna platforma *Slovenska industrijska dediščina*⁴¹¹ je začela nastajati istega leta s podobnim razlogom. Platforma ni zaključen izdelek, je proces v nastajanju. Na platformo smo vključeni ljudje različnih poklicnih profilov in zanimanj, zato so tudi poudarki na njej različni. A obstoj platforme in njeno delovanje kažeta, da zanimanje za industrijsko dediščino narašča, z njim pa tudi zanimanje za spomine ter doživljanja industrijskih delavk in delavcev.

---

410 Nekaj primerov je v članku Industrijsko delo poudarila Tanja Petrovič.

411 Platforma je nastala po posvetu na temo varovanja dediščine industrializacije, ki so ga leta 2014 organizirali Združenje Icomos Slovenija, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani in Tehniški muzej Slovenije.

PREKARNOST

ŽIVLJENJSKA RANLJIVOST

»Sem zelo pozitiven človek, ampak nekje pa ostanejo te zgodbe. So me ljudje spraševali, pa kako si ti dobila srčni infarkt? Življenje je največji stres. Ko ostaneš brez službe z majhnim otrokom, stanovanje pa 300 evrov najemnine. Ko sem prišla na zavod ... bilo je težko, 400 evrov dobiš socialne podpore, s tem moraš preživeti. Hčerka je bila takrat v osnovni šoli. Ko ostaneš na cesti brez vsega, ni nobenega. Sam si moraš pomagati.«⁴¹²

Milena je mati samohranilka. Ko sem jo februarja 2020 spraševala, kako je živela po stečaju Mure, mi je odgovorila: »Kako? Sem. Moja sreča je, da sem zelo iznajdljiv človek. Nobeno delo mi ni bilo pretežko. Se znajdem.« Referentka na Zavodu za zaposlovanje jo je poslala na razpisano delovno mesto v Kidričevem. Za pravočasen prihod na delo bi morala od doma oditi ob štirih zjutraj. »Povedala sem, da ne morem, ker imam majhnega otroka. A na zavodu ni to nobenega brigalo. Ko sem odklonila, sem izgubila podporo. Mi je pravnica [na zavodu] rekla, naj jo pustim samo [hčerko].« Milena je vznemirjeno pripovedovala. »Sem rekla, gospa, jaz svojega otroka ne bom pustila samega doma. Moja mama je dobila raka, ne morem ji reči, naj jo čuva. Sem se pritožila. Je rekla [pravnica na Zavodu za zaposlovanje], vi si ne morete izmišljevati, kaj boste delala.«

---

412 Intervju, Murska Sobota, februar 2020.

Milenina zgodba zrcali številne podobne usode njenih nekdanjih sodelavk. Mater samohranilk je bilo v Muri veliko. Tudi iz pripovedi poročenih žensk je očitno, da so večinoma ženske skrbela za gospodinjstvo, dom, družino ali celo družinski proračun (zaradi fizično odsotnega moža, njegovih nerednih dohodkov, bolezni ali alkoholizma). Milena sicer ni neposredno povezala izgube službe z boleznijo, a vendar te ni mogoče obravnavati mimo njenega ekonomskega položaja, pritiskov in skrbi (kako preživeti otroka in sebe) ter drugih negotovih oblik zaposlitve. Z izsekom iz najinega pogovora opozarjam, da je prelomne, travmatične dogodke, kot sta bila stečaj Mure in izguba dela, pomembno obravnavati v okviru širše življenjske situacije posameznice; njene družinske situacije, bivalnih okoliščin, zdravja, partnerskega odnosa ipd. Tako bolje razumemo pomen takšnih dogodkov, kot so izguba urejenega statusa zaposlitve, družbenega položaja in delovne skupnosti v življenju človeka.

V poglavju se navezujem na koncept prekarnosti, ki pa ga po Kathleen Millar ne razlagam z negotovimi delovnimi razmerami in zaposlitvijo, temveč kot odnos med negotovimi delovnimi razmerami in krhkimi življenjskimi razmerami.⁴¹³ Gre za pogled, ki nas poziva, da na ranljivost posameznika glede zaposlitve, plačanega dela gledamo v kontekstu njegove oziroma njene širše življenjske situacije, odnosov in zavez ter potencialnih tveganj, nevarnosti in možnosti (na delovnem mestu in v družini).⁴¹⁴ Takšen pogled kaže, da je treba na življenje samo gledati kot na delo, kot je zapisala Hannah Arendt,⁴¹⁵ ki ne zajame zgolj plačanega dela, temveč tudi delo doma, v družinskem življenju, skrb za družino in druge neformalne oblike zaposlovanja. Naše družbeno preživetje je odvisno od medsebojne povezanosti in skrbi – drugih za nas, a hkrati naše skrbi za druge, od

---

413 Millar se sklicuje na takšno razlago pri Neilsonu in Rossiterju v *Precarity as a Political Concept*, navaja tudi druge avtorje, ki ji sledijo. – Millar, *The Precarious*, str. 35.

414 V zadnjem času več razprav konceptu prekarnosti očita, da gre za evropocentrični oz. zahodnjaški koncept (saj preteklo normo vseživljenjske zaposlitve težko apliciramo na večino drugih držav po svetu), ki z naracijo o izgubi dostojnega dela idealizira preteklo družbeno pogodbo. Več Millar, *Towards*.

415 Arendt, *The Human Condition*, str. 87, cit. po Millar, *The Precarious*, str. 48.

družbenih institucij in drugih oblik prepoznanja, od infrastrukture, ki kreira naš položaj v svetu.⁴¹⁶

Milena ni mogla sprejeti ponujenega (obveznega) dela zaradi materinske zaveze hčerki. Bila je njena edina skrbnica. Morala se je znajti drugače. Ideja o lastni iznajdljivosti na posameznico deluje emancipatorno, a vendar hkrati prinaša številne obremenitve, ki lahko vplivajo na njeno zdravje. Milena je formalno ostala brezposelna, opravljala je priložnostna dela, a hkrati razvijala različna znanja. Ponosno mi je pokazala fotografije svojih izdelkov, ki so izražali njeno strast do notranjega oblikovanja in ročne spretnosti.

Moje sogovornice so težile k formalni (pogodbeno urejeni) zaposlitvi in s tem k zaščiti. Neformalno delo so dojemale kot dopolnilno, priložnostno ali vmesno dejavnost oziroma kot nujo, ko pač ne gre drugače. Nekatere študije neformalno delo in delo na črno interpretirajo kot uporniško dejanje, moje sogovornice pa ga niso dojemale tako. O neformalnem delu ali delu na črno je redko stekel pogovor, tega dela niso poimenovala, so pa pripoved včasih pospremile s komentarjem: »Tega ne bi smele razlagati.« Pripovedi o delu na črno⁴¹⁷ so povezane s strahom zaradi mogočega izkoriščanja delodajalcev in sistemskega preganjanja – delo na črno je ilegalno in sankcionirano – ter zaradi nevoščljivosti in družbenega neodobravanja okolice.⁴¹⁸

Z izsekom najinega pogovora z Mileno na začetku poglavja poudarjam tudi pogojenost socialnih pravic, o čemer sem pisala v prejšnjem poglavju. Milena je izgubila socialno podporo, ker dela v Kidričevem ni sprejela. Silva je omenila podoben primer nekdanje sodelavke. Zavod za zaposlovanje je brezposelne

---

416 Millar, *The Precarious*, str. 35, 36.

417 Kar zajame predvsem naslednje dejavnosti: čiščenje, gostinstvo, turizem, pomoč v vinogradu.

418 V Sloveniji bi bilo pomembno podrobneje raziskati pomene neformalne ekonomije v zgodovini, načine njenega razumevanja in sankcioniranja v povezavi z različnimi družbenimi položaji ljudi. Vpogled v nekaj študij na to temo pa kaže, da je siva ekonomija (priložnostno delo) v osemdesetih letih prejšnjega stoletja veljala za dopolnilno dejavnost, sicer zelo pomembno, ki je dvigovala življenjski standard ljudi v socializmu (Glas, Razsežnosti sive ekonomije. Rendla, *Kam ploveš*, str. 376–381. Piškurič, *Bili nekoč so lepi časi*, str. 273–279). Na Hrvaškem se je s temo ukvarjala etnologinja Tihana Rubić, *Nezaposleni*.

Murine delavke in delavce poslal na delo v avtomobilsko industrijo v Prevent Lenart. »Bila je ženska iz Goričkega, ni imela avtobusa, ni mogla priti do avtobusa, imela je majhnega otroka. Morala je podpisati, da tega dela noče sprejeti. Ni bilo posluha, da ne moreš zaradi določenih pogojev.«⁴¹⁹

Milena in Silva sta bili ogorčeni, da ljudje na Zavodu za zaposlovanje niso razumeli ranljivega položaja posameznice, na primer položaja delavke matere. Opozorili sta na problem krčenja infrastrukture v sodobnem času – ukinitve avtobusnih prevoznih linij, ki so nekoč povezovala ljudi z delovnimi in urbanimi okolji ter tudi drugih storitev, ki so lajšale življenja ljudi in strukturirale njihove vsakdanje. Na izkušnjo izgube dela in iskanja alternativ je torej pomembno pogledati v kontekstu spremenjenih širših družbenih in življenjskih okvirov.

---

419 Intervju, Polenšak, november 2019.

DRUŽINSKA PODPORA

»Če mi mož ne bi pomagal ...« je pripovedovala Bernarda. »On je moj butler,« se je zasmejala. Mož jo je namreč leta 2020, ko sva se srečali, dvakrat na teden vozil prodajat ročne izdelke v hotele v Moravske Toplice in Banovce. »Izpit imam, a ... sem imela težave z levo nogo. V Muri sem imela vsa leta levo nogo gor na polici. In naenkrat leve noge nisem več dobro čutila, nisem je več mogla uporabljati v avtu. Potem sem bila operirana na hrbtenici, ugotovila sem, da je cela moja leva stran problem. Težava je, ker mi je stisnilo živce.«⁴²⁰

O psihofizičnih posledicah dela v Muri, ki so zaznamovale prihodnost sogovornic, pišem v drugi polovici tega poglavja. Bernardin mož je bil v času stečaja Mure še zaposlen. Službo je izgubil leta 2015, ko se je Bernarda že ukvarjala s prodajo ročnih izdelkov. Njuna hčerka je prav takrat izgubila Zoisovo štipendijo (diplomirala je in nadaljevala študij). Mož se je kasneje v službi dogovoril, da je ostal polovično zaposlen. »A izgleda, da nas je ta situacija utrdila,« je ob opisu takratnih okoliščin komentirala Bernarda, »ostali smo skupaj, hčerka je uspešno dokončala študij. Ker veliko družin je šlo narazen.«

---

420 Intervju, Moravske Toplice, februar 2020.

Sogovornice so pri partnerju (če so ga imele) pogosto našle moralno in čustveno podporo,⁴²¹ pri otrocih motivacijo za prihodnost, pri starših materialno pomoč. Družina je bila v obdobju po stečaju za vse sogovornice izredno pomembna. O pomenu družine v sodobnih negotovih časih v drugih državah so pisali tudi druge avtorice in avtorji.⁴²² Kot je ugotavljala Nina Luin, pa je finančni primanjkljaj vplival na občuteno izgubo avtonomije in vstop v odvisnostna razmerja, in to predvsem v primerih, ko so se odrasli otroci morali vrniti k staršem.⁴²³ Za mnoge je izguba avtonomije pomenila stisko, saj so »morale prositi« ali »se razgaliti do spodnjih hlač na centru za socialno delo« (CSD). To je bilo tesno povezano s stigmo in sramom, zato so sogovornice na CSD odšle redko. Opisovale so, da jim je bilo zelo težko, ko so pomanjkanje občutili otroci in »so se morale zagovarjati pred možem ali starši« ter jih prositi za denar, da so lahko otrokom kaj kupile.

Sogovornice so se ob stečaju sicer znašle v različnih položajih: nekatere so imele partnerja, druge so bile ločene, matere samohranilke, pri nekaterih pa je tudi partner ali eden od staršev izgubil službo v Muri. Vesna je tik pred stečajem vzela hipotekarni kredit. Leta 2011 jo je močno skrbelo, kako ga bo odplačala. Nekateri niso mogli več živeti v svojih stanovanjih, saj je bilo predrago, preseliti so se morali nazaj k staršem. Milena je živela v najemniškem stanovanju v mestu, kjer pa ni imela vrta ali sorodnikov na podeželju, ki bi jo lahko oskrbeli z zelenjavo ali mesom; ob izgubi zaposlitve je imela majhnega in še šoloobveznega otroka. Cilka pa je imela že odrasle otroke in v pogovoru se je sklicevala ravno na oporo odraslih hčera. »Doma sem imela močno oporo. Hčerka je bila že zaposlena in mi je pomagala. Mlajši dve sta bili še študentki, a sta delali preko študentskih servisov. Tako so bile vsaj finančno neodvisne. Če ne, res ne vem, kako bi bilo mogoče preživeti.«⁴²⁴

421 A zaradi nasilja v družini, alkoholizma, bolezni ali odsotnega partnerja ni bilo v vseh primerih tako.

422 Prim. Kofti, *Regular Work*. Pine, Retreat. Narotzky, *Between Inequality and Injustice*.

423 Luin, *Življenjske prakse*, str. 75–76, prim. tudi diplomsko nalogo Mihorič, *Zaposleni revni*.

424 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

Skoraj vse sogovornice so poznale cene živil in vedele, v kateri trgovini kupovati določene izdelke. Če so imele vrt, so zelenjavo pridelale same, prav tako so jim z zelenjavo ali mesom pomagali sorodniki s podeželja. Številni so zaradi nizkih plač sicer skromno živeli že pred stečajem. »Nismo mogli živeti niti s plačo. Komaj si preživel z njo. Najhujše pa je bilo, da si dosegal 105-odstotni normativ, pa smo še vedno dobivali od 150 evrov naprej, eni tudi do 200 evrov, dodatka do minimalne plače,« je bila ogorčena Silva, ko se je spominjala obdobja pred stečajem Mure leta 2009.

»Plača bi morala biti takšna, da lahko živim, ne pa da komaj preživim. Da bi si lahko privoščila dopust, da bi si lahko kupila nov hladilnik, če se mi stari pokvari, da bi lahko dobila kredit na banki. Zaposlena sem bila za nedoločen čas, pa nisem mogla na banki vzeti niti kratkoročnega kredita za 1000 evrov. Ker nam je premalo ostalo od plače. To je bilo že pred krizo. Marsikdo je šel k oderuhu, marsikomu so rubili. Če rabiš nujno, če se nekaj zgodi, je žalostno, da nimaš privarčevanega od svoje plače.«

Silva je opozorila, da je bilo zaradi nizkih dohodkov⁴²⁵ že pred stečajem onemogočeno kakršnokoli varčevanje, zato so v obdobje po stečaju številni vstopili brez finančnih ali materialnih zalog. S tem je bilo tveganje po stečaju še večje, onemogočen pa je bil tudi dostop do kredita. »Po čudežu sem preživela,« je nadaljevala,

»nismo šle [s hčerkama] na počitnice pa babice so pomagale. Pokrivali smo se. Stanovanje je bilo sicer subvencionirano, 60 odstotkov najemnine sem plačevala, stroški pa so bili minimalni. Babice in dedki so bili boljše situirani. Ampak mi nismo bili navajeni živeti na tuj račun. Mi smo si zaslužili. Pomagala sem sestri na njivi, pa mi je dala vrečo krompirja. Z delom si [odslužil] ... da nisi bil dolžan. Mi smo iz te generacije, veš, da ne moreš samo zahtevati.«⁴²⁶

425 Oktobra 2010 je več kot polovica zaposlenih v proizvodnji oblačil prejemale minimalno plačo. Po podatkih Ankete o življenjskih pogojih (EU-SILC) sta leta 2009 (dohodki iz leta 2008) skoraj dve tretjini zaposlenih prejemale nižjo plačo od slovenskega povprečja, delovno aktivni pa so predstavljali malo manj kot petino vseh oseb pod pragom tveganja revščine. Več o revnih zaposlenih v Leskošek et al., *Revščina zaposlenih*.

426 Intervju, Polenšak, november 2019.

Silva je pomoč razlagala z recipročnostjo. Takšen odnos je pripisala svoji generaciji. Opozorila je tudi, tako kot nekatere druge sogovornice, da življenjska situacija delavk in delavcev ni bila ranljiva le po stečaju, temveč se je kot takšna za marsikoga vlekla še od takrat, ko so bili še zaposleni v Muri.

O tem, kaj se je dogajalo z odpuščenimi delavkami in delavci Mure, sta v magistrski nalogi pisali Nina Luin⁴²⁷ in Katja Bras.⁴²⁸ Študiji, ki sta nastali na podlagi intervjujev, sta pokazali, da so bili ljudje po stečaju pogosto prepuščeni samim sebi in neformalnim oblikam podpore, predvsem od družine. Čustveno oporo so najpogosteje iskali pri svojih najbližjih, najredkeje pa so poiskali podporo ob finančnih težavah. Polona Dremelj, ki je leta 2002 raziskovala omrežja socialne opore v Sloveniji,⁴²⁹ je ugotovila, da imajo posamezniki najmanjša omrežja pri finančni pomoči. Polovica Murinih sogovornic in sogovornikov Katje Bras se v primeru finančnih težav ni obrnila na nikogar, živeli so od denarnega nadomestila in socialne pomoči, skromnega življenja pa so bili pogosto navajeni že od prej.

Številne sogovornice so bile nad delovanjem Zavoda za zaposlovanje razočarane, tako nad njihovo pomočjo kot obnašanjem uslužbenk in uslužbencev. Denarna nadomestila so bila prenizka, informacije in podpora pri iskanju zaposlitve premajhne.⁴³⁰ Od Zavoda za zaposlovanje so želele več informacij glede potencialnih možnosti in pravic. Po njihovem mnenju so morale vse informacije poiskati same, zgolj redkim so pomagale konkretne referentke. Prepričane so bile, da zavod ni pomagal pri iskanju plačanega dela. Njihovo mnenje je bilo, da je bilo to odvisno od zvez in poznanstev. Tudi same so tako iskale delo.

Pogovori sicer kažejo,⁴³¹ da ljudje pogosto niso poiskali pomoči na Zavodu za zaposlovanje ali Centru za socialno delo in so se poskušali znajti sami. Tisti, ki so se na instituciji le obrnili,

---

427 Luin, *Življenjske prakse*.

428 Bras, *Omrežja*.

429 Dremelj, *Sorodstvene vezi*, str. 149–170, cit. po Bras, *Omrežja*, str. 51.

430 Prim. Bras, *Omrežja*.

431 Prav tam.

pa so bili razočarani. To je bilo povezano tudi z administrativnimi postopki, ki so pri ljudeh vzpostavljali občutja kriminalizacije zaradi zasliševanja in občutenega nezaupanja od sistema ter konkretnih referentov. Doživljanje teh institucij in odnosi do njih so povezani z neoliberalno paradigmo samoodgovornega delovanja, ki ga zagovarjajo sodobne politike, kulturnim pomenom ideje samoodgovornega delovanja, ki ima v družbi že zgodovino, in tudi s stigmatizacijo revščine. Idejo, da si človek pomaga sam in se zanese nase, so številne sogovornice pripisale prekmurskemu značaju in svoji generaciji (naj spomnim, da so bile sogovornice večinoma stare med 40 in 60 let). Kot je rekla Milena na začetku poglavja, »ko ostaneš na cesti brez vsega, ni nobenega. Sam si moraš pomagati.« Silva in Varja sta se sklicevali na rek »Uzdaj se u se i u svoje kljuse« in s tem na idejo samopomoči, a hkrati tudi (ne)zaupanja – nezaupanja drugim in zaupanja golj vase.

Generaciji, ki je bila navajena skrbeti zase, je bilo težko vstopiti v odvisnostna razmerja. To misel še posebej poudarjam, saj oporeka razširjenim predstavam, ki jih opažam v vsakdanjih pogovorih v različnih okoljih v Sloveniji. Te namreč temeljijo na ideji, da številni izkoriščajo sistem socialne podpore in so brez dela zaradi lastne izbire (ali napačnih odločitev).

Milena se je spominjala, da je njena mama, ki je bila po ločitvi samohranilka, z Murino plačo v preteklosti preskrbela pet otrok, sama pa je težko preskrbela enega. Opozorila je na spremenjen življenjski standard delavke, a hkrati tudi na spremenjene potrebe v sodobni potrošniški družbi in na položaj matere samohranilke v družbi. Delavkam materam sta bili v socialistični preteklosti na simbolni ravni in v vsakdanjem življenju namenjeni posebna skrb in pozornost. Čeprav ni bilo vedno in za vse poskrbljeno, so naporji v to smer vseeno vzpostavljali infrastrukturo skrbi, ki je posameznicam omogočala določeno avtonomijo.

V sodobnem času avtonomija ni razumljena v povezavi z infrastrukturo skrbi, saj se v (neo)liberalnem smislu obravnava kot osebna svoboda. Antropologinja Kathleen Millar pa je

opozorila, da je avtonomija relacijska, vpeta v odnose in različne oblike družbene pripadnosti. Avtonomijo človeka in relativni nadzor človeka nad ekonomskimi ter družbenimi viri je treba obravnavati v povezavi s konkretnimi družbenimi dolžnostmi ljudi v nekem okolju, njihovimi zavezami zaradi odnosov, a hkrati tudi z njihovimi konkretnimi željami po družabnosti, intimnosti in skrbi.⁴³²

---

432 The Precarious, str. 46, 47.

AVTONOMIJA

Hrvaški etnologinji Renata Jambrešić Kirin in Marina Blagaić⁴³³ sta v poglobljeni študiji o delavkah v tovarni Jugoplastika v Splitu in na Šolti odprli relevantno vprašanje o avtonomiji delavk v socializmu. Kritično sta pisali o politični pasivizaciji žensk v socializmu in nekritičnih refleksijah svojih sogovornic. Njuna teza je bila, da samoupravnemu sistemu ni uspelo ustvariti pogojev za popolno emancipacijo žensk, za njihove avtonomne akcije in samouresničitve. Uspeh tovarniške produkcije v socializmu sta pripisali (predvsem) samodisciplini in požrtvovalnosti delavk. Kljub temu da se z njima večinoma strinjam, pa vendar pripovedi svojih sogovornic interpretiram nekoliko drugače.

Jugoslovanska socialistična ideologija je vztrajala na podobi delavke matere in njeni razdvojenosti⁴³⁴ pa tudi na etiki samodiscipliniranja in požrtvovalnosti. Socialistična etika žrtvovanja je črpala iz patriarhalne dediščine, a hkrati iz spomina na NOB.⁴³⁵

---

433 Jambrešić Kirin in Blagaić, *The Ambivalence of Socialist*.

434 Med drugim več v Bonfiglioli, *Women and Industry*. Sitar, *Ne le kruh*. N. Vodopivec, Sem delavka.

435 Emancipacija žensk je bila v povojnem javnem diskurzu povezana s parolami o enakopravnosti, a je do tradicionalne kulture obdržala pragmatičen odnos (Sklevicky, *Konji*, str. 57). Pogum, borbenost, trdnost in odločnost medvojne privrženke NOB so bile lastnosti, ki so se v povojni podobi stopile s tradicionalnimi ženskimi lastnostmi. Ženska materinska funkcija in njena požrtvovalnost sta se odprli v širši prostor in dobili javni pomen (več v N. Vodopivec, Sem delavka).

Ne glede na socialistično emancipacijo, ki je zakonsko izenačila položaj moškega in ženske, so se v Sloveniji v realnosti družbena razmerja in odnosi spreminjali postopoma: delitev dela po spolu je ostala doma in pri delu, vstop ženskih direktoric je bil minimalen, razlike so ostajale med zapisanimi pravicami in življenjsko vsakdanjo prakso. Ženske je bremenila razdvojenost med delom in domom, v številnih primerih so morale same poskrbeti za varstvo otrok, saj je bilo vrtcev premalo, organizacija varstva pa ni bila prilagojena delu v treh izmenah. Prišlo je do zakonske izenačitve v plačilu pri enakem delu, a so se določena delovna mesta feminizirala. Ni bilo pomembno le dejstvo, da se je ženska zaposlila, temveč tudi to, kako je bilo delo, ki ga je opravljala, vrednoteno v lokalnem prostoru in širši družbi.

Čeprav je socialistični paternalizem reproduciral nekatere mizogine vzorce in jih utrjeval, je hkrati odpiral prostore s svojo življenjsko dinamiko, ki je krepila avtonomijo žensk. Socialistični paternalizem ni deloval represivno, ljudje so ga razumeli kot skrb tovarne za delavce. A skrb ni bila občutena enostransko, temveč obojestransko: delavke so pripovedovale tudi o svoji skrbi za »našo fabricko«, zavezanosti in predanosti delu, svojem osebnem angažmaju. Skozi takšne prakse in skrbi so se prav tako razvijala občutja avtonomije. Poudarek na osebnem angažmaju je pomembno upoštevati, saj je vplival na samopercepcijo žensk v njihovi mladosti in v času intervjujev, ko so bile starejše.

Opažala sem, da je zaposlitev v tovarni spreminjala družbene položaje žensk v družinskem in širšem okolju, njihove vloge in hkrati razmerja med različnimi generacijami žensk. Z zaposlovanjem se ženske niso le materialno emancipirale, temveč tudi socialno, kar je pomembno vplivalo na občutja avtonomije in samozavesti, pa čeprav to ni vodilo v zahteve in težnje po večjih družbeno transformativnih akcijah. Na spremembe je treba gledati torej tudi v kontekstu življenjskega položaja posameznice, ob tem pa upoštevati, da so bile ženske zelo heterogena skupina.⁴³⁶ Predvsem pred drugo svetovno vojno rojene

⁴³⁶ In prav o tem pišeta tudi Jambrešič Kirin in Blagaić (The Ambivalence of Socialist), o pomenu spremenjenih življenjskih okoliščin. Vendar pa se zdi, da članek preglaši njuna

generacije so same doživljale drastične spremembe v svojih okoljih, občutno izboljševanje življenjskih razmer bivanja, pa čeprav ne povsod in vse. Kljub temu da so bile zaradi družbenih razmer tudi nezadovoljne in so se nad pomanjkljivostmi pritoževale, so bile spremembe za marsikatero posameznico čudež, ki ga je sama soustvarjala.

Iz pripovedi sem razbiral, da so sogovornice tovarno z ženskim kolektivom dojemale kot podporno okolje in prostor z emancipatornim potencialom, ki sta lahko imela motivacijsko moč tudi v drugih okoljih in odnosih. Pa čeprav so se na ženski kolektiv tudi jezile in so opisovale, kako so jim sodelavke naganjale (predvsem so opisovale spore med različnimi generacijami) in kako nevarne posledice so lahko imele njihove govorice.

Vse sogovornice so poudarjale pomen avtonomije in tudi izgubo zaposlitve v sodobnem času so povezovali z izgubo avtonomije. A izgube avtonomije ne smemo zreducirati zgolj na izpad plačanega dela. Številne sogovornice so čutile, da so avtonomijo izgubile že kot zaposlene v Muri: v tem primeru je bila izguba povezana z nizkimi finančnimi sredstvi, širšo življenjsko ranljivostjo, družbenim razvrednotenjem delavk in delavcev ter izgubo družbenega spoštovanja in samospoštovanja.

»Delam od svojega osemnajstega leta,« je povedala Ana Nini Luin leta 2013 in nadaljevala:

»Sem se samoosamosvojila, sem sama za sebe skrbela. To je v človeku. Mislim, da si to vsak želi. Ne poznam človeka, ki si ne bi želel biti neodvisen. Neodvisnost ženske se mi zdi zelo pomembna. Brez dela si ne predstavljam svojega dne. Sem si želela, da bi bila sposobna preživeti svojo družino. To je bilo proti koncu z Murino plačo zelo težko. V tistem času, ko sem dobila malo prihodkov, sem dobesedno morala prositi [moža] ... Ok, saj je tvoja boljša polovica, s katero si poročen, ampak ni to to. Je drugače, če lahko razpolagaš s svojim denarjem. Posledično to vpliva tudi na odnose in na samozavest. Če nimaš denarja, si od nekoga

---

kritika socialistične politike in ideologije, ki jima ženske ni uspelo emancipirati. Več o pomenu tovarne in tovarniškega dela v življenju žensk na jadranskih otokih tudi v Kosmos, What Is There. Kosmos, Papaline. Borovičkić in Vene, Fabrika in ambalaža.

odvisen in si zato velikokrat tiho. Tisti, ki tega ne doživlja, ne ve, kako je to, če prosiš nekoga, da je treba otroku nekaj kupiti. Tvoje želje so še daleč od vsega.«

Ana se je še kot zaposlena v Muri začela ukvarjati s peko kruha. Večkrat v svoji pripovedi je poudarila, kako pomembno je bilo, da si je z novim delom pridobila spoštovanje v družini in okolici ter do same sebe.

Silva je potrebovala nekaj časa, da se je osvobodila občutka, da »prosi« za denar. Pa čeprav ji tega ni očital njen novi mož, ki jo je moralno in čustveno podpiral. Po stečaju se je vrnila v srednjo ekonomsko šolo (gimnazijo je prekinila, ko se je sedemnajstletna zaposlila v Muri):

»Prvo leto so nam plačali v celoti, potem so povedali, da so nam enostransko prekinili pogodbo, ker ni denarja. Naj si plačamo sami. So nam kasneje sicer povrnili, a zgolj drugo leto. To je bil še en nateg ... s strani države. Tretje leto mi je plačal partner. Sem imela srečo. Ekonomsko srednjo šolo sem končala z maturo, ena točka mi je manjkala, da bi bila zlati maturant. Sem sama nase ponosna in pri meni doma so. A to ne pomeni zaposlitve. Starejši ko smo ...«⁴³⁷

Silva stavka ni dokončala. Številne delavke so na trgu dela veljale za prestare in težje zaposljive. Zanje brezposelnost ni pomenila zgolj vmesnega, prehodnega obdobja, stečaj je namreč poleg sedanjosti zaznamoval tudi njihovo prihodnost.

---

437 Intervju, Polenšak, november 2019.

ŽIVLJENJE PO STEČAJU

V javnosti se je po stečajih podjetij kritično pozivalo ljudi, naj ne čakajo na pomoč, naj se aktivirajo in iščejo nove možnosti na trgu dela. Čeprav se je v Sloveniji takšno čakanje pripisalo dediščini socializma, pa so se podobni diskurzi pojavljali tudi v državah na kapitalističnem zahodu. Retorika čakanja v povezavi z brezposelnostjo v javnosti sugerira pasivno vedenje; travmatizirana oseba zaradi izkušnje izgube ni mogla delovati ali se odzvati.⁴³⁸ To se kaže v oznakah, da »so ljudje obtičali« in da ne gredo naprej. A vendar, kot opozarjajo nekatere mednarodne študije brezposelnosti, čakanja odpuščenih in brezposelnih ljudi ne bi smeli opisovati kot pasivnega procesa, ki bi ga postavili v nasprotje z aktivnim iskanjem dela, temveč ga je treba razumeti kot boj za samoredefinicijo.⁴³⁹

Pripovedi o izgubi dela, tovarne in delovne skupnosti so tudi pripovedi o vzdržljivosti in preživetju, pa četudi gre zgolj za to, da človek vstane iz postelje in se obleče, kar lahko v nekem trenutku za posameznika predstavlja velik napor. To je čas, ko se vzpostavljajo nove vezi in povezave, ko se spreminja uporaba

---

438 Kessler, Turner in House, Unemployment, str. 651–652, cit. po Fontefrancesco, Exploring Limbo, str. 528.

439 Fontefrancesco, Exploring Limbo, str. 528.

časa in prostora.⁴⁴⁰ Pri tem ne gre zgolj za vzpostavljanje nove rutine, kar je sicer zelo pomembno, in za »polnjenje dneva z novimi dejavnostmi«. Andrea Muehlebach pokaže, kako prostovoljstvo pri številnih brezposelnih v Italiji ne zapolnjuje zgolj njihovih teženj po aktivnosti, koristnosti, samouresničitvi, temveč tudi po dajanju, vključenosti in pripadnosti⁴⁴¹ ter po medsebojni skrbi.

Skrb je bila v naših pogovorih pogosta tema. Pri tem ni šlo zgolj za hrepenenje po skrbi tovarne, države ali družbe za delavke in delavce, temveč za težnjo sogovornic po skrbi za drugega, za nekoga in nekaj. Nekatero sogovornice so se po stečaju posvetile vnukom, druge skrbi za zemljo (vrt, njivo, vinograd) in živali. Marsikatero je prav skrb za življenje drugega gnala naprej. A hkrati je ta ista težnja lahko predstavljala stisko, saj zaradi šoka in občutka brezsmiselnosti, prevare in globokega razočaranja marsikatera mati ni mogla poskrbeti za svojega otroka (finančno in čustveno). Prav tako jo je bremenil občutek, da bi se morala premakniti naprej. Težnja po lastnem občutenju, da si se premaknil in greš naprej, se je v pogovorih izkazala za pomembno.

Sogovornice, ki so nekdaj delale v Muri, niso neposredno spregovorile o čakanju. Pripovedovale so o šoku, ki je zavzel izvenčasovno in izventelesno izkušnjo, kar so ponazorile z izrazi »kot da bi plavala v oblakih«, »kot da ne bi bila jaz«, »kot da bi bila izven telesa«, »kot da to, kar se dogaja, sploh ne bi bilo res«. Omenjale so paralizo in napor pri »postavljanju nazaj na noge«. Nekatero so bile izčrpane in so veliko spale. Poudarile pa so, da je bilo pomembno, da se – ko je prvotni šok popustil, niso zaprle, temveč so bile aktivne in so šle med ljudi. A veliko ljudi, s katerimi sicer nisem govorila, je po pripovedovanju sogovornic ostalo izoliranih.

---

⁴⁴⁰ Fontefrancesco, *Exploring Limbo*.

⁴⁴¹ Osrednja teza Andree Muehlebach sicer temelji na mobilizaciji takšnih afektov s strani neoliberalne države (neoliberalna morala), a vendar avtorica poudari, da so dejavnosti za ljudi pomembne, ker zapolnjujejo vrzel fordistične pripadnosti. – Muehlebach, *The Moral Neoliberal*.

Na stečaj in izgubo dela v Muri so sogovornice gledale retrospektivno, z gledišča oziroma položaja, v katerem so se znašle med našimi pogovori leta 2011, 2013, 2019 in 2020. Za nekatere je bila izguba dela v Muri kljub prizadetosti in težkim razmeram poziv, da so se začele ukvarjati z drugo dejavnostjo ali so se preusmerile na druga področja svojega življenja.

Bernarda je pripovedovala, da je po stečaju dobila drugo priložnost, »drugo življenje«. Naredila je tečaj zeliščarstva in potem poklicno kvalifikacijo. Čeprav tega ni posebej poudarila, se je za poklicno prekvalifikacijo močno angažirala sama. Na pristojnih institucijah ji namreč »niso znali pomagati«, čakala je, pa ni bilo odzivov, zato je pritiskala, klicala ljudi in sama iskala informacije. Po narejeni prekvalifikaciji je registrirala popoldansko dopolnilno dejavnost zeliščarke, a je po letu dni prenehala zaradi operacije hrbtenice. Način dela pri biodinamičnem zeliščarstvu je oživiljal stare poškodbe, zato se je kasneje vrnila k šivanju, kjer je delo lahko časovno drugače organizirala. Pri biodinamičnem zeliščarstvu je bila namreč izvedba dela časovno natančno določena, pri šivanju pa si je lahko naredila zalogo. Ko je začutila bolečino, je prenehala šivati in se lotila drugega dela ter nadaljevala, ko se je bolečina umirila.

Bernarda je bila nad tečajem in programom usposabljanja, ki ga je obiskala po stečaju,⁴⁴² navdušena:

»So nas začeli razni predavatelji postavljati nazaj na noge. Tisto, ko ti dajo vedeti, da si nekaj le vreden, tudi če si bil mali delavec Mure, oziroma si ogromno vreden, ker si bil dober delavec, oni pa so bili slabi direktorji. Tako počasi so nas malo dvigovali, potem začneš razmišljati, da nekaj bi lahko še delal v življenju. Saj to ne pomeni konca. To, kar sem zdaj naredila iz sebe, pa kako se ljudje zdaj pogovarjajo z mano. Hčerka mi je rekla, vidiš, kako te ljudje zdaj spoštujejo pa cenijo in poslušajo.«⁴⁴³

---

442 Sogovornice niso vedno opredelile, na katera predavanja in delavnice se sklicujejo. Najbolj negativno so označile delavnice, ki so jih poslušali vsi neposredno po stečaju, kjer so ljudi učili obnašanja in odgovornosti. Izkušnje so bile seveda različne, a tečaji in usposabljanja, ki so bili ciljno naravnani in vsebinski, so bili večinoma dobro sprejeti.

443 Intervju, Moravske Toplice, februar 2020.

Modna oblikovalka Varja je slišala o poniževanju na Zavodu za zaposlovanje in sklenila, da si bo sama poiskala delo. Nekaj časa je iskala zaposlitev v regiji in Avstriji. Ker ji ni uspelo najti ničesar, se je skupaj s kolegico odločila za samostojno pot – odprli sta trgovino in modni salon. Iskali sta zagonski kapital. Na formalne institucije se nista obrnili, saj je bilo »to preveč zakomplicirano, veliko administracije, prošenj, časa«. S tem se nista hoteli ukvarjati, čim prej sta želeli začeti. »Jaz sem tisto malo naštudirala, šla v knjižnico, vzameš ekonomske osnove, kot Excel za telebane, pa predebatiraš. Prijatelj nama je pomagal z nasveti.« Z odpravnino sta na dražbi Murine opreme kupili stroje, police za trgovino, ostanke materialov, sukance ipd. Poiskali sta prostor za trgovino in delavnico, ki pa sta jo po enem letu zaprli. V centru mesta, kjer sta imeli svoj salon, so se namreč zapirale številne trgovine in kavarne, ljudje pa so raje nakupovali v trgovskih centrih na obrobju mesta. Takrat sta se spreminjali urbana struktura Murske Sobote in kupna moč Prekmurja, kar je ob razmisleku o sodobnih možnostih zaposlitve pomembno upoštevati. Varja je sama nadaljevala podjetniško pot in v svoji hiši odprla salon. »Je daljša, ampak boljša pot,« je razmišljala med najinim pogovorom junija 2019, »ni enostavno, a je bila zelo poučna izkušnja.«⁴⁴⁴

Nekatere sogovornice so ostale brezposelne tudi več let kasneje,⁴⁴⁵ »čakale so na upokojitev«, a vendar ne brez dela. Opravljale so neplačana ali neformalno plačana dela, največkrat povezana z ročnimi spretnostmi, čiščenjem ali gostinstvom. Nekatere so se zaposlile v Avstriji, predvsem v tovarni usnja, ki velja za zelo težaško delo. Ravno v času najinega pogovora z Mileno sta v prometni nesreči umrli dve nekdanji Murini delavki, ki sta se po nočni izmeni v zgodnjih urah izčrpani vozili domov iz tovarne usnja v Avstriji. Obe sta bili materi samohranilki. Milena je z grenkobo in jezo⁴⁴⁶ pripovedovala, da je podobnih primerov še več.

444 Intervju, ime je na željo sogovornice izmišljeno, Murska Sobota, julij 2019.

445 Bras je zapisala, da je bilo aprila 2014 na Zavodu za zaposlovanje registriranih še 623 ljudi od stečaja Mure leta 2009. Leta 2014 se jim je pridružilo novih 1200, ko je šla v stečaj Aha Mura. – Bras, *Omrežja*, str. 7.

446 Jezna je bila na državo, da je »pustila ljudi na cedilu« in so se morali tako samo izčrpavati v tujini.

Redke proizvodne delavke so se začele ukvarjati s podjetništvom. Bernarda, ki je delo v Muri izgubila leta 2009, je status samostojne podjetnice pridobila leta 2019, pred tem je imela registrirano dopolnilno dejavnost. A večina sogovornic ni imela kapitala (ne finančnega, kulturnega ali družbenega), da bi se lahko začele ukvarjati s podjetništvom.

Na to, kako težko je bilo ponovno začeti, je opozorila Simona Zver v videogradivu, ki so ga posnele raziskovalke na Kliniki za medicino dela, prometa in športa leta 2016. Opozorila je na pomen podpore v družini:

»Z mamο sva ostali doma. Obe brez dohodka v šestčlanski družini. Svet se ti ruši. Človek brez rezerv, brez privarčevanega denarja, ne moreš preživeti, če si ne sposodiš denarja. Pisale so se strašne zgodbe [...] Smo se odločili, da starši dajo prihranke, si sposodimo denar, vzamemo kredite brez hipoteke, ker moj ati ni dovolil hipoteke. Družina mi je stala ob strani, to poudarjam, brez njih poti nikoli ne bi izpeljala, kot sem jo [...] S peko peciva sem se ukvarjala ljubiteljsko. Med samim stečajem se nam je pojavila ideja, da bi se s tem začeli ukvarjati. Pomoč družine oziroma svojcev je v veliki meri vplivala na to, da sem se sploh spuščala na to pot. Ko odpiram espe, prežet s strahom, bi nam zelo pomenilo malim podjetnikom, da bi nam država priskočila na pomoč.«⁴⁴⁷

Za sogovornice je bilo predvsem pomembno, da so si povrnila zaupanje in spoštovanje: »Imam krog ljudi, ki verjamejo vame, ki mi zaupajo,« je rekla Ana Nini Luin leta 2013. »S tem novim poslom (peko kruha) sem spoznala veliko novih ljudi. Spoštovanje sem dobila.«

Silvo je motiviral uspeh v šoli. Pridobila je izobrazbo. Bila je ponosna, da je uspešno zaključila maturo:

»Sem imela željo iti še na dvoletno gerontološko. Delo s starejšimi osebami mi leži. Zdaj pa nisem mogla še s tem partnerja obremenjevati, eno je, če si odvisen od sebe ... Partner je bil že tako dober [pomagal ji je plačati zadnji letnik šolanja]. Dela nisem niti več iskala. Imava doma dovolj dela, preživiva, na toplem

---

447 *Zdravje delavcev v procesih prestrukturiranja.*

sva, hrano imava,⁴⁴⁸ zaenkrat se ljubiteljsko ukvarjava z vinogradništvom. Oblačil ne rabiva. Za normalno življenje ne rabiva veliko. Razlika je samo v tem, da je mož komaj čakal, da gre v penzijo, je rekel, da kdor se v štiridesetih letih ne nadela, se ne bo nikoli. Jaz pa sem se sprijaznila, da bom sedaj samo še gospodinja. Samo sprijazniti se je treba s tem. Za to pa je potreben čas. Ko ugotoviš, da firmi ali drugemu nisi več potreben. Naenkrat si vsem odveč.«⁴⁴⁹

A kot bom pokazala v nadaljevanju, je na njene možnosti delovanja vplivalo tudi njeno zdravstveno stanje.

---

448 Ob tem se je sklicevala na pokojnino svojega moža, ki je pred upokojitvijo delal kot seriser pri Gorenju.

449 Intervju, Polenšak, november 2019.

POKLICNE BOLEZNI

Silva je bila ena številnih nekdanjih delavk Mure, ki je imela sindrom karpalnega kanala (ukleščenega živca). Zaradi razširjenosti teh poškodb pri šiviljah so nekateri sindrom poimenovali bolezen šivilj. Nepripoznanje poklicnih bolezni v Sloveniji je to bolezen (kot tudi številne druge) individualiziralo in Silvi dolgo nihče ni verjel, da je z njenim zapestjem kaj resno narobe. V proizvodnji in pri zdravniku so jo obravnavali, kot da se izogiba delu.

»A potem je prišel dan, ko zjutraj nisem mogla iti delat. Čakala sem, da je prišla domov sosedka, ki me je peljala k dežurnemu zdravniku. Nič ni prijelo. Sem prišla do svojega zdravnika, pa je rekel, da imam migreno. Dal mi je avamigran, ni poslušal, da nikoli nisem imela migrene. Ko naslednji dan ni bilo učinka, mi je predpisal tramal in rekel, naj grem v ponedeljek delat. Pa sem rekla, da ne bom šla. Prvič v življenju. Sem rekla, ni mi dobro. Je rekel, potem pa bodite še en teden doma.« [Silva je ob tem povzdignila ton.] »S takim tonom, češ da si izmišljujem. Zahtevala sem napotnico za ortopeda. Ortoped s tem nima zveze, je rekel. V tednu, ko sem bila doma, sem na svoje stroške naredila pregled pri ortopedu, plačala sem si tudi specialni pregled, ki mi ga je predpisal ortoped, EMG, ki je pokazal, da je nekaj zelo narobe s prevodnostjo mojih živcev. Takoj sem bila napotena na plastično kirurgijo v Maribor, v nekaj dneh so me operirali, štirinajst šivov sem dobila. Njim gre zahvala, da lahko

roko še danes uporabljam, čeprav z omejitvami. Kirurginja mi je rekla, da mi je skoraj živec pretrgalo. Oni pa so mi rekli, da mi ni bilo do dela! Štirinajst dni sem bila v bolnici, potem pa šest mesecev na bolniški doma.«⁴⁵⁰

Po operaciji zapestja Silvi niso odobrili dela za krajši delovni čas, zato se je ob delovni obremenitvi njeno stanje poslabšalo. Potrebna je bila še ena operacija na isti roki, bolniški stalež je trajal sedem mesecev. Ne glede na to pa Silvi niso priznali invalidnosti.

Po stečaju tovarne leta 2009 je aktivno iskala delo, vendar pa je bila zaradi slabega zdravstvenega stanja »težje zaposljiva«. Biti težko zaposljiv ne pomeni le, da prihajaš iz tekstilne industrije, panoge, ki jo bremeni strukturna brezposelnost. To lahko zajame telesne poškodbe, zaradi katerih se je težje zaposliti drugod. Pogosto je težko opraviti zdravniški pregled pred novo zaposlitvijo.

»Zdaj pa imam posledico,« mi je pripovedovala Silva leta 2011.

»Se mi je razširilo v nogo, odмира mi živec v peti. Jaz sem v Muri dobila svoj žegen, pa nisem edina. Moja sestra je štiri leta mlajša od mene, osemnajst let je delala. Njej se je začelo isto na hrbtenici. Prav tako ji zdravniki niso verjeli, so ji rekli, da noče delati. Zdaj je invalid druge kategorije, nikdar več ne bo delala. Ko je doma ostala brez službe, jo je pa kap zadela. Že pred tem je imela več kapi. Zaradi tega in problemov s hrbtenico so jo polovično upokojili. Med prvimi je izgubila službo. Dve sodelavki smo že pokopali. Ena je bila stara 52 let. Druga ni mogla dobiti invalidnosti. So ji razlagali, da ji ni do dela in da je depresivna, naj se spravi k sebi. Ker ni več zmogla, jo je sin peljal k zdravniku. Zdravnik jo je poslal k psihiatru. Ko je sin malo ponorel, so jo obdržali v bolnici. Odkrili so ji tumorje na malih možganih. Je že pokojna.«

S Silvino pripovedjo poudarjam več vidikov sodobnega prestrukturiranja, s katerimi se srečujejo industrijski delavci: poklicne bolezni, psihofizične posledice prestrukturiranja in

---

450 Intervju, Murska sobota, junij 2011.

načine, kako te probleme obravnava družba. Ko sem pred štirinajstimi leti pisala monografijo o spominih in izkušnjah tekstilnih delavk in delavcev, bolnim in poškodovanim telesom nisem posvetila večje pozornosti. Poškodbe in bolniške odsotnosti sem prav tako kot večina sogovornikov obravnavala kot strošek (ne) dela ali v smislu družbenega naturalizma: bilo je samoumevno, da je tisti, ki je delal v tekstilu, imel probleme s hrbtenico, zapetosti in je bil naglušen. Zdravnica medicine dela Metoda Dođič Fikfak me je opozorila na poklicne bolezni in psihofizične posledice gospodarskega prestrukturiranja.⁴⁵¹ Skupaj z raziskovalkami in raziskovalci na Kliniki za medicino dela, prometa in športa, izvršno sekretarko na Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS) Lučka Böhm ter nekaterimi drugimi sindikalistkami in sindikalisti so v javnosti več let opozarjali na problem sistemskega nepriznanja poklicnih bolezni in psihofizičnih posledic prestrukturiranja v Sloveniji.⁴⁵²

Na sistemski ravni je problematično, da se poklicne bolezni⁴⁵³ ne odkrivajo – ne zgolj v tekstilni industriji, temveč tudi na drugih delovnih mestih –, da se ne spremljajo sistematično in da se posledično ne spreminjajo delovne razmere. Ljudje ne dobijo odškodnin in družbenega prepoznanja bolezni, o teh temah se javno redko razpravlja, s težavami in posledicami pa se oboleli in poškodovani spopadajo sami. Ker se bolezni sistematično ne spremljajo, nihče ne ve natančno, kakšne sploh so in kako so razširjene. Bolezen se lahko pojavi tudi več let po upokojitvi ali stečaju in takrat je niti ljudje sami ne povezujejo z delom.

Informacije o poklicnih boleznih imata Inšpektorat za delo in Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije

451 Prvič sva se srečali na Kliniki za medicino dela, prometa in športa v Ljubljani, junija 2011.

452 Lučka Böhm v zadnjem času veliko opozarja na razširjenost poklicnega raka. Za boleznijo naj bi po oceni letno zbolelo okoli 440 ljudi (iz sporočila ZSSS ob dnevu poklicnih bolezni 28. 4. 2020 na spletni strani sindikata *Spominjaj se mrtvih in se bori za žive*). Na problem poklicnih bolezni je javno opozoril tudi upokojeni zdravnik Aleksander Doplihar, ki vodi ambulantno za osebe brez zdravstvenega zavarovanja.

453 Poklicna bolezen je definirana kot bolezen, do katere pride zaradi neposrednega vpliva dela ali delovnih razmer. Pri boleznih, povezanih z delom, je ta vpliv posreden. V Sloveniji obstaja še kategorija sum na poklicno bolezen, kjer gre za bolezen s seznama poklicnih bolezni, pri kateri pa niso izpolnjeni vsi kriteriji za priznanje poklicne bolezni.

(ZPIZ). A te so pomanjkljive, kar kaže tudi podatek,⁴⁵⁴ da leta 2018 na Inšpektorat za delo ni nihče prijavil poklicne bolezni, so pa invalidske komisije Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v 36 primerih navedle poklicno bolezen kot vzrok nastanka invalidnosti. Petnajst ljudi je istega leta umrlo v nezgodi pri delu. Invalidske komisije pri Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja so edine, ki smejo priznati poklicno bolezen. To pomeni, da tistim, ki niso invalidi, bolezni ne priznajo. Po letu 1992 je Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (ZPIZ) priznal povprečno 30 poklicnih bolezni na leto, številka pa naj bi bila daleč od evropskega povprečja in od pričakovanega števila za Slovenijo.

Pretekla socialistična zakonodaja (*Uradni list SFRJ* 83/38) je verificirala 48 poklicnih bolezni. Na leto so ugotovili okoli 890 primerov poklicnih bolezni, večinoma zaradi zastrupitve. Takšno število poklicnih bolezni naj bi po mnenju zdravnice Dodič Fikfak pričakovali tudi danes.⁴⁵⁵ Zaradi njihovega neodkrivanja v zadnjih 30 letih pa bi bila lahko ta številka tudi okrog 1500.

Leta 2004⁴⁵⁶ je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve izdalo Pravilnik o seznamu poklicnih bolezni.⁴⁵⁷ Slovenija kljub zakonski obvezi še do danes ni pravno predpisala postopka za verifikacijo poklicnih bolezni (razen pri azbestu).⁴⁵⁸ Leta 2009 je Ministrstvo za zdravje, ki je prevzelo pristojnost za urejanje razmer glede poklicnih bolezni, Kliničnemu inštitutu za medicino dela, prometa in športa naročilo pripravo smernic ter kriterijev za priznanje poklicnih bolezni. Smernice so bile pripravljene (leta 2009), kar pa ni prispevalo k večjemu odkrivanju

---

454 Po poročanju Jasne Arko, Zaradi dela obolijo, nekateri tudi umrejo.

455 Prav tam.

456 Zadnji veljavni seznam poklicnih bolezni je leta 2003 predpisalo Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Seznam skupin bolezni ali povzročiteljev poklicnih bolezni je po mnenju zdravnice Dodič Fikfak v praksi neuporaben, zastarel, saj sledi priporočilom Evropske komisije iz leta 1990. Slovenija še do danes ni revidirala pravilnika in ga uskladila z evropskimi predpisi.

457 *UL RS*, št. 85/2003.

458 Po posebnem pravilniku (*UL RS*, št. 26/1997) in zakonu (ZOPDA *UL RS*, št. 38/2006) je bila priznana poklicna bolezen zaradi izpostavljenosti azbestu.

poklicnih bolezni.⁴⁵⁹ Po prepričanju zdravnice Dodič Fikfak to kaže na pomanjkljivost predpisov, in ne strokovnih usmeritev.⁴⁶⁰

Po Dodič Fikfak je osrednji problem v zakonodaji, ki temelji na konfliktu interesov. Ob sumu na poklicno bolezen naj bi delodajalec, ki je z novo zakonodajo (po zakonu o varstvu pri delu iz leta 1999) odgovoren za varnost pri delu, napotil delavca k zdravniku. »Ne poznam delodajalca,« je v intervjuju dejala zdravnica, »ki bi z neprimernim delovnim okoljem delavcu najprej povzročil določeno bolezen, po tem pa ga iz lastne dobrosrčnosti napotil na pregled, da mu odkrijejo bolezen, ki mu jo je povzročil, na osnovi tega pa bi ta od njega lahko zahteval odškodnino.«⁴⁶¹

Verifikacija bolezni pomeni dokaz vzročne povezave med boleznijo in delovnim mestom: dokazati je treba, da je bolezen povzročil neposredni vpliv organizacije dela ali delovnih razmer. Bolezen mora biti navedena tudi v seznamu poklicnih bolezni. Postopek izvaja specialist medicine dela, prometa in športa, s katerim ima delodajalec pogodbo. Takšen položaj izvajalca medicine dela pa je problematičen. Po mnenju zdravnice bi moral bolezen odkrivati zunanji zdravnik, verifikacijo pa plačati država.

Po Dodič Fikfak je problem tudi pri zdravnikih izvedencih, ki sicer bolezen poznajo, ne pa specifičnega dela ali okoliščin dela, ki bolezen povzročijo, saj ne poznajo delovnega mesta. Poznavanje delovnega mesta pa je pomembno, saj se poklicna bolezen od enake bolezni razlikuje zgolj po izpostavljenosti na delovnem mestu.⁴⁶² Takšen vpogled so imeli v preteklosti obratni zdravniki, ki so dobro poznali proizvodnjo, odnose in razmere ter so imeli zato boljše možnosti podajanja diagnostike.

---

459 Leta 2018 je bil v javni razpravi predlog novega pravilnika o poklicnih boleznih, a je razprava zaradi odstopa vlade Mira Cerarja zastala in stoji še danes.

460 Dodič Fikfak, *Izbrane/pomembnejše*, str. 7. Podobno je kritično ugotavljal Janko Sušnik – utemeljitelj medicine dela, ki je kot obratni zdravnik v socializmu deloval na Ravnah na Koroškem, kjer se je posvetil tudi razvoju centra za medicino dela, prometa in športa. Problem je pripisal sodobnemu pomanjkanju doktrin za priznanje poklicnih bolezni. – Zupanič Slavec, Janko Sušnik, str. 50.

461 Intervju, pogovor z zdravnico Metodo Dodič Fikfak je vodil Črt Poglajen, Prekarnost je politični problem.

462 Prav tam.

SISTEMSKA NEUREJENOST POKLICNIH BOLEZNI

Sodobno sistemsko neurejenost poklicnih bolezni v Sloveniji povezujem z družbenopolitičnimi spremembami oziroma preoblikovanimi razmerji med delodajalci (lastniki in menedžerji), delavci in državo v zadnjih dvajsetih letih, s paradigmo samoodgovornosti na področju zdravja in družbenim razumevanjem poklicnih bolezni.

Biomedicinska razlaga bolezni redko umešča v družbenopolitični kontekst, strukturne pogojenosti in razmerja moči. V sklopu sodobnih pozivov po samoodgovornem preoblikovanju se je skrb za zdravje še individualizirala. Razume se kot investicija, ki jo posameznik naredi zase in za vso družbo.⁴⁶³ Aktivna vloga posameznika na področju zdravja je bila predstavljena kot njegovo opolnomočenje v nasprotju s preteklo protekcionistično skrbjo.⁴⁶⁴ A kot poudarjajo kritiki takšnih pogledov, gre v praksi dejansko v veliki meri za individualizirano odgovornost, ki je finančno razbremenila državo in javno zdravstvo.⁴⁶⁵ Ideja individualne odgovornosti za lastno zdravje sloni na predpostavki o racionalnem posamezniku, ki izbira na podlagi preračunavanja

---

463 Mdr. Kamin, *Zdravje*. Miller in Rose, *Governing the Present*, str. 76.

464 Model temelji na predpostavki, da je zdravje ljudi sorazmerno z njihovo obveščenostjo o zdravem načinu življenja in tveganjih za zdravje. Več Tivadar in Kamin, *Mora biti*.

465 Kamin, *Zdravje*, str. 82.

dobičkov in izgub ter spreminja življenje iz tveganega v manj tveganega.⁴⁶⁶

To štejem za enega od mogočih odgovorov na vprašanje, zakaj je bila država (kot zakonodajalec) vrsto let neodzivna na pritiske posameznih zdravnikov in njihova strokovna poročila (ne glede na strankarsko usmeritev vladnih koalicij). Odgovor gre iskati tudi v povezavi z naraščajočo močjo menedžerjev in lastnikov (delodajalcev), njihovim odnosom do zaposlenih in tudi zmanjšano pogajalsko močjo sindikatov (ter njihovim večletnim pogajalskim fokusom na drugih področjih, predvsem na zagotovitvi minimalnih plač). Razprava o poklicnih boleznih neposredno nagovarja konkretne družbenopolitične dejavnike bolezni, škodljive posledice industrije, gospodarstva in konkretne politike trga dela. Buren odziv delodajalcev ob predlogu novega pravilnika leta 2018 je po mnenju zdravnice Dodič Fikfak zgolj potrdilo tega, kar je trdila že v najinem intervjuju nekaj let pred tem. »Človek kot človek v očeh menedžmenta ne obstaja,« je problematizirala miselnost, ki jo vodstveni kadri po njenem mnenju odprto poudarjajo v javnosti, »da jih zanima dobiček, številke in ne zdravje zaposlenih«. ⁴⁶⁷ Po predlogu novega pravilnika, na katerega so se ogorčeno odzvali nekateri predstavniki delodajalcev, naj bi stroške verifikacije krila Zveza zdravstvenega zavarovanja Slovenije, predlog pa bi lahko podal zaposleni sam. ⁴⁶⁸

Vpogled v priznanje poklicnih bolezni v zgodovini kaže, da je na to vplival dinamičen in napet odnos med kapitalom, delom in državo. V Sloveniji ⁴⁶⁹ sicer ni bilo poglobljenih zgodovinskih študij, ki bi temo problematizirale v takšnem družbenopolitičnem kontekstu. Zgodovinarji v mednarodnem prostoru – predvsem v

---

466 Mdr. Lipovec Čebren, *Antropologija in javno*, str. 39, 40. Tivadar in Kamin, Mora biti. Šimenc, *Alergična družba*.

467 Intervju, Ljubljana, 2011.

468 Kritično so se odzvali posamezni delodajalci in predstavniki Obrtne zbornice Slovenije ter Združenja delodajalcev obrti in podjetništva Slovenije.

469 Je pa treba vprašanje umestiti v kontekst razprav o zgodovini socialnih politik (vzpostavitev bolniškega in socialnega zavarovanja) Franceta Kresala (*Zgodovina socialne*), dela posameznih zdravnikov medicine dela, o čemer je pisala medicinska zgodovinarica Zvonka Zupanič Slavec (npr. Slovenski začetki) oz. zgodovinske razprave o ukrepih varnosti pri delu v tovarnah Barbare Pešak Mikec (*Razvoj obrtniškega*).

sodobnem času je teh razprav več – pa obravnavo priznanja poklicnih bolezni povezujejo s številnimi družbenopolitičnimi in ekonomskimi dejavniki ter z razmerji moči.

Zgodovina priznanja poklicnih bolezni v ZDA in Veliki Britaniji kaže,⁴⁷⁰ da na to ni vplivalo zgolj biomedicinsko znanje, temveč specifični interesi podjetij, sindikatov in politike. Podjetja so imela ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja močno vlogo: svoje zdravnike, šole in drugo lokalno infrastrukturo, s tem pa moč in avtoriteto v skupnosti. Zdravniki so bili pogosto v službi podjetij. Politike poklicnih bolezni in odškodninskih provizij so določale status znanstvenega vedenja o tveganju na delovnem mestu. Pogosto so bolezni rudarjev ali delavk v bombažnih predilnicah povezovali z revnim okoljem in določenim obnašanjem ljudi, npr. z alkoholizmom in kajenjem. Odgovornost za bolezen so pripisali posamezniku in delovnih mest niso spreminjali. Če tudi je bila povezava med boleznijo in njeno izpostavljenostjo na delovnem mestu znanstveno ugotovljena, to ni neposredno vplivalo na zakonsko priznanje poklicne bolezni. Zgodovinarja David Rosner in Gerald Markowitz sta v knjigi *Deadly Dust* ugotavljala, da kljub strokovnemu znanju o vzročni povezavi med tuberkulozo in izpostavljenostjo silicijevemu dioksidu na delovnem mestu to še ni pomenilo, da je bila pot do priznanja poklicne bolezni silikoze⁴⁷¹ lahka. Zgodovinarja sta se osredotočila na vprašanje, zakaj silikoza tako dolgo ni postala javna tema kljub razširjenosti v ZDA, kako to, da je v 30. letih 20. stoletja dobila osrednjo (zvezno) državno pozornost, dvajset let kasneje pa je nenadoma izginila s prizorišča, in to ne glede na to, da je nevarnost za silikozo še obstajala.⁴⁷² Rosner in Markowitz

470 V ZDA so sicer poklicne bolezni veliko počasneje kot v Veliki Britaniji pridobivale zakonsko podlago in s tem javno veljavo. A vendar tudi vpogled v zgodovino priznanja poklicne bolezni v Veliki Britaniji kaže relativno podobno sliko, gl. Bloor, No Longer. Bufton in Melling, A Mere Matter of Rock.

471 Silikoza, ki spada med pnevmokonioze, poklicne bolezni pljuč, nastane zaradi dolgotrnega vdihavanja silicijevega dioksida (imenovanega tudi kristalni kremen) v rudarstvu, gradbeništvu, steklarski in keramični industriji. Izpostavljenost silicijevemu dioksidu poleg silikoze povzroča tudi pljučnega raka, kronično obstruktivno pljučno bolezen, večja tveganje za nastanek avtoimunskih bolezni in obolenja ledvic.

472 Več v Markowitz in Rosner, The Struggle. Markowitz in Rosner, From the Triangle.

sta med pomembne dejavnike pri boju za priznanje poklicnih bolezni prištela dolgotrajne sindikalne boje, številna lobiranja, makropolitike, finančne pritiske z odškodninskimi tožbami, tehnološki razvoj, a hkrati tudi konkretne odnose med delavci, sindikalisti, zdravniki in pacienti.

V takšnem kontekstu bi bilo pomembno razpravo o priznanju poklicnih bolezni problematizirati tudi v Sloveniji. Vpogled v zgodovinske razprave bi pomagal razjasniti ovire pri sistemskem urejevanju teh vprašanj danes. A pri tem je pomembno opozoriti še na dejavnik družbenega razumevanja in vrednotenja poklicnih bolezni.

Glede na današnjo sistemsko (ne)urejenost v Sloveniji bi morali delavci sami vztrajati pri verifikaciji poklicne bolezni in tožbah na sodišču. Delavci se večinoma ne odločijo za takšne preglede in ne začnejo postopkov verifikacije. Silva ni odšla na sodišče. A hkrati naj spomnim, da se je morala zagovarjati že pred vodstvom v proizvodnji in pred zdravnikom. Silva je sama plačala pregled specialista. Predčasno upokojena Erika je bila ena redkih, ki se je na sodišču borila za priznanje, da gre pri njeni bolezni za bolezen, povezano z delom. Erika je leta 2006 zapustila Muro zaradi »nesposobnosti opravljanja dela«. Dejansko je prenehala delati zaradi alergije oziroma zastrupitve s formaldehidom. Eriko bi sicer lahko prerazporedili na drugo delovno mesto, kjer ne bi bila v stiku s formaldehidom, a ji takšnega dela niso našli, češ da ga ni bilo, pa čeprav je zelo dobro poznala celotno proizvodnjo. Eriki je stroške postopkov plačal Sindikat tekstilne in usnjarsko-predelovalne industrije (STUPIS). Vendar pa sodišče ni upoštevalo mnenje sodnega izveđenca in je njeno vlogo zavrnilo. Erika se je kot sindikalistka v STUPIS borila za priznanje bolezni, povezane z delom, in tudi za revizijo pravilnika poklicnih bolezni, ki bi sledil evropskim smernicam in priporočilom. A do takšne uskladitve ni prišlo.

Prispevek na *Tedniku* aprila 2013 je predstavil Brigito Silvio Vratarić, mater samohranilko s petimi otroki, ki je 24 let delala

v Muri. Tudi njej je poškodbo povzročil stik s formaldehidom.⁴⁷³ Medtem ko je Erika zaradi zastrupitve izgubljala glas, je imela Brigita krvaveče razpoke po rokah in ramenu. Brigita se je skoraj šestnajst let borila za priznanje poklicne bolezni. Dve sodni izvedenki sta potrdili, da gre za poklicno bolezen, sodišče pa je zahtevalo še tretje mnenje. Nazadnje je odobrilo odškodnino 10.728 evrov, a ker je šla Mura v stečaj, Brigita vsaj takrat, ko je bil prispevek posnet (spomladi 2013) ni dobila ničesar. Prejela pa je račun za tretje izvedensko mnenje v višini 2600 evrov.⁴⁷⁴

Takšnih, ki so na sodišču vztrajali, je bilo malo. Razlogi so bili med drugim v stroških postopkov, številnih bremenih, s katerimi so se ljudje spopadali po stečaju, ter družbenem in institucionaliziranem neprizna(va)nju bolečine, obolenja ali poškodbe. Nekateri so dobili status invalida in se s tožbami niso ukvarjali.

---

473 Po njenem pripovedovanju naj bi bila poškodba razširjena tudi med drugimi sodelavkami in sodelavci. S formaldehidom naj bi se škropilo blago proti moljem. Kasneje so izvedenci medicinske fakultete zahtevali, da se formaldehid umakne in se blago dimi.

474 Stečajni upravitelj Branko Đorđević je novinarki v prispevku povedal, da zaradi načela enake obravnave upnikov v terjatvah Brigistine terjatve ni smel obravnavati prednostno.

DRUŽBENO RAZUMEVANJE POKLICNIH BOLEZNI IN PSIHOFIZIČNIH POSLEDIC PRESTRUKTURIRANJA

V družbi je na primer veljalo za samoumevno, da ima tisti, ki denimo dela v oblačilni industriji, »sindrom šivilj«. ⁴⁷⁵ Takšne samoumevnosti so bile povezane s kulturnimi razumevanji povezave med delom, telesom in bolečino ali z idealom »prave« delavke oziroma delavca. Antropolog Massimiliano Mollona, ⁴⁷⁶ ki je po letu 2000 preučeval izkušnjo dela v jeklarnah v Sheffieldu v Veliki Britaniji, je zapisal, da so delavci skrivali obolevost ali poškodbo pred svojimi sodelavci. Prezir do poklicnih bolezni in poškodb ter do šibkosti je bil povezan s pripovedmi o vzdržljivosti, nevarnosti in junaštvu v proizvodnji, občutji povezanosti, ki so izhajala iz kolektivne delitve fizičnih naporov. Mollona je pisal o povezavi med kulturnim vrednotenjem dela, družbenim zamišljanjem »pravega delavca« ⁴⁷⁷ in konstrukcijo moškosti. ⁴⁷⁸

---

475 Najpogostejša poklicna bolezen v EU, ki pa v Sloveniji ni priznana. To pa ne velja zgolj za tekstilno industrijo, samoumevne so tudi nekatere druge povezave med konkretnim delom in poškodbami.

476 Mollona, *Steel Lives*.

477 Prav tako sem tudi sama večkrat slišala, da ljudje v proizvodnji pogosto niso nosili ušesnih čepkov, ki bi jih ščitili pred hrupom.

478 O tem je pisal tudi Matošević, ki je preučeval izkušnje delavcev v ladjedelnici Uljenik (Industry forging, str. 34), posvaril pa je, da se takšnega obnašanja ne sme esencalizirati, prav tako ne povezovati zgolj s finančnim vidikom. Claire Williams je takšne pripovedi povezala s habitusom moških delavcev, ki se soočajo z grožnjo nevarnosti (Class, Gender and the Body, cit. po Wolkowitz, *Bodies at Work*, str. 107). Temo sta problematizirali tudi Petrović in Hofman, *Rethinking Class*.

Vzdržljivost delavca pri težkem in nevarnem delu je bila namreč povezana z družbeno podobo pravega moškega. Občutja so pri organizaciji dela mobilizirali vodstveni kadri oziroma menedžerske tehnike discipliniranja pa tudi sistemi ocenjevanja dela. Takšne podobe so povečevale storilnost in tekmovalnost med ljudmi. A hkrati je Mollona opozoril na razširjene reprezentacije jeklarjev izven tovarniških zidov, kjer ob družbenem zamišljanju močnih in pogumnih delavcev – moških ni bilo prostora za poškodovanega ali obolelega jeklarja. Njihovo poškodbo ali obolenje je širša družba obravnavala kot napako posameznika.⁴⁷⁹

Pripovedi sogovornic deloma potrjujejo ugotovitev Mollone. Manjše poškodbe so delavke tudi v socialistični preteklosti skrile ali oskrbele same,⁴⁸⁰ saj bi, kot je zatrnila ena izmed njih, drugače trpela plača (podobno sem slišala tudi v drugih tovarnah). A vendar lahko dejanje povežemo tudi s podobo »prave« delavke: z njeno vzdržljivostjo, skromnostjo in pridnostjo, z idealom, ki so se mu hotele sogovornice približati.

Medicinski antropologi opozarjajo, da je od družbenokulturnega konteksta odvisno, kako razumemo bolečino, kako smo se jo naučili zaznavati in izražati.⁴⁸¹ Poudarjajo, da je priznanje bolezni in poimenovanje pomembno tudi zaradi načina, kako ljudje sami »berejo« telo. Drugače oboleli ne dobijo medicinske diagnoze, kar posledično pomeni, da lahko posamezniki bolezenske znake pripišejo lastnemu doživljanju bolezni.⁴⁸² Medicinsko poimenovanje in zakonsko priznanje poklicnih bolezni je pomembno zaradi javnega prepoznanja problema, pomembno pa je tudi za posameznice in posameznike, ki se z boleznijo spopadajo. Če ponazorim s konkretnim Silvinim primerom, s katerim opozarjam na problem poklicnih bolezni: zanjo bi to pomenilo,

---

479 Mollona, *Steel Lives*, str. 100.

480 Upokojena proizvodna delavka je npr. v videofilmu leta 2012 pripovedovala, kako si je večkrat zašila prst. Poškodbo pa je skrila, saj bi se drugače to »poznalo pri plači«. – Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena*.

481 A hkrati medicinski antropologi kritično nagovarjajo razliko med občutenjem bolezni, kot jo zaznava posameznik, in njeno biomedicinsko (ne)razlago. – Šimenc, *Alergična družba*.

482 Lipovec Čebren, *Izbrisane pravice*, str. 153.

da bi zdravnik in vodja resno vzela njene težave, da bi imela dodatne možnosti dokazovanja bolezni ali poškodbe, da bi bila bolezen ali poškodba javno prepoznana kot posledica organizacije dela. Zato bi Silva dobila odškodnino. Priznanje poklicne bolezni bi ji lahko pomagalo pri nadaljnjem iskanju novih možnosti na trgu dela. Hkrati bi pokazalo na potrebo po spreminjanju konkretnega delovnega mesta in same organizacije dela.

Vse sogovornice so imele telesne poškodbe ali obolenja in vse so težave povezale s posledicami specifičnega dela v tovarni. Poleg somatskih posledic zaradi dela v proizvodnji in prestrukturiranja so številne pripovedovale tudi o psihičnih težavah.

»Malo imam psihičnih težav zaradi vseh pritiskov. Ampak se je veliko spremenilo od takrat. Sedaj sploh ne potrebujem tablet za živce. V Muri sem jih imela vedno pri roki. Pa ko sem domov prišla, sem jo morala vzeti. Ker časi so bili res kruti. Nisem tako močna osebnost, nisem vsega prenesla, prizadelo me je. Ko vidiš nepravice ... pa si ne moreš pomagati.«⁴⁸³

Tako je pripovedovala Marica Nini Luin. Marica ni bila edina, ki je psihične težave povezala z osebnim značajem. Nekatere so govorile o potrebi po »trdi ali debeli koži«, s katero bi se zaščitile pred zunanjimi pritiski, da ne bi obolele. Odgovornost za psihične poškodbe in obolenja se v družbi, kjer prevladuje imperativ po uspešnem upravljanju stresa, še intenzivneje pripiše posamezniku kot pri somatskih poškodbah.⁴⁸⁴

Mednarodna organizacija dela opozarja, da pri delu naraščata anksioznost in stres.⁴⁸⁵ Podatek raziskave iz psihiatrične ordinacije v Sloveniji kaže, da število primerov akutnega stresa narašča tudi v Sloveniji. Pod to diagnozo naj bi se po mnenju zdravnice Dodič Fikfak pogosto skrivalo trpinčenje na delovnem mestu.⁴⁸⁶

---

483 Intervju je izvedla Nina Luin leta 2013.

484 Ob povečani negotovosti dela v sodobnem času, v nekaterih primerih (in državah) celo negotovega zdravstvenega zavarovanja, ljudje redko prevprašujejo psihofizične posledice dela. Negativne vplive (obolenj, poškodb, anksioznosti) pogosto pripišejo sebi. – Wolkowitz, *Bodies at Work*, str. 114–116.

485 Dernovšek Hafner, Zdravje nižje.

486 Dodič Fikfak, Zdravje ljudi v času krize.

Analiza statističnih podatkov bolniške odsotnosti (statistiko vodi Inštitut za varovanje zdravja), pogostnosti in resnosti bolezni (ki jo ugotavljajo s trajanjem bolniškega staleža)⁴⁸⁷ v Sloveniji je leta 2010 pokazala, da so bili najpogostejši vzroki za odsotnost z dela kostno-mišične bolezni, poškodbe, zastrupitve pri delu, bolezni obtočil ter duševne in vedenjske motnje.⁴⁸⁸ Največji porast je bil pri duševnih in vedenjskih motnjah ter kardiovaskularnih boleznih. Podatki za Slovenijo iz leta 2008 so sicer kazali, da so bili ljudje zaradi depresije redkeje bolniško odsotni kot nekaj let prej. A podrobnejši pogled je opozoril, da se je povečala resnost bolezni pri tistih, ki so poiskali zdravniško pomoč. Povprečna bolniška odsotnost pri duševnih motnjah se je podaljšala. Teza zdravnice Dodič Fikfak je bila, da ljudje zaradi strahu pred izgubo dela niso odšli k zdravniku, dokler ga niso res nujno potrebovali. K zdravniku so torej šli pozno, zato so bile posledice bolezni resnejše.

Leta 2009 je odstotek bolniške odsotnosti v tekstilni industriji narasel na 9,5 odstotka, medtem ko je leto prej znašal 7 odstotkov. Številka je bila veliko večja, kot je bilo povprečje za Slovenijo (4,3 odstotka). A o t. i. absentizmu ne bi smeli razmišljati le v ekonomskem smislu izpada delovnih ur in izgube, kakršna je najpogostejša razlaga v javnosti. Absentizem je družbeni problem. Pomembno je ugotavljati ozadja in razloge za večjo obolevnost zaposlenih. Raziskave medicine dela v Sloveniji poleg absentizma opozarjajo na povečan pojav prezentizma. Ljudje zaradi strahu pred izgubo dela namreč ostajajo na delovnem mestu ne glede na bolečino in bolezen.

Krize lahko povzročijo celo upad bolniške odsotnosti (ljudje delajo »na rezervo«, so v pričakovanju pozitivnih sprememb), ta pa ponovno naraste po koncu krize. Statistike za Slovenijo leta 2009 kažejo takšen padec, a gre po mnenju zdravnice Fikfak za lažni padec, saj so ljudje zaradi večje negotovosti in strahu delali kljub bolezni. »Ljudje zmorejo leto ali dve, potem pa ne več,« pravi zdravnica.⁴⁸⁹

---

487 Podatke zbira Inštitut za varovanje zdravja.

488 Dodič Fikfak in Šestan, Bolniški stalež, str. 11.

489 Intervju, Ljubljana, junij 2011.

Podrobnejši vpogled v raziskavo in razlago statističnih podatkov bolniške odsotnosti kaže na razsežnosti psihofizičnih vplivov sodobnega prestrukturiranja v delovnih organizacijah, posledice fleksibilizacije in intenzifikacije dela ter politik na trgu dela za zdravje ljudi. »Analize kažejo, da so delavci v Sloveniji danes nezadovoljni z delom, da ga doživljajo kot zelo intenzivno in imajo občutek pomanjkanja avtonomije,« mi je v pogovoru rekla zdravnica Dodič Fikfak in dodala, da pri tem ne gre za vprašanje, ali je to dejansko res in ali so delavci upravičeno nezadovoljni.⁴⁹⁰ Prav tako to ne pomeni nujno, da se v Sloveniji dela več. Pomembno je dejstvo takšnega doživljanja, ki posledično lahko vodi v bolezen.⁴⁹¹

---

490 Prav tam.

491 Prav ta vidik poudarjajo medicinski antropologi. Osredotočajo se na razkorak med biomedicinskimi razlagami in doživljanji ljudi. Problematizirajo biomedicinsko (tehnicistično) konceptualizacijo bolnega ali poškodovanega telesa kot pasivnega objekta medicine, ki obravnava telo mimo izkušenj ljudi ter povezav med somatskim in psihičnim. V Sloveniji so med drugimi na to opozarjali Lipovec Čebren, Antropologija in javno. Šimenc, *Alergična družba*. Lipovec Čebren, Keršič Svetel in Pistotnik, Zdravstveno marginalizirane.

**INTERPRETACIJE
PROPADA
TOVARNE**

KRIVDA

Ko so sogovornice pripovedovale o doživljanjih izgube dela in propada tovarne, so posredno in neposredno naslovile krivdo. Prevpraševanje lastne krivde in premlevanje krivde drugih sta bili povezani z interpretacijo propada tovarne. Nekatere sogovornice so se spraševale, zakaj so jih odpustili, »če so vedno dobro in pridno delale«, zakaj so jih prezaposlili v hčerinska podjetja, kjer po stečaju niso bile upravičene do odpravnin, zakaj so bile odpuščene, medtem ko so nekateri ostali. Nekatere so se spraševale, zakaj je Mura sploh propadla. Z (re)interpretacijo vzrokov in krivde za propad Mure so se poleg proizvodnih delavk in delavcev ukvarjale tudi druge službe v tovarni in širša družba.

Modna kreatorka Varja je pripovedovala o prizadetosti, ko se je v tovarni in medijih krivda za probleme v Muri že pred stečajem pripisovala neustvarjalnosti kreatork: »Ko so se težave poglobljale, smo v medijih zasledili, da ni ustvarjalnosti, da smo zaspali, da so kreatorke zaspale. Bila sem žalostna.« Varja je s ponosom pripovedovala o mednarodno priznanih modnih sejmihih in oglaševalskih agencijah, s katerimi je sodelovala, o kolekcijah, ki so jih nekaj let pred stečajem ustvarile kreatork, pa se niso realizirale. »Me smo izdelale takšne vzorčne kolekcije! Samo v prodajalne ni prišlo. Žalosten si. Pa ne moreš nič. Grozno. Bili

so poskusi, da so pripeljali nekoga od zunaj.«⁴⁹² Vendar najetim kreatorjem ni uspelo, so pa takšni poskusi vnašali razočaranje in krepili občutja nemoči, kar je poglobljalo nezaupanje ter neustvarjalno delovno klimo.

Varja ni govorila o vzrokih propada tovarne. Povedala pa je, da kreirane kolekcije v tovarne in posledično na prodajalne police niso prišle med drugim zaradi likvidnostnih težav podjetja, neusklajene organizacije dela, preokupacije z dodelavnimi posli in zamud pri tovarniških izplačili partnerjem, kar je vplivalo na mednarodna sodelovanja. Do tedaj so bile modne kreatorke Mure na mednarodnih srečanjih in sejmihi visoko cenjene, potem pa Mura v mednarodnem prostoru ni več veljala za resno partnerico, kar so občutile na lastni koži.

Večina sogovornic in sogovornikov vzrokov za propad tovarne ni povezala z globalnimi preoblikovanji in svetovnimi krizami, tako kot številni komentatorji v medijih. Za propad tovarne so krivili vodstvo in (konkretne) menedžerje, šolane in režijo. »Ta šolani niso naredili svojega dela,« je bila kritična ena izmed sogovornic, s čimer je naslovila problem slabe organizacije, komunikacije, marketinga in prodaje. Informacije za svoje razlage so sogovornice dobivale v medijih, pogovorih s sodelavkami in sodelavci ter z opazovanjem razmer v proizvodnji: očitno je bilo, da so določene zaloge (izdelkov) stale in se niso prodajale.

Silva je bila prepričana, da je bilo dela v tovarni dovolj, saj so delavke in delavci naredili normo, delati so morali celo nadure. Svojo izkušnjo je povezala tudi s pripovedmi delavk in delavcev iz drugih tovarn, o katerih je slišala v medijih: »Sem zadnjič poslušala po televiziji. Ista zgodba kot pri nas. Dela je bilo dosti. Bilo ga je toliko, so pripovedovali delavci na televiziji, da so delali dve izmeni pa nadure. Zdaj pa naenkrat gredo kar v stečaj.«⁴⁹³ Ob takšni intenzivnosti dela v proizvodnji je bilo stečaj težko razumeti.

---

492 Intervju, ime je izmišljeno, Murska Sobota, julij 2019.

493 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

Sogovornice so kritično poudarile številne menjave v vodstvu (upravi), reorganizacijo dela in predvsem odnos vodilnih do njih, najbolj pa so bile razočarane nad državo. »Šolani so nas spravili sem, a sem najbolj jezna na državo,« je rekla Silva. »Če naša zakonodaja tega ne bi dopuščala, se to ne bi dogajalo, to je dejstvo.« Silva je neposredno ubesedila, kar sem pogosto slišala tudi od drugih. Sogovornice so bile jezne in ogorčene, da je država dopustila izkoriščanje delavk in delavcev. Občutja so poglobljala medijska poročila o izčrpanjih zaposlenih in številnih podjetij v Sloveniji, o nekaznovanosti menedžerskih elit in lastnikov.

Ekonomisti, ki so bili v javnosti najpogostejši komentatorji Murinih težav, so vzroke za težave podjetja pripisali svetovni krizi in globalizaciji, izgubi jugoslovanskega trga, predvsem pa napačnim poslovnim strategijam vodstva. Moj namen ni iskati krivca, prav tako to tudi ni namen tega poglavja. So pa pripovedi o krivdi pomembne, saj so sooblikovale izkušnje sogovornic in tudi odnos do tovarne Mura v širši družbi. O Murinih težavah se je v javnosti veliko poročalo, več kot o težavah ali propadu drugih tekstilnih podjetij. V nadaljevanju se zato sklicujem na medijsko poročanje o tovarni Mura po letu 2000. Reprezentacije Murinih težav v medijih namreč odsevajo in hkrati ustvarjajo simbolni pomen tovarne v družbi ter tudi interpretacijo njenega propada.

Pregled medijskih prispevkov⁴⁹⁴ med letom 2002, ko je Mura državo zaprosila za finančno pomoč, in letom 2009, ko je šla v stečaj, ustvarja vtis, da gre vzroke za težave podjetja pripisati predvsem napačnim poslovnim odločitvam – vodstvo v tovarni (med letoma se je zamenjalo več članov uprave in nadzornega sveta) ni naredilo celotnega poslovnega zasuk. Zaradi tega je po pisanju piscev v javnosti tovarna ostajala odvisna od dodelavnih poslov, ni razvila domače blagovne znamke, ni hitreje zmanjševala števila zaposlenih niti razvila trgovinske

---

⁴⁹⁴ Opiram se na pregled prispevkov v osrednjih časopisih *Dnevnik*, *Delo*, *Finance*, *Večer*, v reviji *Mladina*, televizijskih prispevkov (RTV Slovenija) in tudi na nekatera druga strokovna besedila. Pisci so bili najpogostejše novinarji in ekonomisti.

mreže. Nekateri komentatorji so kritično ocenjevali neangažiran odnos lastnikov do podjetja. Med takšnimi kritiki so bili tudi sindikalisti na Murinem protestu v Ljubljani julija 2009.⁴⁹⁵ Država je bila po Slovenski odškodninski družbi (SOD) delna (12-odstotna) lastnica Mure. Njena največja lastnica je bila Nacionalna finančna družba (NFD) z 18,57-odstotnim deležem. Ostalo so bili mali delničarji (zaposleni in drugi zunanji delničarji z manjšimi deleži).

Pisci v medijih in strokovnjaki večinoma niso prevpraševali industrijske politike in makropolitike ali pa globalnih preoblikovanj. Globalne spremembe (razvoj dobavnih verig in selitev proizvodnje v države s poceni delovno silo) so se kazale kot nekaj naravnega, čemur se je bilo treba v Sloveniji prilagoditi.

Številni komentatorji so kot problematično poudarjali intenzivno usmerjenost tovarne v dodelavne posle, ki jih je tovarna izvajala predvsem za transnacionalno/nemško podjetje Hugo Boss. Dodelavnih poslov je bilo preveč, podjetje pa je premalo vlagalo v razvoj lastnih blagovnih znamk. Sociolog Rastko Močnik je takšno delovanje Mure označil kot strateško izčrpavanje podjetja – razredno strategijo domačih kapitalistov,⁴⁹⁶ ki je z odvisnostjo od transnacionalnega Bossa Muro spremenila v delavnico – v periferno enoto. Močnik je opozoril, da je treba strategijo transnacionalnih firm obravnavati v povezavi s konkretnim delovanjem lokalnih lastnikov. Problematisiral je odnos t. i. lastnikov rentnikov,⁴⁹⁷ ki jih zanima zgolj premoženje, ne pa delovanje podjetja.

Vidik, ki kritično pretresa odnos lastnikov rentnikov do podjetja in zaposlenih ter tudi povezavo med transnacionalno

495 Napisi na transparentih so kazali, da so sindikalisti odgovornost za nastali položaj pripisali predstavnikom SOD (Tomažu Kuntariču), NFD (Stanislavu Valantu), uprave (prokuristu Zdenko Podlesniku) ter vladi.

496 Močnik, *Delovni razredi*, str. 149–150.

497 Po Močniku se takšni kapitalisti vedejo rentniško, in ne podjetniško, kar pomeni, da si presežno vrednost prisvajajo na podlagi lastništva kapitala, ne pa s produktivno uporabo kapitala. Sedanji kapitalist ne deluje kakor nekdanji industrijski kapitalist. Bolj je podooben plemiču rentniku, ki mu je *pravni naslov*, posest zemljišča, prinašal dohodek: če je menil, da ne dobiva zadosti, je posegel po surovem nasilju, da si je prisvojil več. Več v *Delovni razredi*, str. 153, 154.

organiziranim kapitalizmom in gospodarskim nacionalnim prestrukturiranjem, je pomemben, a so nanj komentatorji v javnosti redko opozarjali. Lokalna dogajanja namreč niso zgolj neizbežna posledica globalnih procesov, temveč njihov sestavni del. Lokalne ali nacionalne zgodovine so rezultat kompleksnih interakcij med lokalnimi družbenimi mrežami, institucijami in širšimi okolji.⁴⁹⁸

---

⁴⁹⁸ Kalb, *Localizing Flows*, str. 12.

DRŽAVNA POMOČ

O tem, da se je Mura s težavami spopadala že v obdobju socializma, je pisal zgodovinar Jože Prinčič. V socializmu je Muro omejevala uvozna politika, predvsem pri uvozu kakovostne opreme, izvozne spodbude so zamujale, tovarna je najemala kredite. Nova gospodarska politika leta 1990 je za Muro pomenila skorajšnji finančni zlom, ki ga je ponovno reševala z najemanjem domačih in tujih kreditov.⁴⁹⁹ Po letu 1991 je Mura z izgubo jugoslovanskega trga izgubila precejšnji del svojega izvoznega trga. Dodelavni posli so se v 90. letih prejšnjega stoletja pokazali kot alternativa, ki je nadomestila izgubo jugoslovanskega trga in preprečila večja odpuščanja v tovarni. A takšni posli so Muro omejevali s ceno in dostopom do mednarodnih tržišč. Direktor Božo Kuharič (od 1978 do 2002) je v medijih večkrat poudaril, da takratna inflacija in ekonomska politika nista bili naklonjeni izvoznim dejavnostim in delovno intenzivnim panogam, prav tako ne devizna politika, od katere pa so bili v tovarni močno odvisni.⁵⁰⁰ Tudi ekonomist Jože Mencinger je izjavil, po pisanju novinarja v časopisu *Vestnik*,⁵⁰¹ da se gospodarska podjetja v 90. letih niso prestrukturirala zaradi politike ali države, ampak

---

499 Prinčič, *Največja in uspešna*, str. 237.

500 Dodelavni posli so ustvarjali devize.

501 Kovač, *Položaj podjetja*, str. 4.

predvsem zaradi dobrega delovanja takratnega vodstva, kamor je sodil tudi nekdanji direktor Mure.⁵⁰²

Vlada je med letoma 2000 in 2003 pripravila program prestrukturiranja tekstilne in oblačilne industrije. Kot pa je več let kasneje ugotavljal ekonomist Bogomir Kovač, vladna industrijska politika ni bila (dolgoročneje) uspešna. Finančna pomoč je bila premajhna, vlado pa je »hitro minila volja za pravi razvojni zasuk«.⁵⁰³ Bogomir Kovač je bil eden redkih, ki je ob razmisleku o Murinih težavah in njenem propadu kritično pisal tudi o pomanjkljivih politikah in ukrepih države.⁵⁰⁴

Leta 2002 se je v medijih še posebej utemeljevala državna finančna pomoč, ki je bila tovarni Mura⁵⁰⁵ dodeljena v okviru programa prestrukturiranja. Mura je bila največji zaposlovalec v Prekmurju in med največjimi v Sloveniji. Že naslov članka Silvije Čeh v *Dnevniku* leta 2002 – Kaj je Mura dala regiji in kaj bo država dala Muri – je nakazal, da je Murino državno podporo (v javnosti) utemeljeval prav njen pomen v periferni in deprivilegirani regiji (tako je bila označena v prispevku), v velikem številu zaposlenih in relativno uspešnem delovanju tovarne v 90. letih prejšnjega stoletja, ko so propadle številne delovno intenzivne tovarne. Pojasnilo, zakaj bi država pomagala Muri, je bilo potrebno – zaradi utemeljitve državne intervencije v tranzicijskem obdobju in zaradi odločitve, da bo šla finančna pomoč prav Muri, in ne drugemu podjetju. Predstavniki z ministrstva za gospodarstvo so v takratnem zapisu zatrdili, da bo finančna pomoč potekala pod točno določenimi pogoji in po predpisih EU. Mura je pripravila program prestrukturiranja, na podlagi katerega jim je država odobrila deset milijonov evrov nepovratnih sredstev. Dve točki programa, ki sta bili v medijih deležni osrednje pozornosti,

---

502 Zgodovinar Aleksander Lorenčič pa je zapisal, da je bilo takratno prestrukturiranje gospodarstva v Sloveniji »postopno, razpršeno in največkrat brez pomoči države. Posebno v prvem obdobju je bil velik del prestrukturiranja povezan z odpuščanjem in upokojevanjem, ki so ju spremljali občasni, praviloma neuspešni posegi države.« Več Lorenčič, *Prelom*, str. 286.

503 Mura, Slovenski GM, str. 25.

504 Prim. Kovač, Sanjska dežela.

505 Izplačila so potekala v več obrokih in so se začela izplačevati leta 2003.

sta bili zmanjšanje števila zaposlenih in razvoj lastne blagovne znamke. Zaradi te pomoči Mura v naslednjih desetih letih ni bila upravičena do druge finančne pomoči od države.

Murina takratna dilema, kot je bila predstavljena v medijih, je bila, kako reševati stisko regije in hkrati zmanjšati število zaposlenih ter prestrukturirati Muro v manjše, tržno naravnano podjetje. Leta 2002 je vodstvo v Muri odpustilo 120 ljudi, kar je v tovarni in okolici povzročilo stisko in sprožilo pritisk. Pogovor z nekaterimi ekonomisti v prispevku Silve Čeh leta 2002 – z Janezom Prašnikarjem, Rastom Ovinom, Bogomirjem Kovačem in Leonardom F. Peklarjem – pa je pokazal, da je po njihovem mnenju odpuščanje prišlo prepozno.

Istega leta se je v Muri zamenjalo vodstvo. Nekdanjega večletnega direktorja je zamenjal Borut Meh. Menjava vodstva je sovpadala s stečajem Murine mešane družbe v Nemčiji (Mura je bila njena večinska lastnica), ki je finančno močno obremenil matično družbo, v javnost pa so prišle novice o nepravilnem delovanju nadzornega sveta v zvezi s stečajem in krajo blaga v tovarni. Na podlagi teh novic so novinarji (predvsem v časopisu *Finance*) kritizirali odločitve države, da je pomagala Muri. V medijih so v naslednjih letih pogosto kritično ocenjevali poslovanje podjetja, prepočasno zmanjševanje števila zaposlenih in razvoj lastnih blagovnih znamk.

Ob gospodarski krizi leta 2009 se je tovarna soočala z likvidnostnimi težavami. Vodstvo tovarne in nekateri politiki so nagovorili vlado, da se država kot Murina delna lastnica intenzivneje vključi v reševanje njenih finančnih težav. V letu 2009 so v javnost prihajala številna protislovna poročila o Murinem finančnem stanju in poslovanju, v razprave so se vključevali politiki, ekonomisti, predstavniki uprave, sindikata in nadzornega sveta, lastniki, spekuliralo se je o političnih zavezništvih, prikritih dolgovih, odsotnosti nadzora nad stroški v tovarni. Vlada in premier sta v javnosti ponujala dva scenarija: novega zunanjega investitorja in državno dokapitalizacijo. S tem bi država povečala svoj lastniški delež, konsolidirala podjetje in ga kasneje prodala.⁵⁰⁶

506 SOD je v začetku avgusta 2009 strokovnjake, poslovneže in investitorje javno pozval, da pripravijo predloge za reševanje Mure. – Kovač, Menedžment sprememb.

A kmalu je (po poročanju medijev) postalo jasno, da se vlada zavzema za stečaj.⁵⁰⁷ Gospodarski minister Matej Lahovnik je pojasnil, da finančna investicija, za katero so zaprosili v Muri (uprava in sindikat v tovarni), ne bi bila dovolj in bi probleme zgolj preložila. »Če bi ta agonija trajala še dlje časa, bi bili zaposleni v Muri enaki ujetniki kot v kaki drugi slovenski družbi, kjer delavci nimajo plač, hkrati pa ne uspejo dobiti niti socialnih podpor,« so njegovo izjavo zapisali na spletnem portalu septembra 2009.⁵⁰⁸ Po njegovih besedah je vlada torej s stečajem zaščitila delavke in delavce pred izkoriščanjem. Podobno je pojasnil tudi premier Borut Pahor; vlada bi sicer našla sredstva, za katera je zaprosila Mura, a le če bi tovarna našla dolgoročno rešitev, drugače pa bi »to bilo zgolj vlivanje lažnega upanja.«⁵⁰⁹ V javnost so prihajale informacije o številu tistih, ki bi po različnih scenarijih ostali v podjetju. Ta številka se je od pomladi pa do jeseni (ko je šla Mura v stečaj) postopoma manjšala: od 1700 na 1000 ljudi.

Stečaj Mure, ki je bil v javnosti predstavljen kot rešitev podjetja, znamke in ljudi, je napovedala vlada, razglasilo pa ga je 1. oktobra 2009 novo vodstvo, ki je na presenečenje številnih neposredno po stavki (21. septembra pred poslopjem tovarne v Murski Soboti) zamenjalo prokurista, ki je do tedaj zastopal Muro.

Od aprila, ko je Mura ustanovila tri nova hčerinska podjetja, kamor je pre zaposlila nekatere delavke in delavce – šlo je za reorganizacijo tovarne v več manjših hčerinskih podjetij –, ter do oktobra 2009, ko je šla Mura v stečaj, se je na vladi trikrat sestala delovna skupina, v kateri so se dogovarjali o mogoči rešitvi tovarne. V delovni skupini so bili poleg predstavnikov vlade predstavniki sindikata in uprave. Sindikalisti in predstavniki takratne uprave so bili proti stečaju, zavzemali so se za prestrukturiranje s postopnim zmanjševanjem zaposlenih (za prisilno poravnavo). Kot so trdili nekateri, je Mura naredila korak v to smer prav z reorganizacijo in pre zaposlitvijo ljudi v manjša

507 Mogoči investitorji so po poročanju medijev ugotavljali, da je investicija v Muro preveč tvegana.

508 Na čelo Mure.

509 Svenšek, Pahor zaposlenim v Muri ne želi vlivati lažnega upanja.

hčerinska podjetja, za zmanjševanje števila zaposlenih v tovarni pa bi potrebovala več časa. Vesna, ki se je pogovorov udeležila kot sindikalistka, je bila na koncu močno razočarana, saj je dogovorom in ljudem v vladi zaupala:

»Predsednika sveta delavcev in sindikata sta se odločila, da pomagata pri prestrukturiranju, pri prisilni poravnavi. Sindikat je sodeloval z vodstvom, da bi ljudje na mehek način šli iz Mure ali na čakanje do upokojitve, nekje od 1500 do 1700 pa bi jih vseeno ostalo. Tisti, ki bi šli, bi dobili odpravnino, kar ti z delovno dobo tudi pripada. Od maja pa do septembra smo bili trikrat na vladi. Trikrat smo se dogovorili, pa stvar ni držala.«⁵¹⁰

Dogovarjali so se tudi z mogočim investitorjem. Razglasitev stečaja jo je šokirala, izpeljava stečaja razočarala, saj ni sledila dogovorom delovne skupine. V t. i. zdravem jedru je (po poročanju medijev) ostalo 650 ljudi, v naslednjem letu pa se jim jih je pridružilo še okoli 500. O razočaranju nad dogovori so v medijih poročali tudi drugi sindikalisti.

---

510 Intervju Murska Sobota, junij 2011.

MURA – TRG – DRŽAVA

»Poslovna agonija Mure bo za Pahorja nekaj podobnega kot za Obama reševanje GM,« je julija 2009, tri mesece pred stečajem, zapisal ekonomist Kovač. Prepričan je bil, da »običajnega stečajnega postopka Mura in Pomurje ne moreta preživeti. Potrebujemo stečajni pristop kot pri ameriškem GM. Mura mora biti vladni projekt.«⁵¹¹ Rešitev je videl v stečaju, zavzel se je za ohranitev »zdravega jedra«, ob tem pa zagovarjal, da se vlada s predsednikom države vključi v stečaj z iskanjem menedžerjev in poslovnega modela za »zdravo« jedro, s tem pa spodbuja zaposlovanje v regiji.

Nekateri ekonomisti so v medijih Muro predstavili kot simptom nedokončane privatizacije in vlado svarili, naj se umakne. Ekonomist (in politik) Maks Tajnikar je bil med bolj kritičnimi. Skupaj z ekonomistko Ksenijo Pušnik je napisal prispevek, kjer je krivdo za nastalo situacijo pripisal samoupravni dediščini, napačni organizaciji tovarne s skromnim lastnim razvojem in prodajno mrežo, z nizkokvalificirano (kar je bil problem delovno intenzivne panoge) in slabo plačano delovno silo. Po mnenju piscev je podjetje hromilo predvsem prepočasno zmanjševanje velikega števila zaposlenih (visok strošek dela).

---

511 Mura, Slovenski GM.

A po drugi strani naj bi ohranjalo likvidnost ravno zaradi občasnega zniževanja zaposlenosti in kratkotrajnega zadolževanja. Po njunem država v podjetju ni imela pomembnega mesta. »Mura potrebuje državo le toliko, da se spoštuje zasebna lastnina in zakoni, ki jo ščitijo.« Zaščite zaposlenih delavk in delavcev nista omenila, sta pa dodala, da »podjetja, kjer delavci zaslužijo 400 evrov, njegovi lastniki pa ustvarjajo izgubo, slovensko gospodarstvo ne potrebuje«. ⁵¹²

Čeprav sta Pušnik in Tajnikar razmislek utemeljevala drugače od Bogomirja Kovača in gospodarskega ministra Mateja Lahovnika, sta stečaj prav tako predstavila kot edino možnost njenega preživetja. Ponovno rojstvo »zdravega jedra« – »nove« Mure (Mura in partnerji), ki naj bi zrastle s pogorišča »stare« ali umirajoče matere (Mura, d. d.) z nekaterimi hčerami – je v javnosti upodobila prispodoba ptiča feniksa. Feniks simbolizira (samo)žrtvovanje, ki je potrebno za ponovno rojstvo. Medijskega zapisa, ki bi neposredno nagovarjal žrtvovanje odpuščenih ljudi, o čemer pripoveduje takšna metafora, sicer nisem našla. Fokus v javnosti je ostal na ponovnem rojstvu podjetja. Leto kasneje je namreč prav to prispodobo uporabil takratni premier Borut Pahor. Po poročanju časopisa *Delo* je izjavil, da se je Mura »že leto po stečaju dvignila iz prahu kot feniks, zato bo način njenega reševanja postal tudi model za reševanje drugih podjetij«. Ob poročilih o uspešnem poslovanju t. i. zdravega jedra Mure je izrazil zadovoljstvo. Odločitev je bila težka, je izjavil, a tudi pogumna in pravilna. ⁵¹³

Leta 2009 je več komentatorjev in ekonomistov v javnosti ponujalo rešitev za Murine težave ali retrospektivno komentiralo napake pri njenem reševanju. Med najbolj kritičnimi do državne pomoči so bili pisci v časopisu *Finance*. Leta 2009 so dokazovali, da reševanje Mure ni potekalo tako kot reševanje ameriškega GM. Takrat, kot tudi leta prej (že 2002), so poudarjali problematično obnašanje Murinih lastnikov: pasivnost in

---

512 Tajnikar in Pušnik, Mura ni reka.

513 Gerenčer, Mura se je dvignila.

neučinkovitost zasebnih in paradržavnih lastnikov, ki jih »bomo sanirali davkoplačevalci«. Novinarka in kasnejša odgovorna urednica časopisa Simona Toplak je bila še posebej kritična. Zapisala je, da svojega denarja za takšen projekt kot davkoplačevalka noče dati, saj s tem polni žepe tistih (vodstva in lastnikov), ki so ustvarili izgubo in ljudi spravili na cesto. Denar pa je bila pripravljena dati za socialno podporo brezposelnim.⁵¹⁴

Spopadanje s krizo v Muri leta 2009 je opisala kot »simbol nevarne in škodljive miselnosti, da lahko država in politika učinkovito popravljata napake ekonomistov in trga«. Razmislek o Muri je zasnovala po razpravi v reviji *Economist*, ki je kritično ocenila »napačno in nevarno prepričanje ljudi v Evropi, da je za finančno krizo kriv liberalizem«. »Stečaj Mure, ali kateregakoli drugega podjetja, ni dobra zgodba,« je zapisala, »ne za zaposlene, ne za upnike, ne lastnike, ne regijo, ne državo. A je včasih najmanj slaba. Ker podjetje je ekonomski projekt.«⁵¹⁵ Ekonomsko delovanje se je v takšnih miselnih okvirih kazalo kot racionalna, pa čeprav kruta realnost, ki je delovala po zakonitostih trga. Morda nam je bilo hudo, a tako je pač bilo. Dodatno pojasnilo novinarka pa je kazalo, da je bilo treba takšno miselnost utemeljiti, saj so bile v družbi razširjene drugačne vrednostne orientacije. Javnomnenjske ankete v okviru projekta Slovensko javno mnenje so namreč v Sloveniji ves čas po osamosvojitvi kazale, da je v družbi visoko cenjena vrednota socialne egalitarnosti. Po letu 2000 je prav ta vrednota med ljudmi celo pridobila vrednost.⁵¹⁶

Poglede na razmerje med državo in trgom so oblikovale številne politične in strokovne razprave o tranziciji, globalnih politikah in ekonomski finančni krizi ter tudi politični pozivi po umiku države iz gospodarstva, vitki državi in krčenju njene vloge v sodobni družbi aktivnega dela. Strokovnjaki, ideologi in politiki so svoje argumente utemeljevali s tržnimi zakonitostmi,

---

514 Toplak, Jaz, bankomat.

515 Toplak, Pet mitov.

516 Rus in Toš, Vrednote v prehodu.

potrebo po deregulaciji trga, podjetniški logiki in zasebni iniciativi. Temu so oporekali drugi, ki so poudarjali prav nasprotno, da bi bilo potrebne več države. Številni kritiki so dokazovali, da se je država sicer umaknila s področja socialnega varstva, a je zato okrepila svojo vlogo na področju družbenega nadzora.⁵¹⁷

Kategoriji države in trga vzpostavljata videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira v družbo, tržne zakonitosti in zasebne iniciative. A razmerje med državo in trgom ni enoznačno in ga ne moremo reducirati na dihotomijo državnega intervencionizma in svobodnega trga. Karl Polanyi je bil med prvimi najglasnejšimi kritiki takšne dihotomije.⁵¹⁸ Preučeval je vzpostavljanje tržnega sistema v 19. stoletju v Angliji. Poudaril je, da svobodni trgi ne bi mogli nikdar nastati, če bi samo pustili stvarjem, da gredo svojo pot. Gibanju, ki je poskušalo ustvariti družbo prostega trga, je sledilo protigibanje. Paradoks pa ni bil le v tem, da je bila ekonomija »laissez faire« premišljena državna intervencija, temveč da so se poznejše omejitve porodile popolnoma spontano. To pomeni, da je bil laissez faire načrtovan, medtem ko zaščita in intervencija nista bili.⁵¹⁹

Karl Polanyi je opozoril na družbeno umeščenost trga. Vidik še posebej zanima ekonomske antropologe, ki preučujejo družbena razmerja, v katerih se vzpostavljajo produkcija, menjava, distribucija in potrošnja, pomen družbene reprodukcije, kulturna razumevanja procesov, družbene odnose in hierarhije ter moralne rede, v katerih delujejo tržni sistemi.⁵²⁰ Pristopi odpirajo vpogled v drugačno razumevanje ekonomskih procesov, kot jih predstavlja logika ekonomije (ali določena optika ekonomske doktrine). Študije opozarjajo, da je treba gospodarstvo obravnavati širše od zgolj konkretne namenskosti dejanja (ki naj

---

517 O tem je v mednarodnem prostoru pisal Wacquant, *Zapori revščine*, pri nas pa predvsem Leskošek, *Strukturne reforme*. Leskošek in Dragoš, *Social Inequality*.

518 *Velika preobrazba*.

519 Polanyi, *Velika preobrazba*, str. 222–225.

520 Andrea Muehlebach je na primer pisala, kako neoliberalna država mobilizira občutja ljudi in oblikuje antikapitalistično naracijo. Neoliberalizem prikaže kot kompleks nasprotij, ki lahko združuje navidez nasprotne prakse, etike in čustva. – *The Moral Neoliberal*.

bi temeljilo na dobičku in koristi). Poudarjajo pomen zaupanja, skrbi, ekonomije afekta, mreže recipročnosti, raznolike definicije vrednosti, materialne in čustvene transferje, ki jih podpirajo moralne in etične zaveze.⁵²¹

Tradicionalna ločnica med državo⁵²² in trgom, ki se pogosto prevaja v ločnico med politiko in ekonomijo, je zaznamovala razvoj od merkantilističnih do ekonomskih nacionalnih politik. Klasično podobo liberalne države je po gospodarski krizi v 30. letih 20. stoletja in po drugi svetovni vojni zamenjal ideal keynesianske države blaginje, v socialističnem svetu ideal načrtnega gospodarstva in družbenega samoupravljanja, v zadnjih tridesetih letih pa prehod v državo aktivnega dela in tržnega delovanja. »Prehod od države blaginje v družbo blaginje« – kar je bil cilj razvoja, zapisanega v Strategiji razvoja Slovenije leta 2005 –, naj bi omogočila učinkovitejša socialna država, večja lastna odgovornost in aktivnost posameznikov, krepitev javnega in zasebnega partnerstva ter raznolika in delno konkurenčna ponudba socialnih storitev. Specifična razumevanja ločnice med državo in trgom so oblikovale razprave o t. i. državnem reševanju Mure. Ob tem pa se je pomembno vprašati, kaj ali koga je leta 2009 poskušala rešiti država.

---

521 Več o preučevanju sodobnih gospodarskih preoblikovanj z antropološkega vidika v tematski številki revije *Current Anthropology*, pregledu v uvodu Susane Narotzky in Nika Besnier, Crisis, Value, and Hope. Bear et al., Gens: A Feminist. Hann in Hart, *Economic Anthropology*. Tsing, Supply Chains.

522 V zadnjem času več razprav v antropologiji problematizira načine, kako obravnavamo državo. Na eni strani se izrisuje država kot sistem ali aparat, na drugi kot ideja ali ideologija. Med sodobnimi analitiki prevladuje tendenca, da je treba državo razumeti v smislu družbenega upravljanja in politične racionalizacije, v povezavi z mišljenjem vladanja. Antropologe pa še posebej zanimajo izkušnje ljudi, zato poudarjajo različna razumevanja države, njeno fluidno in fleksibilno realnost. – Mitchell, Society, Economy, and the State Effect. Ferguson in Gupta, *Spatializing States*. Sharma in Gupta, *The Anthropology of the State*. Trouillot, *The Anthropology of the State*.

REŠEVANJE MURE

Zgodba o Murinem propadu po neoliberalni logiki ali v sodobnem transnacionalno organiziranem kapitalizmu ni presenetljiva. Transnacionalna podjetja selijo proizvodnje v države s poceni delovno silo (večinoma v države t. i. globalnega juga), njihovi centri pa se v državah t. i. globalnega severa ukvarjajo z razvojem inovacij, trženjem in oglaševanjem ter prodajo. Družba v Sloveniji je sicer sočustvovala s t. i. Murino tragedijo, o kateri so poročali mediji. Med gospodarsko krizo so se številni ljudje lahko celo povezali s čustvenimi odzivi delavk v medijih, saj so tudi sami doživljali razočaranje, negotovost in jezo. A po drugi strani je prevladujoči diskurz tržne racionalnosti propad podjetja naturaliziral: šlo je sicer za tragedijo, ki pa se je morala zgoditi.

Koga je torej je leta 2009 reševala oziroma poskusila rešiti država? Takšno vprašanje je še pred stečajem leta 2009 sicer retorično postavil sociolog Jože Vogrinec. Države namreč ni zanimala »stara«, temveč »nova Mura«, blagovna znamka, in ne ljudje, je zapisal v prispevku v *Mladini*.⁵²³

»Grozljivost stalnega medijskega spremljanja odmiranja Mure je v tem, da nas – poročevalce in bralce, gledalce, poslušalce – otopi, da ne opazimo počasne erozije »predmeta«, ki se rešuje.

---

523 Vogrinec, Reševanje Mure.

[...] Muro obravnavajo kot zaklanega prašiča, s katerega s tako ali drugačno morbidno domišljijo režejo mastne in slastne kose, puščajo pa tisto, kar bo končalo v kisli župi ali žolci. Nikogar ne zanima »stara Mura«, vsak pa ima svojo vizijo »nove Mure«.

Usoda odpuščenih delavk in delavcev ni bila del reševalnega paketa, je zapisal. Delavke in delavci so se iz gospodarskega dejavnika in proizvodnega stroška spremenili v socialno breme in problem. Prepuščeni so bili socialnim službam, socialnim projektom, nevladnim humanitarnim organizacijam, predvsem pa samim sebi. Država je ponujala rešitev z reprogramiranjem teles, duha in vedenja delavk in delavcev – s poklicnim ter osebnostnim preoblikovanjem, kot da bi programi že sami po sebi generirali nova delovna mesta. S tem je osrednjo odgovornost za njihovo nadaljnjo usodo prenesla na odpuščene delavke in delavce.

»Dejansko pa to, kar spremljamo tako rekoč v živo,« je opozoril Vogrinc leta 2009, »ni le propadanje velikega podjetja, ampak odmiranje živega dela Slovenije: ljudi, regije, gospodarske panoge, načina življenja.« S propadom Mure je odmrli način življenja, ki se je vzpostavljalo več kot 50 let, zato bi bilo ob propadu tovarne dejansko treba reprogramirati življenje v celoti. Po Vogrincu nista ne država ne stroka naslovila družbenega problema, ker nista vedeli, kaj narediti z »odvečnimi ljudmi«. Vogrinc je pozval k sistematičnemu preučevanju družbenih problemov v novih družbenih kontekstih, da bi lahko posledično reorganizirali njihovo reševanje v Sloveniji.

Podobno sem ugotavljala tudi sama. V Sloveniji razen redkih izjem, ki so nastale na pobudo posameznikov in posameznikov, ni bilo sistematičnega spremljanja vplivov prestrukturiranja na zaposlene, analiz njihovih potreb, ki bi jih lahko uporabili pri iskanju rešitev.⁵²⁴ Stečaj je sicer potekal v sodelovanju z ministr-

524 Alenka Kučan in Danijel Petkovič z Ljudske univerze in Andragoškega centra Murska Sobota sta pripravila analizo o brezposelnih, s katero sta opozorila na potrebo po ciljno naravnem izobraževanju in programih (več v *Analiza potreb*). Na podlagi te analize so na Ljudski univerzi Murska Sobota pripravili program usposabljanja *Oblikovalka tekstilnih izdelkov z elementi tradicionalne tekstilne dediščine*. Program je potekal v okviru projekta *Razvoj kakovosti izobraževalne ponudbe za brezposelne v izbranih regijah*, ki ga je izvajal Andragoški center Slovenije, financiralo pa Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. Projekt je potekal v pomurski, severnoprimerški regiji in v Beli Krajini.

stvom za delo, družino in socialne zadeve, javnimi institucijami (CSD, zavodom za zaposlovanje) ter skladoma dela,⁵²⁵ ki pa so na teren vstopili z že izdelanimi idejami, kaj naj bi ljudje potrebovali (ali so delovali v okviru že razvitih politik zaposlovanja in socialne podpore). Vlada je s pomočjo globalizacijskega sklada EU odpuščenim delavkam in delavcem Mure namenila finančna sredstva, ki so jih uporabili za delavnice usposabljanja in prekvalificiranja. Tudi v tem primeru so strokovnjaki na teren vstopili z že izdelanimi programi, kaj ljudje potrebujejo. A vendar ni kazalo, da bi kdorkoli od strokovnjakov v javnosti ali med odločevalci spremljal odzive in občutja odpuščenih ljudi, evalviral dejavnosti in posledično artikuliral dogajanje kot problem. Težave, s katerimi so se delavke in delavci večinoma spopadali v intimi, so se nadaljevale in kopičile s stečajmi kasnejših podjetij Aha Mura in Arum ter tudi številnih drugih tovarn in podjetij. Čeprav je do leta 2009 v Sloveniji ogromno podjetij končalo v stečaju, številni stečajni so sledili tudi v letih kasneje, pa vse do danes ni bilo poglobljenih sistematičnih raziskav na to temo. Vprašanje je, kako razumeti pomanjkanje prostora za poglobljene raziskave doživljanj delavk in delavcev, odsotnost javne razprave, ki bi artikulirala, kako interpretirati izgubo dela.⁵²⁶

Medijska analiza Murinega propada daje vtis, da je bil osrednji akter, ki ga je vlada leta 2009 reševala, gospodarski subjekt. Razpravljalo se je o zdravju podjetja (zdravem jedru), njegovem umiranju in ponovnem rojstvu, kar je ponazarjal simbol feniksa. O zdravju delavk in delavcev ter o njihovih poškodbah se javno ni razpravljalo. Medtem ko se je gospodarski subjekt pojavljal v obliki matere (materinsko podjetje), hčere (hčerinske firme) in feniksa, so se delavke in delavci v medijskih poročilih spremenili v številke.⁵²⁷

525 Angažirali sta se tudi občini Murska Sobota in Gornja Radgona s finančno pomočjo.

526 Prav to se je spraševala Ildiko Erdei, ki so v mestu Pančevo zaprli pivovarno, gl. *Stages of Grief*.

527 Ekonomisti so postali osrednji komentatorji družbenega razvoja, ki je zasnovan na gospodarski rasti in utemeljen na logiki ekonomskih modelov. A tudi obravnava gospodarstva (in ekonomije) se je s financializacijo močno zožila. »Medtem ko je Polanyi trdil, da je ekonomija družbeno vpeta,« je zapisal portugalski profesor sociologije Boaventura de Sousa Santos in se ob tem skliceval na političnoekonomskega raziskovalca Angelisa de Massima, »nas nova matrica prepričuje, da moramo družbo vpeti v ekonomijo.« – Governance.

Javna pozornost v družbi torej ni bila na doživljanju, potrebah in občutjih delavk in delavcev, temveč na gospodarskem subjektu. Programi socialne podpore in delavnice reprogramiranja delavk in delavcev naj bi s pomočjo regionalnih razvojnih programov Prekmurja ob samoodgovornem preoblikovanju že sami po sebi generirali spremembe v t. i. postindustrijski družbi. S paradigmo samoodgovornosti se tako ni spremenila le obravnava družbenih problemov, ampak tudi vprašanje, kaj so politika, strokovna in širša javnost sploh zaznavali kot problem.

PREVARA

»Vlada sploh ne ve, kakšno krivico je naredila Murinim delavkam in delavcem,« je leta 2011 dejala močno prizadeta Vesna. Vesna je bila kritična do političnega vmešavanja vlade, ki je povozila dogovore delovne skupine in ukrepe, ki sta jih v Muri pripravila vodstvo in sindikat. Več sogovornic je stečaj označilo za prevaro vlade oziroma politike, pa čeprav so sporno dogajanje povezale tudi z delovanjem konkretnih ljudi v tovarni. Pripovedi Murinih sogovornic so bile drugačne od nekaterih sogovornic in sogovornikov iz tovarn Svila, Jutranjka in Labod (podružnica v Idriji).⁵²⁸ Ti so pripovedovali o državi, ki ljudi ni zaščitila pred menedžerskimi izkoriščanji (med drugim zaradi neizplačanih plač, odpravnin ali celo zdravstvenega in socialnega zavarovanja). Murine sogovornice pa so poleg tega pripovedovale o politično zrežiranem stečaju. Bile so namreč prepričane, da je šlo pri stečaju za odločitev vlade, saj Mura ni bila plačilno nesposobna.⁵²⁹ Nekatere so bile zato šokirane, da je do stečaja in novonastavljenega vodstva prišlo na hitro in nepričakovano. »V petek smo na delavskem zboru poslušale predsednika uprave o načrtih in vizijah, potem pa naenkrat vse zaprto. Smo slišale, da

---

528 V okviru raziskave za doktorsko disertacijo med letoma 2002 in 2005 sem se pogovarjala predvsem z zaposlenimi v proizvodnji, a tudi v drugih službah.

529 O tem, da je bila Mura plačilno sposobna, sta pisala tudi Pušnik in Tajnikar.

je šla Mura v stečaj,« je spregovorila sogovornica, ki želi ostati neimenovana. »Govorili so [politiki], Mura mora v stečaj, Mura mora v stečaj. Zdaj ko je bila recesija, so to izkoristili za izgovor.« Nekaterе sogovornice so krivdo pripisovale konkretnim ljudem, druge njihovim funkcijam ali sistemu. »Na koncu so se na Muro priklapljali kot lovke različni ljudje s svojimi interesi. Vsi so hoteli biti Murini rešitelji,« je pripovedovala ena izmed njih.⁵³⁰

»To je bilo zrežirano,« mi je v najinem prvem pogovoru leta 2011 jezno pripovedovala Silva in nadaljevala:

»Nekomu je bilo v interesu, da Mura gre. Načrtovano je bilo tudi, da gre najprej v stečaj matično podjetje. Če bi najprej ugasnile hčerinske firme, bi šli ljudje nazaj v matično. Ko je umrla mama, ni bilo več te možnosti. Zavestno je nekdo ogoljufal vse te ljudi v hčerinskih firmah. To je bil nateg težke kategorije. Politiki so vedeli ... Od države deset milijonov pomoči, kar je Mura v vseh letih dobila, kar je bilo tolikokrat objavljeno, kot da bi Mura dobila ne vem kaj. Če z Elanom primerjamo ... ko smo ga dokapitalizirali, nazaj kupili pa prodali, pa potem dokapitalizirali. Mi smo pošteno delali.«⁵³¹

Silva se je sklicevala na prispevke v medijih, ki so ustvarjali vtis, da je država Muri pogosto pomagala. Bila je ogorčena, kot so bile tudi druge sogovornice, da se je dokapitaliziralo veliko drugih podjetij v Sloveniji, do Mure pa je imela država odklonilen odnos.⁵³²

Silva je spregovorila tudi o premestitvi 1900 zaposlenih iz matičnega v novoustanovljena hčerinska podjetja pred stečajem, aprila 2009. Ljudje namreč niso vedeli, zakaj in po kakšnem ključu so bili izbrani. Odpuščenim delavkam in delavcem teh hčerinskih firm so leta 2009 sicer odobrili terjatve, a ker hčerinske

---

530 Pogovori v Murski Soboti septembra 2020.

531 Intervju, Murska sobota, junij 2011.

532 Država je takšen odnos do Mure, tudi po mnenju drugih sogovornic, imela zaradi svojega specifičnega odnosa do tekstilne industrije in Prekmurja. Na specifičen odnos države do tekstilne industrije me je opozoril sogovornik že leta 2004 v Predilnici Litija. Govoril je o tem, kako je država dobro poskrbela za rudarje, tekstilce pa je prepustila samim sebi. O tem so mi pripovedovale tudi sogovornice iz Mure nekaj let kasneje, pa čeprav se niso sklicevale na rudarje, temveč na carinike ali, kot Silva, na Elan oz. druga panožna podjetja.

firme niso imele kapitala, jim teh niso mogli izplačati. Ljudje so se s terjatvami zato obrnili na stečajnega upravitelja matičnega podjetja, in ko jim teh ni priznal, so matično podjetje tožili s pomočjo odvetniške pisarne Branka Sokliča (po medijskih zapisih 1667 ljudi).⁵³³ Soklič, ki je bil stečajni upravitelj ene izmed hčerinskih firm, je bil do takšnega načina prestrukturiranja še posebej kritičen. Hčerinske firme so bile namreč ustanovljene šest mesecev pred stečajem, in to brez kapitala. Čeprav ostaja odprto vprašanje, kako so razmišljali odločevalci ob prestrukturiranju aprila 2009, je dejstvo, da se je s takšno reorganizacijo tveganje za odpuščanje v celoti preneslo s podjetja na zaposlene. Iz časopisnih prispevkov je očitno, da je Soklič vladi očital podporo pri reorganizaciji, ki ni omogočala pravih pogojev za zaposlovanje. Bil je prepričan, da je šlo dejansko za odpuščanje preko slamnatih podjetij,⁵³⁴ saj so bile hčerinske firme ustanovljene brez kapitala. Sokličeva odvetniška pisarna je tožila matično podjetje za izplačilo neporavnanih terjatev. A na koncu so bile tožbe ovržene, nekateri delavci pa so od njih odstopili sami. Visoke stroške odpuščanja so tako na koncu plačali delavci sami, saj niso dobili izplačanih odpravnin in drugih priznanih terjatev.

Dve leti po stečaju Mure, d. d. in nekaterih hčerinskih firm je še delujoče podjetje Mura in partnerji z državno finančno pomočjo (za tuje investicije) kupila družba Aha. Finančna pomoč je prišla s pogojem, da bo Aha Mura pet let zaposlovala določeno število ljudi, česar pa družba ni izpolnila, saj je šla v stečaj že tri leta kasneje. Zaradi težav je prišlo do odpuščanja tudi že pred stečajem.

Leta 2012 je lastnik Aha Mure, torej skupine Aha, s pomočjo srbskih državnih subvencij kupil še tri proizvodne hale tovarne 1. maj v Pirotu. Po stečaju slovenskega podjetja je zaradi težkih in negotovih razmer ter neizplačanih plač v Srbiji stavkalo 1300 zaposlenih delavcev, po poročanju časopisa *Dnevnik* nekateri celo gladovno.

---

533 Nekatere delavke in delavce je po poročanju medijev zastopal odvetnik Franci Matoz.

534 Po poročanju *24ur.com*.

Med letoma 2011 in 2014 so tudi delavke in delavci v tovarni Aha Mura v Murski Soboti večkrat grozili s stavko. Po pripovedovanju nekaterih so tako izsilili izplačilo plač. Sogovornice so pripovedovale o zaostrenih delovnih razmerah in pogojih ter nečloveških odnosih. »Ker preden je šla Mura v stečaj,« je Nini Luin leta 2013 povedala Manca, takrat še zaposlena v Aha Muri, »smo imeli vsaj plače redne, tu moramo pa na vodilne pritiskati, groziti s stavkami, da dobimo plače. V juliju nismo dobili niti polovice plače, tudi prispevkov nimamo redno plačanih. Tako se nam včasih kar kolca po starih dobrih časih. Smo vsaj redno plačo dobili. Zdaj je veliko slabše kot leta 2009. A z jokom se ne da nič doseči.«

Leta 2014 je šla Aha Mura v stečaj. Nekateri zaposleni so za to izvedeli z radijskih poročil. Predsednica sindikata Aha Mure Jolanka je bila po poročanju časopisa *Delo* zaradi tega žalostna in besna:

»Solzna sem zato, ker je za nekatere to že drugi stečaj, pri tem pa lastnica nima niti toliko poguma, da bi stopila pred zaposlene in nam povedala, kaj se je zgodilo. [...] Zdaj imamo stečaj zaradi takih lastnikov, kakršne imamo – država pa mirno gleda in jim dovoljuje, da zapravijo še tisto malo, kar je ostalo od Mure [...] Če bi Mojco Lukančič zdaj srečala, bi ji pljunila v obraz!«⁵³⁵

Po stečaju Aha Mure v Sloveniji sta bila oba lastnika osu-mljena zlorabe slovenskih državnih subvencij za odpiranje podjetja v Srbiji (prelivanja sredstev in nenamenske uporabe), vodstvo uprave pa je bilo obtoženo kršenja delavskih pravic zaradi neplačevanja sredstev. Oboji so bili oproščeni, postopki zoper nekdane vodstvo uprave so se zaključili leta 2019.⁵³⁶

Medijski zapisi in pripovedi sogovornic kažejo na številne nejasnosti okoli propada Mure, kar poraja vrsto vprašanj za nove raziskave. Namen te knjige ni iskanje odgovorov na te nejasnosti, temveč me zanimajo specifični načini medijskega poročanja,

---

535 Pojbič, *Rekordna brezposelnost*.

536 Generalni direktor ter komercialna in tržna direktorica prodaje sta se zagovarjala, da sta stanje podedovala, da sta verjela lastnici, ki je imela sodni odlok za plačilo davčnih dolgov in prispevkov.

(strokovnega) komentiranja v javnosti in interpretacij sogovornic, ki odsevajo spreminjajoč se pomen tovarne v družbi in odnose različnih ljudi do nje. Doživljanje prevare je bilo povezano z materialno in simbolno razlastitvijo ljudi ter z interpretacijo propada tovarne v javnosti.

O tem je pisala sociologinja Jackie Clarke ob stečaju podjetja Moulinex leta 2001 v Normandiji v Franciji.⁵³⁷ Kriminalisti so preiskovali in kasneje obtožili oba direktorja podjetja, ki pa na sodišče nista prišla. A vendar s tem zgodbe o podjetju Moulinex ni bilo konec. Mediji, posamezni novinarji in predstavniki Nacionalnega gibanja brezposelnih in prekarnih delavcev so več let z različnimi akcijami vztrajali, da je zgodba o prevari v podjetju Moulinex ostajala v središču pozornosti javnosti in ni šla v pozabo. Različne pravne (pravniške) in medijske akcije niso imele zgolj namena zaščititi odpuščenih ljudi, temveč so bile tudi del boja proti stigmatizaciji delavk in delavcev ter brezposelnih. Zgodba o korupciji sicer na sodišču ni dobila epiloga, je pa to odločilo, da so bili delavci upravičeni do odpravnin. A pomen celotnega dogajanja je bil v priznanem finančnem izplačilu in javnem prepoznanju prevare in razlastitve delavk in delavcev. Zgodba o Moulinexu se ni zaključila v žalovanju, temveč v aktivizmu. Jackie Clarke je opozorila, da so pripovedi delavk in delavcev poleg žalosti in globokega razočaranja manifestirale družbeni konflikt.⁵³⁸

Njen razmislek opozarja na pomen družbenega prepoznavanja zloma tovarne, ki se ne kaže zgolj kot neizogiben rezultat neosebnih historičnih sil, ki tiste, ki so bili ob tem najbolj prizadeti, umešča v preteklost. V Sloveniji pa za to ni bilo prostora. Zgodbe o stečaju Mure se namreč spominjamo predvsem po »ubogih premalo plačanih delavkah«, ki so na trgu dela predstavljale »previ-sok (proizvodni) strošek dela«, »brez dodane vrednosti«, v družbi pa socialni problem. Uradne reprezentacije so izgubo delavk in delavcev prikazale kot tragedijo, a hkrati del neizbežnega zgodovinskega gibanja in depolitizirane zgodbe deindustrializacije.

---

537 Clarke, *Closing Time*.

538 Prav tam, str. 121, 122.

DRŽAVA IN PRIČAKOVANJA LJUDI

»Spremembe v samostojni Sloveniji so me najprej navdihovale, potem razočarale,« je leta 2011 pripovedovala nekdanja Murina delavka in sindikalistka Erika.

»Navdihovalo me je, da bomo samostojni, da se bomo drugače sporazumevali, kar se tiče spoštovanja zakonodaje. Kar se je zgodilo, je bilo pa čisto nasprotno. Glavni mejniki so bili po letu 2000, najbolj kršenje pravic, izkoriščevanje delovnopravne zakonodaje v korist delodajalca, nikakor ne v korist delavca. Standard se je slabšal v družbi, dela ni bilo, plače niso rasle, nezadovoljstvo med zaposlenimi je naraščalo, krhali so se odnosi med vodstvom in delavci, delavec ni bil spoštovan, delavci so se kregali med sabo.«⁵³⁹

Podobno kot Erika je tudi Silva v najinem pogovoru večkrat poudarila problem krčenja pravic delavcev. »Saj delo smo imeli, ampak človeka vrednega življenja več ne. Tu se je zaspalo ... Spali smo predolgo. Smo bili preveč zaupljive narave. Mi smo šli iz socializma v kapitalizem. Tam smo bili navajeni, da so bile stvari urejene, si imel svoje pravice, tukaj pa so se krčile.«⁵⁴⁰

Formalna zakonska raven je pravice delavcev v samoupravnem socializmu ščitila, delovale so tudi sistemske prepreke, ki so omejevale pretirane materialne ali finančne ekscese elit. Delavke

---

⁵³⁹ Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

⁵⁴⁰ Prav tam.

in delavci so imeli na institucionalni ravni v tovarni zaščitnika v delavskih svetih, če pa so razmere v tovarni postale nevzdržne, so svojega zaščitnika iskali v državi. Na protestih (prekinitvah dela),⁵⁴¹ ki pa so bili sicer do 80. let prejšnjega stoletja redki, so delavci neposredno na pomoč klicali državo. Praviloma so protesti potekali mimo sindikatov, saj jih ti niso podprli, pogosto so jim celo nasprotovali. So jih pa podprli delavski sveti ali posamezni člani delavskih svetov.⁵⁴² Stanojević je pisal, da je zavezništvo socialistične države (politične oblasti, tudi lokalne) pri takšnih protestih odigralo v očeh delavcev izjemno vlogo.⁵⁴³ Stanojević se je opiral na industrijskega sociologa Josipa Županova, ki je na podlagi empiričnih raziskav v tovarnah po Jugoslaviji ugotavljal vez med elito *varuhov* in delavci *varovanci*.⁵⁴⁴ Vez je temeljila na koaliciji med »politično birokracijo in delavskim razredom«, v okviru katere je politična birokracija delavskemu razredu zagotavljala varno in stabilno zaposlitev, z rednim dohodkom, čeprav minimalnim, in svobodo, da »v podjetju slabo dela ali pa lenari«, delavci pa so politični eliti zagotovili legitimnost.

A vendar koalicije ne moremo obravnavati kot vsedoločujoče. Delavke in delavci socialistični državi niso pripisali popolne legitimnosti. V vsakdanjem življenju so pogosto iskali poti, kako »zaobiti sistem«, neformalna ekonomija je bila razširjena, prav tako so številne transakcije potekale s pomočjo uslug, in ne po formalni poti. Ljudje so se na državo, kot sem že zapisala, tudi jezili, počutili so se odmaknjeni od centrov moči. Do države so imeli ambivalenten odnos.⁵⁴⁵

Država je obdržala pomembno vlogo in pomen v pričakovanih sogovornic in sogovornikov tudi v spremenjenih družbenopolitičnih okvirih. Ljudje so se na državo obračali kot na

---

541 Protestov je bilo do 80. let prejšnjega stoletja malo in so bili manj obsežni. – Stanojević, Konec dolgega stavkovnega vala, str. 803. Stanojević se je skliceval na študijo Lukana, *Problemi institucionalizacije in regulacije stavk*.

542 Lukan, *Problemi institucionalizacije in regulacije stavk*, cit. po Stanojević, Konec dolgega stavkovnega vala, str. 804.

543 Prav tam, str. 806.

544 Županov, Samoupravni socializem, str. 1397.

545 Prim. Rajković, Concern for the State. Rubić, *Nezaposleni*.

skrbnika družbene pogodbe, po kateri so v zameno za (dobro) delo poleg plačila dobili določene pravice (upravičenosti). V sodobnem času je v družbi poziv po zaščiti in družbeni varnosti pogosto negativno označen (predvsem od tistih, ki ju imajo) in se obravnava v nasprotju z avtonomijo in osebno svobodo, enači pa s hrepenenjem po pomoči. Toda moje sogovornice niso želele živeti od podpore, temveč so težile k avtonomiji. Na državo so se obračale s pozivom, da jim zagotovi, kar jim je zaradi njihovega preteklega dela v tovarni pripadalo, in s tem izpolni svoj del pogodbe, hkrati pa zagotovi družbene razmere, ki bi jim omogočale avtonomno bivanje in delovanje.

Na državo so se pogosto sklicevali tudi sogovorniki in sogovornice po drugih tovarnah v Sloveniji. Pri tem vloga in podoba države nista bili vedno jasni. Ljudje so lahko naslavljali socialno ali pravno vlogo (zakonodajo) oziroma celoten sistem, ki je poskrbel, da »so stvari tekle«. Povedano drugače, da je prihajalo do družbene reprodukcije. To je še posebej pomembno poudariti v primeru Mure, saj se je, kot že zapisano, veliko govorilo o vlogi države pri njenem reševanju. A ljudje so njeno vlogo naslavljali različno. Tehnolog Branko je poudaril, da je bil problem Murinega reševanja politično (strankarsko) vmešavanje v gospodarstvo, ki ni bilo strokovno. Finančni vložek države je v vodstvo pripeljal nove ljudi, njihove strategije pa v jedru niso spremenjale poslovanja in organizacije (oziroma so ju slabšale).⁵⁴⁶

Vesna je nagovorila socialno in pravno zaščitniško vlogo države. Do sodobne države je bila kritična: »Država ne pomaga ljudem, ki smo brezposelni, ampak tistim, ki imajo.« Aludirala je na nekaznovanost menedžerjev in elit. »Hvala bogu imam za kruh, oktobra sem brez vseh dohodkov. Ničesar nimam. Je to socialna in pravna država? Je to pošteno do človeka, ki je ustvarjal? Pa ne bom rekla, da sem ne vem kaj ustvarila, sem pa bila

---

⁵⁴⁶ Tudi sam se je na vlado obrnil za podporo. Leta 2013 (po tistem, ko je Muro že zapustil) je premierki in gospodarskemu ministru napisal pismo, v katerem je vlado opozoril na napake pri poslovanju in upravljanju Aha Mure. Ponudil je svojo rešitev. Zavzel se je za reševanje *Murinega znanja* in nekaj zaposlenih. Odgovora ni dobil. Branku se zahvaljujem za posredovanje pisma.

ena tistih, ki se je borila, da bo delo opravljeno.«⁵⁴⁷ Spregovorila je o pomanjkanju in preživetju, pravičnosti, a hkrati o družbeni pogodbi. Nekdo, ki je delal in je bil pripravljen delati, je ostal brez temeljev, ki omogočajo existenco in družbeno reprodukcijo. Sklicevala se je na družbeno prepoznanje in vključenost, etiko dela, dolžnosti, pravice in zaveze, ki jih takšna pogodba prinaša.

Študije v nekdanjih jugoslovanskih republikah in nekaterih drugih postsocialističnih državah so poročale o podobnem razočaranju ljudi nad državo. Ljudje so državi zamerili, da jim ni zagotovila osnovnih življenjskih razmer, ki so bile v socialistični preteklosti pri večini ljudi precej samoumevne. Pri tem pa ni šlo zgolj za hrepenenje po življenjskem standardu v preteklosti – po redu, družbeni blaginji in varnosti, je zapisal Stef Jansen, ki se je zanimal za postsocialistično Jugoslavijo, temveč tudi po dostojanstvu, »ko je človek imel mesto na svetu«.⁵⁴⁸ Jessica Greenberg je pisala o razočaranju mladih v Srbiji, ki je zajelo razkorak med njihovimi pričakovanji do države in bolečino, ko se ta niso uresničila.⁵⁴⁹ Ljudje so se kljub ambivalentnemu odnosu na državo obračali s pričakovanji, je zapisal Rajković, sklicevali so se na zavezništva z njo, jo pozivali, da intervenira.⁵⁵⁰ Prav to sem ugotavljala tudi sama. A v primeru Srbije in Bosne so avtorji opisovali razočaranje nad neobstoječo in nefunkcionalno državo,⁵⁵¹ nad državo, ki ni bila zmožna regulirati korupcije in organizirati skrbi. Po prepričanju sogovornic pa država ni izgubila moči, ampak je zavestno in namerno prestopila na »drugo stran«, na stran kapitala.

Vesna ni trdila, da se je država umaknila s kateregakoli področja delovanja, ampak da je sklenila drugačno zavezništvo – ne z delavkami in delavci, temveč z menedžersko in lastniško

---

547 Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

548 Jansen, *After the red passport*, str. 827.

549 Greenberg, *On the Road to the Normal*.

550 Rajković, *Concern for the State*, str. 34.

551 Alenka Bartulović je pisala o razočaranju Sarajevčanov nad neobstoječo in nefunkcionalno državo, ki ni bila zmožna zagotoviti »normalnega življenja«, a tudi o upanju in vizijah prihodnosti. – Neskončnost povojne rekonstrukcije.

elito. To pa ni odpiralo zgolj pravnih vprašanj, ampak tudi etična. Takšna vprašanja niso zajela le tistega, kar so ljudje verjeli, da je bilo prav, pač pa tudi niz pravil, norm, odgovornosti in moralni red, v okviru katerega so bili vzgajani in v katerem so oblikovali svoja pričakovanja.

Susana Narotzky je na podlagi terenske raziskave v industrijskem mestu v Galiciji v Španiji pisala o zahtevi ljudi po prepoznanju in družbeni vrednosti.⁵⁵² Opisala je dva načina spopadanja z izgubo dostojanstva. Prvi je zajel vzpostavljanje solidarnostne mreže, ekonomije skrbi in podpore v družinskem (in sorodstvenem) okolju. Drugi način pa je bil povezan s preteklimi tradicionalnimi oblikami delavske organizacije, ko so ljudje v kolektivnih protestih zahtevali pravico do dela. Delo ni bilo pomembno zgolj za preživetje, temveč je zahteva po delu vsebovala klic po avtonomiji, ki jo je osebni dohodek omogočal.

Susana Narotzky je opozorila na razširjenost takšnih doživetij ljudi v državah z različnimi zgodovinskimi orientacijami v Evropi. Ljudje so pripovedovali, da jih država ne ščiti, da ne skrbi za državljane zaradi novih zavezništov z bankami in izkoriščevalskimi elitami. Ob takšnih spremembah so številni doživljali ponižanje, ki je bilo sistemsko. Borili so se torej za spremembe moralnih okvirov, vzpostavitev pogojev za preživetje in ponovno pridobitev dostojanstva. Nove oblike kapitalistične akumulacije so rušile preteklo fordistično keynesiansko ureditev kapitalizma, kjer so sicer veljala načela neenakosti, a znotraj katerih je proizvodni delavec-državljan vseeno imel dostojno mesto.

Narotzkyjeva se je sicer sklicevala na keynesianski fordistični model, sama pa se sklicujem na model socialističnega samoupravljanja. Ne glede na podobnosti (vlogo in položaj delavca v okviru industrijske modernizacije in socialne države) je bil v socialistični samoupravni družbi položaj industrijskega

---

⁵⁵² Narotzky je pisala o kolektivni mobilizaciji v Španiji leta 2008, kjer so se sicer protestna gibanja preoblikovala v politično stranko Podemos, a se v prispevku ni posvetila tej temi. Spraševala se je o mobilizacijski moči pozivov, ki temeljijo na moralnem, medsebojni obvezi/zavezi človeštva, »skupnem«, in ne na družbeni pogodbi. – Between Inequality and Dignity.

delavstva drugačen. Poleg formalnih in ideoloških zavez, pravic in določil je v tej zvezi treba upoštevati tudi v knjigi že omenjena pretekla neformalna razmerja, odnose zaupanja, vrednostne orientacije ljudi in družbena prepoznanja, ki so imeli v samoupravnih družbi drugačen učinek, intenziteto ter moč.

Kljub temu in kljub nekoliko drugačnim poudarkom njenega članka (na mobilizaciji ljudi in protestih) pa je razmislek o težnji po dostojanstvu relevanten tudi za naš primer. Murini ljudje so se ob izgubi dostojanstva obrnili k svoji družini, kjer so krepili solidarnostne vezi, odnose recipročnosti in zaupanja. Po drugi strani so se za dostojanstvo borili s postavljanjem zahtev za družbeno vključenost, spoštovanje in zaupanje v vsakdanjem življenju, z novimi posli in poznanstvi, s sklicevanjem na priporočene delavske pravice, proti razlastitvi družbene pogodbe in z vnašanjem morale za prihodnje generacije.

Pozivi ljudi k dostojanstvu so pozivi k osnovam, ki ne omogočajo zgolj materialnega (preživetja), temveč tudi družbeno reprodukcijo, skupaj z družbenim prepoznanjem in vključenostjo. Protekcionistična vloga države se v sodobnem diskurzu kaže kot toga, rigidna in omejujoča. Težnja po socialni varnosti se zasmehuje kot preostanek socializma, pa čeprav so po drugi strani diskurzi o varnosti temelj antimigracijskih politik, argumentov o pomenu osebne svobode in zaščite zasebne lastnine. A hkrati tudi analiza slovenskega javnega mnenja z uvodno analizo Nika Toša in Veljka Rusa opozarja, da so ljudje ves čas po osamosvojitvi (do leta 2018) državi pripisovali visoko odgovornost za ohranjanje temeljnega socialnega ravnotežja in dostopa ljudi do dela, zdravstva, izobraževanja in socialne varnosti.⁵⁵³ Ljudje so državi pripisovali odgovornost za zagotovitev znosnih razmer za preživetje nezaposlenih in socialno ogroženih ter dostopa do človeku primernih bivalnih pogojev. V splošnem so pričakovali močno intervencionistično vlogo države na nekaterih področjih, čemur pa ni sledilo zaupanje v njene institucije (sodstvo, politične stranke, državni zbor). Kot sta opozorila analitika, pa

---

553 *Vrednote v prehodu.*

takšne naravnosti ne gre pripisati socializmu, temveč evropskemu vrednostnemu sistemu.

V Murinem primeru je bilo razočaranje nad državo dvojno: sogovornice so doživljale, da jih je država zapustila kot delavke in delavce, tekstilce in Prekmurce. Kot sem že pisala v prejšnjih poglavjih, so sogovornice v več primerih razloge za svoje odzive, vedenja, (ne)zaupanje, a hkrati zaupljivost, in za svoj angažma pripisale prekmurskemu značaju. Po eni strani so skozi pogo- vore izkazovale močno regionalno identifikacijo, po drugi strani pa so prav s to regionalno identifikacijo pripovedovale o bole- čini, da sta center moči in nacionalna država pozabila nanje.⁵⁵⁴ Moj namen sicer ni v raziskovanju regionalnih doživetij (vsaj ne v tej knjigi), a vendar nanje opozarjam, saj so bila doživljanja odnosa države do delavk in delavcev v Muri ter tovarne same tesno povezana z njihovim doživljanjem regionalne perifernosti in marginalizacije.

---

554 Na takšna doživljanja je med drugim vplivala zgodovina, saj je bilo Prekmurje Sloveniji priključeno šele leta 1919. Zaradi slabe kasnejše infrastrukturne povezave in neusklajenih razvojnih regionalnih politik je tudi v socializmu ostajalo na obrobju slovenske države. S propadom nekaterih osrednjih tovarn je Prekmurje utrpelo veliko socialno stisko. Moje sogovornice so redko spregovorile o vzrokih prekmurskega perifernega položaja. Pripo- vedovale so o boju za preživetje v težkih življenjskih okoliščinah v Prekmurju, garaškem življenju, dnevnih migracijah zaradi dela v preteklosti in sedanjosti, njihovih povezavah s Hrvaško, Madžarsko in Avstrijo (prim. prispevke v Godina Golja, *Prekmurje*). Nekatere so kritično ocenile reprezentacije v medijih, ki so ustvarjale prekmursko perifernost s tem, da so jo vpisovale v preteklost in na podeželje (s prikazi cimprane hiše in kmečkega voza).

ZAKLJUČEK

V osnutku slovenske industrijske strategije 2021–2030, ki se zavzema za pametno, zeleno in ustvarjalno industrijo, je zapisano, da je industrija (proizvodna predelovalna dejavnost) leta 2019 ustvarila 23 odstotkov dodane vrednosti v gospodarstvu ter zaposlovala okoli 201.722 ljudi (slabo četrtno delovno aktivnega prebivalstva). Industrije v Sloveniji torej še ni konec, ima celo prostor v (družbeni in politični) viziji prihodnosti. Prav tako je tudi v številnih drugih državah po svetu. Kljub temu se v knjigi namenoma sklicujem na deindustrializacijo. Za sogovornice in sogovornike iz Mure in tudi iz številnih drugih tovarn je bila namreč izguba dela in tovarne dokončna. Zato sem se tudi odločila za naslov knjige *Tu se ne bo nikoli več šivalo*.

Namen knjige je pokazati na intimna in družbena izkustva ekonomskih preoblikovanj. Travmatična izkušnja Murinih ljudi je bila namreč tako intimna kot družbena, pa čeprav je niso izkusili vsi enako. Doživljanja sogovornic in sogovornikov sem obravnavala v povezavi s sodobnim neoliberalnim preoblikovanjem in zgodovinsko zaznamovanimi procesi. Pisala sem o psiholoških in telesnih doživljanjih izgube, ki je bila strukturno zaznamovana. Po eni strani sem opisala prelome, ki niso zarezali zgolj v poklicne identitete ljudi, temveč v njihove osebnosti. Po drugi strani pa sem odkrivala trajanja, ki so se kazala v pričakovanjih ljudi, strukturi občutenja, normah in vrednotah, na katere so se sklicevali. Prav to nas opozarja, da doživljanja družbenih sprememb ne zajamejo zgolj prelomov, ampak tudi kontinuitete in trajanja.

Knjigo sem začela v mikroperspektivi proizvodne hale z opisom organizacije dela, ki je v konkretnih časovnih obdobjih vzpostavljala specifične izkušnje dela, vezi in pričakovanja. Ob tem sem opozorila na sodobnejša preoblikovanja industrijskih politik in organizacij v Sloveniji ter v širšem globalnem prostoru, kar je pomembno za razumevanje preoblikovane izkušnje dela v tovarni. V središču mojega zanimanja je namreč bilo, kako so delo v tovarni doživljali sogovornice in sogovorniki. Želela sem ujeti ritem in utrip proizvodnje, ki je generiral nekatera

kolektivna občutja. Čeprav je stečaj tovarne prelomno zarezal v doživljanja ljudi, je šlo vendar za proces, ki se je začel dogajati, še preden je tovarna razglasila stečaj, in je trajal še več let po tem, ko tovarne ni bilo več.

Ob stečaju so bili Murini ljudje šokirani. Na šok so se lepila tudi druga čustva, predvsem žalost, sram in jeza (zaradi prevare in krivice). A vendar za družbo doživljanja in občutja delavk in delavcev niso bila sprejemljiva. Prav to je temeljni poudarek te knjige: družbeno nerazumevanje in nezanimanje za doživljanje industrijskih delavk in delavcev ter drugih zaposlenih v tovarni, kar je posledično sodoločalo njihove življenjske usode. Zadnje je med drugim pokazala tudi neodzivnost politike, gospodarstva, strokovnjakov, raziskovalcev in širše javnosti na rezultate raziskave Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa o posledicah gospodarskega prestrukturiranja v Muri za zdravje ljudi. A vendar takšna neodzivnost ni bila povezana zgolj z Muro in doživljanji industrijskih delavk in delavcev, kar se odraža tudi v sistemski neurejenosti poklicnih bolezni in s poklicem povezanih bolezni v Sloveniji. To sem razlagala v povezavi s sodobno paradigmo samoodgovornosti na področju zdravja in dela, politiko in preoblikovanimi razmerji moči med socialnimi partnerji (med delom, kapitalom in državo), a hkrati tudi s specifičnim družbenokulturnim razumevanjem dela (v povezavi s telesom in bolečino), družbenimi reprezentacijami in ideali prave delavke in delavca (tudi na drugih področjih, ne zgolj v industriji).

Že na začetku sem napisala, da to ni knjiga o tovarni Mura, pa čeprav se nanjo sklicuje. Moja težnja je bila pokazati doživljanja konkretnega načina deindustrializacije, ki pa so bila širša. In to ne glede na to, da je imela Mura v Sloveniji poseben prostor, prav tako pa sta bila specifična tudi odnos politike in medijev do tovarne. Zato sem doživljanja Murinih ljudi (kar zajema tudi druge službe v tovarni, ne zgolj proizvodnjo) obravnavala v povezavi s pripovedmi ljudi v drugih tekstilnih tovarnah in transformacijo materialnih razmer bivanja ter delovanja na ravni

širše družbe v Sloveniji. Razlagala sem jih v povezavi s spremenenimi zaposlitvenimi in socialnimi politikami, neoliberalnim preoblikovanjem idejnih svetov, pozivi po kognitivno ideološkem, telesnem in čustvenem preoblikovanju ljudi. V knjigi poudarjam, da so prav te spremembe imele močan vpliv na življenja in doživljanja odpuščenih delavk in delavcev.

Ob pisanju pa sem vendarle ugotavljala, da je doživljanje ljudi v Muri zelo tesno prepleteno z lokalnim in regionalnim prostorom, življenjem v Prekmurju in doživljanjem Prekmurja, političnim odnosom do regije ali s tem, kako je ta občutena med tamkajšnjimi ljudmi. V nadaljnji raziskavi bi bilo zato dobro obravnavo izkušenj dela, izgube in alternativnih možnosti zaposlovanja tesneje povezati z lokalnim in regionalnim prostorom.

Na vprašanje, ki ga postavim v uvodu – kaj je ljudi v doživljanjih in razočaranjih združevalo –, odgovarjam, da je bila izguba večplastna, kar poskušam pokazati v različnih poglavjih knjige. Izguba dela ni zajela zgolj finančnega primanjkljaja in družbenega razvrednotenja industrijskega dela, temveč popolno dezorientacijo ljudi. Delavke in delavci so jo doživljali kot razvrednotenje samih sebe kot subjektov, vrednih spoštovanja. Biti vreden spoštovanja pa se kaže kot osrednja človeška vrednota, ki je bila vsaj za generacijo sogovornic tesno povezana z delom. A vendar takšnih doživljanj ne smemo individualizirati niti jih ocenjevati z vidika sodobnih paradig, npr. neprilagodljivosti ljudi. Konkretna doživljanja nas pozivajo, da pogledamo v družbena ozadja in iščemo odgovore, zakaj je bilo tako. Zato poudarjam, da dogodke in družbene procese obravnavam skozi doživljanja, ki zajamejo utelešene izkušnje in afekte ter prelomne dogodke v perspektivi življenjske ranljivosti konkretnih ljudi.

Šok ljudi ob stečaju Mure, ki ga obravnavam kot kolektivno čustvo, pa čeprav ga niso vsi občutili enako, je pokazal na globoke vplive konkretnega načina prestrukturiranja v Muri. Takšen odziv nas tudi opozarja, kako globoko so se izkušnje dela in tovarne, ki so se vrsto let vzpostavljale v konkretnih zgodovinskih okoliščinah, zarezale v telesa in osebnosti ljudi.

Delo v tovarni Mura je bilo za sogovornice več kot zgolj zaposlitev. »To je bilo naše življenje,« mi je v telefonskem pogovoru rekla Marjana. Tovarna je bila v določenem časovnem obdobju totalna družbena institucija, v pomenu, ki ga je zagovarjal sociolog in antropolog Marcel Mauss. V prevladujoči paradigmi industrijske modernizacije, predvsem pa v samoupravnem socializmu, je namreč tovarna v temelju strukturirala ritme, življenja, ljudi, in to ne zgolj delavk in delavcev, temveč tudi tistih, ki v tovarni niso bili zaposleni. Vezi med tovarno, zaposlenimi in širšo regijo so bile utelešene in so postale sestavni del delavk in delavcev. Pritrjujem razmisleku ustnega zgodovinarja Alessandra Portellija, da so rane delavskega razreda globlje od polomljenih hrbtov in poškodovanih pljuč. Vpisane so v globino ljudi in razjedajo načine, kako ljudje občutijo sami sebe in okolico.⁵⁵⁵

Konkretno izkušnjo tovarniškega dela je zato pomembno obravnavati skozi utelešene vezi, občutja in čustva ljudi pa tudi kot kolektivne procese, povezane z družbenimi razmerami. To je še posebej tehtno poudariti pri razpravi o Murinih delavkah (oziroma o industrijskem delavstvu), saj se je njihovo čustveno odzivanje v javnosti (šok, jeza, bes, žalost) interpretiralo v povezavi s spolom, starostjo in razredno pripadnostjo, češ da gre za starejše delavke, ki se ne znajo ali ne zmorejo prilagoditi in hrepenijo po vrnitvi v pretekle čase. A vendar jih je takšen diskurz zgolj reducirjal na historične subjekte. Pripovedi ljudi pa kažejo na potrebo po vzpostavitvi prostora za artikulacijo doživljanj in občutij, med drugim za aktivno družbeno žalovanje, hkrati pa manifestirajo družbeni konflikt.

V javnosti je bilo obžalovanje Murine usode sicer prisotno, a hkrati umeščeno v glasen diskurz tržne in politične racionalnosti, v skladu s katerim je bil zaton industrije sestavni del moderne deindustrializacije, preživetje t. i. zdravega jedra Mure pa hvalevreden uspeh prestrukturiranja. V samoodgovorni družbi znanja in tržne racionalnosti tako ni bilo diskurzivnega prostora niti orodij za artikulacijo doživljanja delavk in delavcev. Njihovi

---

555 *They say in Harlan Country*, str. 361, 362.

afekti za družbo niso bili sprejemljivi ali pa so ostali celo neprepoznani. Družbeni pozivi so priganjali k njihovemu osebnostnemu in poklicnemu preoblikovanju, k premiku naprej in popolnemu prelomu s preteklostjo, s čimer so njihova doživljanja utišali in individualizirali. Na specifično obravnavo industrijskih delavk in delavcev v družbi pa je vplivala tudi miselna povezava delavcev z delavskim razredom in socialističnim sistemom, odnos do njih (a tudi do nekaterih drugih služb v tovarni) pa sta tako sodoločala politični in ekonomski odnos do preteklega sistema.

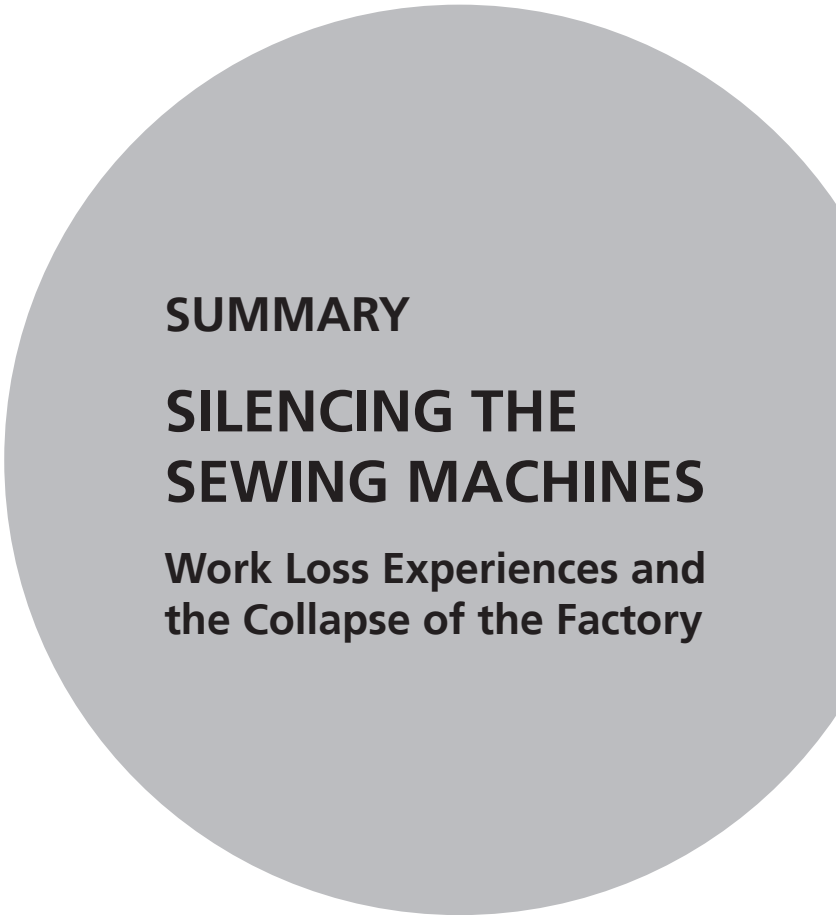
Zato še posebej poudarjam, da je treba na delavke in delavce gledati kot na konkretne posameznice in posameznike z imeni, prelomne dogodke, kot sta bili izgubi dela in tovarne, pa obravnavati v življenjski perspektivi posameznice; ob bivanjskih razmerah, družinskem položaju, zdravju ipd. Takšen vpogled nam tudi kaže, da je bilo za posameznico po stečaju pomembno zapolniti vrzeli, ki so nastale zaradi izgube tovarniškega dela: si povrniti spoštovanje, se ponovno angažirati, zapolniti težnjo po koristnosti, dajanju, vključenosti, pripadnosti in medsebojni skrbi.

V knjigi torej poudarjam, da je tovarniško delo pomembno obravnavati z več vidikov, in ne le v povezavi s prevladujočo družbeno paradigmo. Zato raziskujem delo v proizvodnji skozi utelešeno, afektivno in senzorično izkušnjo. Zanima me delo kot družbeni in kulturni fenomen, kar pa ne zajame zgolj različnih družbeno pripisanih vrednosti določenemu delu, temveč tudi relacijske in povezovalne dimenzije konkretnega dela v določenem mikroprostoru. Delo zajame sodelovanje človeka z okolico: z orodji, stroji in drugimi ljudmi v konkretnem prostoru. Izkušnja dela je torej povezana z različnimi transakcijami. Antropološki vpogled nas opozarja na povezovalno vlogo dela: na odnose, ki jih konkretno delo vzpostavlja, ter na pomen telesnih in čustvenih investicij. S tako široko zastavljenim raziskovanjem tovarniškega dela širim uvid v raziskovanje družbenega pomena dela v povezavi s sodobnimi preoblikovanji in zgodovinskimi procesi ter opozarjam na transformativno moč dela, ki preoblikuje telesa in osebnosti ljudi. Pri tem pa poudarjam,

da je delo pomembno obravnavati v konkretnih zgodovinskih okoliščinah. Sklicujem se na delo, ki ga je utemeljevala ideologija industrijske modernizacije v socializmu v Jugoslaviji, in tudi kulturna vrednotenja dela v daljši zgodovini.

S predstavitvijo konkretnih življenjskih zgodb sogovornic in sogovornikov (in tudi sogovornic Nine Luin) opozarjam, da pri razpravi o doživljanjih delavk in delavcev ne smemo oropati ljudi tvornosti oziroma delovanja (angl. agency) in jih reducirati na pasivne žrtve družbenopolitičnih sprememb. Prav koncept strukture občutenja kaže, da ljudje delujejo in postavljajo pričakovanja v okviru vrednot in norm, v katerih so bili vzgajani ter so jih tudi sami živeli. Poudarek v knjigi je ravno zato tudi na angažmaju ljudi po stečaju, tako pri iskanju alternativnih možnosti zaposlitve kot pri utrjevanju vezi z družino, iskanju bližine in različnih oblik podpore (predvsem čustvene in moralne) tudi v drugih družbenih mrežah, povezovanju z drugimi ljudmi in konkretnimi okolji. Takšen angažma zajame tudi boj sogovornic za povrnitev družbenega spoštovanja in samospoštovanja, vzpostavljanje novih medsebojnih odnosov zaupanja, recipročnosti in skrbi.

SUMMARY

**SILENCING THE
SEWING MACHINES**

**Work Loss Experiences and
the Collapse of the Factory**

The book *Silencing the Sewing Machines*, based on the example of the Mura clothing factory, studies how job loss and factory collapse is experienced and narrated in Slovenia. The central issue is how the factory restructuring was experienced by its employees, particularly by the production workers. The restructuring of the factory encompassed the reorganisation of production work, administrative and managerial strategies, bankruptcy (in 2009), dismissal of employees; followed by the transformation of the factory's healthy core into a new company and the occupational reengineering of the laid off workers. The former Mura employees were expected to professionally and personally transform themselves and their lives in order to find employment elsewhere. The fact that this was often difficult or even impossible for them – and the reasons why this was the case – were not discussed

The aim of the book is to explore the intimate and social experiences of economic transformations. On one hand, it unfolds the fractures that did not merely cut into people's occupational identities but affected their personalities. On the other, the book underlines the continuities revealed in people's expectations, the structure of feeling, norms and values. The latter reminds us that the experiences of social change are not merely based on fractures but also continuities and endurance.

With its ethnographic material, the book contributes to international studies focusing on the social meanings of industrial labour and the social roles of industrial workers in the past industrial modernisation narratives, especially those that deal with historical significance and the role of factories in the lives of the people in socialist Yugoslavia. I particularly underline the study by Chiara Bonfiglioli, who explored the experiences of textile workers in many former Yugoslav republics during socialism. The differences between her work and my own stem from the different foci of our monographs. While Bonfiglioli explores the work experience and lives of textile workers in the socialist past, I on the other hand, focus on the experiences of

deindustrialisation. I study my interlocutors' experiences in connection with the contemporary neoliberal transformation and historically embedded processes. The novelty of this book stems from its analytical approach to bodily sensations and psychological feelings of loss. For the people involved, this traumatic experience was intimate as well as social, even though not everyone experienced it in the same manner.

The book is based on interviews and discussions with the factory's former employees, especially female and male production workers in 2011, 2013, 2019 and 2020. I also draw my observations from interviews with the former Mura staff kindly given to me by culturologist Nina Luin, secondary sources in history, media analysis (the major daily press and film materials) and ethnographic research conducted in other textile factories. I have continuously explored the experiences of both female and male textile workers in Slovenia since 2002.

The book builds on the anthropological studies of work and social changes, economic anthropology, embodiment and affect theories, discussions of neoliberal and post-socialist transformations, industrial ethnographies and historical discussions about the experiences of industrial workers in other former Yugoslav republics. It belongs to the interdisciplinary field that brings together anthropology and history.

I explore the Mura factory as an example of a once renowned successful company that established and co-shaped social relations, visions and aspirations, in addition profoundly affected the region (Prekmurje) as well as several generations of people. I am interested in the subjective narratives of the particular group of people who have personally experienced the rise and fall of the factory. Therefore, my study focused on the generation of women between the ages of 40 and 60, who had spent several years or even decades in the factory (in the case of Mura, this generation of women represented the majority, yet the sample is not representative). This generation experienced the factory's bankruptcy just a few years before retirement and were

often unable to find new employment in the labour market. Due to its so-called inactivity — the term has been transferred from the administrative categories of the labour market to broader social contexts, this generation was deemed as condemned and lost. Due to structural unemployment and the workers' age and class, based on the othering of industrial workers (on ideological and temporal class-related attributions), the former workers were not included in prevalent visions of the future that belonged to the cognitively and ideologically transformed younger generation (in particular the new entrepreneurial class).

Work loss involved financial deficiency, social devaluation of industrial labour and a complete disorientation as the workers lost their respectability. Meanwhile, being worthy of respect reveals itself as the central human value closely related to their work — at least for the generation of my interlocutors. Such experiences cannot be individualised or evaluated by contemporary paradigms — as if they were the result of people's inability to adapt. The concrete experiences prompt us to look at the social backgrounds and clarify why this was the case. Therefore, I emphasise the need to examine events and social processes from the viewpoint of embodied experiences as well as affects and study the disruptive events in people's lives in relation to their vulnerability.

The shock at Mura's bankruptcy — which I perceive as a dominant collective emotion even though not everyone felt it in the same manner — resulted from the actual restructuring of Mura. Yet, such an intense and shared emotional response also points to the historically embedded practices and directs us towards a deeper examination of the profound factory and work experiences which have affected workers both physically and mentally.

My thesis maintains that in the society of market rationality the experiences of industrial workers have been individualised. Their structural conditionality has not merely been silenced: but remains unrecognized by broader society. Therefore,

people's experiences remained at the physical level, verbally unarticulated, as there was no space for their articulation. They might be ascribed to individuals – as if they involved individual experiences rather than the socially-conditioned experiences of the wider collective. Sometimes they were even not acknowledged by these people themselves and they would often struggle alone. The extensive media coverage failed to resolve any problems and, in many cases often even intensified them.

The book focuses on the concrete and problematic restructuring of the Mura factory, which held a notable position in Slovenia, while politics exhibited a particular attitude to it and its bankruptcy as well. Nevertheless, I underline that these experiences had broader implications. Therefore, I explore the experiences of Mura workers (including those in other factory departments, not merely in production) in relation with workers' experiences from other textile factories, whom I interviewed between 2002 and 2020.

Although industrial development has not yet ended in Slovenia, for the workers from Mura and many other companies in Slovenia and abroad, the loss of work and the factory was final. This is what contributed to the title of this book, *Silencing the Sewing Machines* (*Tu se ne bo nikoli več šivalo*). Industrial workers in Slovenia and in certain other former Yugoslav republics, as well as Eastern Europe, have been marked by the narrative with a twofold end: the end of socialism and industrial modernisation. Therefore, I interpret the workers' experience in relation to post-socialist transformation and neoliberal appeals for ideological and cognitive changes. I am interested in the material changes and the ways in which people interpret or understand changes.

During the last fifteen years, I have detected that social processes in Slovenia – changes in the labour market, employment and social policies, social expectations and relations – have been strongly affected by the paradigm of self-responsibility. I treat self-responsibility as a cognitive matrix through

which the relations between labour, capital and state have been redefined. Apart from the modified policies, this paradigm has consolidated new manners of perception, expectations, normative workers' subjectivities and our attitudes towards ourselves. Even though this paradigm has consolidated itself in the transition from socialism to capitalism, it has not only encompassed changes in Slovenia or other post-socialist countries but even in transformed capitalist societies. My arguments on self-responsibility derive from discussions of sociologists Nikolas Rose and Peter Miller, who studied the development of this paradigm in Western liberal democracies. However, as I amply demonstrate, in Slovenia this paradigm should not be seen as "importation" from the capitalist West, although it has often been described this way in public, as the self-responsibility paradigm was already present in Slovenian history.

The contemporary development of the self-responsibility paradigm is linked to the accelerated neoliberalisation of many policies (especially those related to employment and social matters) – which took place especially after 2005 with Janez Janša's rightist-centrist government, the intensification and flexibilisation of labour and the altered power balances between social partners (workers/trade unions, employers/capital and the state) – in addition to changed broader contexts (due to the accession to the EU, the Euro zone, harmonisation with supra-national structures, etc.). Neoliberalisation also entailed ideological changes and appeals for the people's cognitive, ideological, physical and emotional transformation. In the book, the transformation of the material living conditions and activities at the level of broader society in Slovenia is directly linked with the experiences of Mura factory workers, as precisely these changes had a strong influence on the lives and experiences of the people who were made redundant.

In the first chapter, I focus on the micro perspective of the production hall. I describe the organisation of work that used to – during particular time periods – ensure specific work-related

experiences, establish connections and expectations as well as generate feelings of autonomy, professionalism and trust, besides the inevitable exhaustion, anxiety and devaluation. The factory work experiences were strongly influenced by the co-dependence relations that would cause conflicts among people, even during the socialist past, but simultaneously create feelings of solidarity and collective productivity. In this regard, I underline the contemporary transformation of industrial policies and organisations in Slovenia and the broader global space. Such an insight is necessary to better understand the transformed factory work experience, as my central focus is on how factory work was perceived and experienced by the workers. I wish to capture the rhythm and pulse of production that generated certain collective feelings. Although the factory's bankruptcy represented a turning point in the lives of my interlocutors, it was nevertheless a process that began even before the factory declared bankruptcy and continued for several years after its disappearance.

The second chapter focuses on how people experienced the bankruptcy in 2009. I argue that Mura workers were shocked at the news due to the inconsistency of the information they had received before bankruptcy was declared. The management and trade union were against bankruptcy, while the government kept promising various solutions. On the other hand, however, such shared feelings call for a deeper introspection of the social contexts and identify the causes – that is to say, focus on the very experience of labour and the factory. Everyone was shocked as they could not even imagine the factory's collapse: they could not believe it was even possible or that “the state would allow this to happen”. The sudden loss of their own value and respect in the factory and in broader society did not merely disappoint and anger them but rather completely shocked them. The shock triggered other emotions – especially sadness, shame and rage (because of the deceit and the injustice). During the restructuring, the workers would describe the Mura factory as an extremely toxic (“polluted”) environment (because of the mistrust,

deceit, lack of transparency and many years of psychological and physical exhaustion). Meanwhile, during the bankruptcy, the general public did not give the workers any room or means to articulate their experiences or express their particular feelings: the shock was unacceptable as they were not allowed to mourn publicly. Often, they would not even allow themselves to grieve. The inability to articulate the shock was intertwined with the unacceptable paralysis, which was also combined with shame due to humiliation, fear and loneliness stemming from isolation. People were left to struggle on their own as their intimate emotional worlds did not contain space or means for articulation. Precisely this is the book's main point: the social ignorance and lack of any interest in industrial workers' experiences and other factory employees, which, consequently co-shaped their fates. This is, among other things, also revealed by the unresponsiveness of politics, the economy, experts, researchers and the general public to the conclusions of the Clinical Institute of Occupational, Traffic and Sports Medicine regarding the impact of Mura's economic restructuring on workers' health.

The neoliberal discourse in society that called upon everyone to move on (with their lives) – towards occupational and personal transformation – further delegitimised people's experiences. The contemporary dominant narrative of the “self-responsible” entrepreneurial transformation called for a total break with the past. In such discourses, the industrial workers' emotional reactions to the dismissals and bankruptcies were seen as paralysis caused by their excessive emotional attachment to the socialist past. Thus, the feelings that these workers experienced as they lost their employment were stigmatised in society, as for dominant social representations it was a sign of their inability to adapt. Due to their emotional attachment to the factory and the socialist past, they were presented as those who were stuck and “failed to move ahead”.

In this chapter, I – just like several other international authors – build on Raymond Williams's “structure of feeling”

concept as well as on the studies conducted by applied anthropologist Howard Stein and sociologist Yannis Gabriel about the need to develop the discursive space and tools for the articulation of feelings and enable active mourning for the trauma experienced. Nevertheless, this does not mean that people experienced loss in the same manner.

In the third chapter, I explore the workers' embodied experiences of work and the role of the factory in the socialist past. Namely, the feelings that accompanied the bankruptcy cannot be understood without insight into the historically embedded practices and the embodied attachments (corporeal material connections) between the people and the factory that had been established over a longer period of time – not merely in the working environment, but also in the local community that was intensely interconnected with the factory. After twenty or even thirty years of almost daily work in the factory, the plant itself and the work there had become integral parts of the workers' selfhood as well as their physical being. The affective attachment encompasses the relations and connections between people, machines, tools and materials besides the working environment, homes and the local community. The factory's bankruptcy severed these ties, affected the workers' personalities and changed the way in which they saw themselves.

A look at the factory labour through embodied experience and sensory work warns us that vocational (occupational) knowledge needs to be understood beyond mere formal qualifications – as an engagement of workers with their environment, taking place through contacts with machines, tools, materials and people. The work experience is therefore related to various transactions. It brings people together, establishes concrete relationships and encompasses people's physical and emotional investments. With such broadly envisioned factory work research, I expand the insight into the exploration of the social significance of work in connection with modern transformations and historical processes, as well as underline the transformative

power of work that reshapes human bodies and personalities. I emphasise that labour should be analysed within concrete historical circumstances. I am referring to labour based on the ideology of industrial modernisation during socialism in Yugoslavia as well as the cultural value of work in the more long-term historical perspective.

In the socialist past, factories were total social institutions that did not only entail production, but also social activity and exchange. I am not merely referring to the exchange of labour for payment, but also to the exchange of knowledge, experience, viewpoints, services, encouragement, time, energy and efforts that people would invest in their relationships with other people, machines and factories. Such an exchange also encompasses the (mutual) concern of workers for the factories as well as the factories' concern for workers, which reveals itself through the stories of dedication and responsibility. The actual material practices (which encompass the work processes, people's socialisation, etc.) created solidarity among people. In spite of its competitiveness, working in production strengthened the feelings of belonging to a community, which during the socialist period, were additionally encouraged by the idea and practice of self-management, various alliances, factory conditions, in addition to the policy of belonging to and collective concern. The post-socialist transformation processes strongly impacted the memories of socialist factories. However, we need to make sure not to interpret these memories merely as people's contemporary survival strategies and the manner in which they face contemporary changes. The memories of the factories and narratives of their losses indicate how the socialist industrial modernisation constructed the living space through the personal engagement of the employees, their self-discipline and personal austerity. The latter can help us understand the statement made by Mura employee Ana, published in *Dnevnik* newspaper in 2009: that "*without Mura (the factory), even Mura (the river) wouldn't flow*".

Social modernisation during the socialist period should be interpreted in the context of the ruling ideology and self-management factory regimes, as well as the personal engagement of the managers and all employees, even doctors in the factory clinics and factory social workers. The insight into the work of the textile workers reveals that their working and living conditions were frequently very problematic (particularly in the 1950s and 1960s). It also points out the clear visions of a different better future and the efforts to improve the situation, even though not everything and everyone was always taken care of. Several historical discussions on the industrial workers' lives in socialist Yugoslavia underline that people faced many social problems and inequality, emphasising the gap between representations, ideology and people's everyday reality.

In the fourth chapter, I point out that it is crucial to take into account several levels when researching the social value of industrial work and workers: firstly, historically influenced implications; secondly, specific post-socialist contexts in which the new paradigms were consolidated; and thirdly, broader international changes. The value of labour is culturally and socially conditioned and changes over time. It is associated with social ideology that prescribes what is supposed to count as "real" (proper) labour. The historical and sociological research indicates that the high regard for work in Slovenia is part of its history and that this value has been preserved to the present. It is related to people's moral obligation to work at the same time they perceive work as their right. The question is to which activity the dominant paradigm ascribes greater value. I analyse the devaluation of industrial labour in connection with modified employment policies and social reforms, the prescribed self-responsible neoliberal workers' subjectivity and the altered representations of industrial textile workers in society. The specific treatment of industrial workers is revealed in relevant political documents, the media and academic and heritage discourses. The attitude towards industrial workers in Slovenia has been characterised

by association with the working class as a symbol of the past socialist system. The attitude towards industrial workers in society is therefore co-determined by the political and economic attitude towards the previous system. The social treatment of industrial workers and the unemployed, the infirm and the injured does not only reveal the dominant conceptions about industrial workers but also co-shapes their experiences.

In chapter five, I examine the critical events in the workers' lives – for example employment loss and factory collapse – taking into account their living conditions, family situations, health, etc. In this chapter, I refer to the concept of precarious work, which I do not define as uncertain working and employment conditions but rather, according to Kathleen Millar, as a relationship between the uncertain working conditions and fragile living conditions. This outlook prompts us to see the vulnerability of workers regarding their employment and paid work in the context of their general living situations, relationships, obligations, potential risks, dangers and possibilities.

After the bankruptcy, my interlocutors were simply abandoned, left to themselves and informal forms of support, especially that of their families. For emotional support, they would most often turn to their nearest and dearest, concerning financial problems they would rarely seek assistance. For some, their loss of employment in Mura was viewed as encouragement to engage in other sorts of activities or focus on other areas despite their distress, difficult circumstances and disappointment. They were motivated by children, families or new business opportunities. It was particularly important for my interlocutors to restore their self-respect and trust in themselves.

After the bankruptcy, many of them would try to fill the void resulting from the loss of their factory employment – to become active again and fulfil the need for usefulness, giving, inclusion, belonging and mutual care. Care was a frequent topic of our conversations. It did not merely involve yearning for the concern of the factory, state or the society for the workers, but

also my interlocutors' aspiration to take care of somebody or something. Many women dedicated themselves to their grandchildren, while others focused on taking care of plants (gardens, fields, vineyards) and animals. Many were driven precisely by this care for the lives of others, but at the same time, these same leanings could contribute to distress, as due to the shock and the feelings of senselessness, deceit and profound disappointment; many mothers were unable to take care of their children (financially and emotionally). Furthermore, they were hindered by the very feeling that they needed to move forward. During the interviews, this sense of having moved on turned out to be vital.

At the time of the bankruptcy, all my interlocutors suffered from occupational diseases or psychophysical effects of the restructuring. In Slovenia, occupational illnesses are not acknowledged within the legal system. In this chapter, I explored the problem of the systemic disregard for occupational diseases as well as the psychophysical impact of economic restructuring in connection with the self-responsibility paradigm in the field of health and work, politics and the transformed power balances between social partners (labour, capital, and state). At the same time, I also took into account the specific social and cultural perception of work (in relation to body and pain) as well as the social representations and ideals assigned to female and male workers.

In the sixth chapter, I discuss the experiences of work and factory loss in relation to guilt. Examining one's own guilt and ruminating about the guilt of others was related to the interpretation of the factory's downfall. Some of the women I interviewed kept asking themselves why they had been let go "when they still worked well and diligently", why they had been transferred to the subsidiary companies where they were not eligible for severance pay, or why they were fired while others kept their jobs. Many of them wondered why Mura had failed at all. Apart from the production workers, other factory departments and

general society also dealt with the (re)interpretation of reasons and guilt related to the factory's demise. Economists who most often made public comments about the Mura factory, would ascribe the company's problems to the global crisis and globalisation, the loss of the Yugoslav market and above all, to the leadership's questionable business strategies and the owners disregard for the company.

My intention in this chapter is not to assign blame for the bankruptcy. However, the stories about guilt are important, as they co-shaped what my interlocutors experienced in addition to the attitude to the Mura factory in broader society. In 2009, the government involved itself in Mura's restructuring (through the Slovenian Compensation Company as the factory was partly state owned), hoping to publicly "save Mura". However, the government, economy, public commentators (particularly economists) and the general public were not interested in the workers' experiences. I underline this because in Slovenia I believe it to be problematic and at the same time symptomatic that no systematic analyses of the effects of restructuring (save for a few exceptions) have been conducted. Due to the lack of analyses, nobody sought solutions based on defined determined needs and experiences. This refers to the specific way in which society has dealt with economic restructuring: it has always been judged from the viewpoint of productivity and financial effects, rather than from the perspective of individuals who have been forced to face the risks and consequences of the restructuring on their own.

The state offered a solution: the reprogramming of industrial workers through occupational and personal transformation (reengineering). This reprogramming together with development programmes for the Prekmurje region, would supposedly inherently generate changes in the so-called post-industrial society. Thus, the state transferred the main responsibility for the workers' subsequent fate to the very people who had been laid off. Therefore, the self-responsibility paradigm changed not only the way in which social problems were handled,

but also the question of what the politics, experts and the general public defined as a problem.

The restructuring divided the factory community radically: some workers remained in the so-called healthy core when others were fired; while only some of the latter were eligible for severance pay. Due to the reorganisation and declaration of bankruptcy, the company avoided severance pay and compensation for unpaid wages and other expenses in the case of almost half of the former Mura employees that were laid off. I do not claim, however, that this was (necessarily) an intentional and conscious action on the part of the management or the government that took part in these processes. The particular restructuring and the bankruptcy, the material and symbolic dispossession of workers in addition to the public interpretation of the factory's failure all contributed to the feelings of deceit.

My interlocutors may have linked the factory's collapse to the specific (lack of) production work organisation and particular managers, but their greatest disappointment was in the state. They felt cheated by the government and simultaneously shocked that the state failed to protect their basic rights because it had made various promises and was directly involved in the bankruptcy. The state retained an important role in the expectations of the workers, not only in Mura but also in other factories. People looked upon the state as the custodian of the social contract, according to which besides payment for their (good) work they attained certain rights (entitlements).

Nowadays, appeals for social protection and security in society are often characterised in a negative manner, treated as opposition to autonomy and personal freedom and equalised with demands for aid. However, for my interlocutors, turning to the state did not entail appeals for assistance but rather an aspiration for autonomy: they expected the state to provide what rightly belonged to them because of their past work in the factory. The state was thus supposed to fulfil its end of the contract and ensure the social conditions, allowing the workers to live and work autonomously.

With such demands, they appealed for dignity, which would enable not only material means of survival but also social regeneration, including social recognition and integration. In contemporary discourse, the protectionist role of the state reveals itself as stiff, rigid and restrictive. The aspirations for social security are ridiculed as remnants of socialism. On the other hand, various discourses about security represent bases for anti-migration policies, arguments about the importance of personal freedom and protection of private property. At the same time, the analysis of Slovenian public opinion underlines that throughout the period after Slovenian independence up until 2018, the general public in fact ascribed a significant responsibility for the preservation of the basic social balance and people's access to work, health, education and social security to the state.

Industrial workers' stories in Slovenia are included in the past industrial heritage landscape (in museums) – and even there, workers as the protagonists of the socialist industrial modernisation rarely find their place. There is no interest in any in-depth research of their contemporary experiences in Slovenia. It is true that the media would write about Mura more often than about other textile factories. The public regretted Mura's destiny, but at the same time, such feelings were drowned out by the market rationale in accordance with which industrial decline represented an integral part of modern deindustrialisation, while the survival of the so-called healthy core of the Mura factory represented an admirable success of the restructuring. The official narrative depicted the loss experienced by the workers as a tragedy but simultaneously as a part of inevitable historical developments and the depoliticised story of deindustrialisation that placed those who were most adversely affected by it into the past. I nevertheless emphasise that both female and male workers should not be reduced to passive victims of political changes and thus robbed of their agency. The structure of feeling concept indicates that people base their

expectations on the values and norms they internalised during their upbringing and which they bring into play in their everyday lives. Therefore, the book also underlines the workers' engagement after the bankruptcy – during their search for alternative employment possibilities as well as the strengthening of their family ties, seeking closeness and different forms of support (emotional and moral in particular) in various social networks and establishing connections with other people and specific environments. This engagement also includes my interlocutors' struggle to restore their social respect and self-esteem and establish new mutual relations based on trust, reciprocity and care.

**VIRI IN
LITERATURA**

Ustni viri

Bernarda Bakan, intervju/pogovor, Moravske Toplice, februar 2020.
Metoda Dodič Fikfak, intervju, Ljubljana, 2011.
Simona Fruhvir, intervju, Murska Sobota, februar 2020.
Majda Hari, intervju, Murska Sobota, februar 2020.
Elizabeta Lebar (Lizika), intervju/pogovor, Hotiza, november, 2019.
Erika Kerčmar, intervju/pogovor, Murska Sobota, junij 2011 in januar 2021.
Suzana Kerčmar, intervju/pogovor, Murska Sobota, februar 2020 in januar 2021.
Milena Knaus, intervju/pogovor, Murska Sobota, februar 2020.
Marjana Marušič, intervju/pogovor, Murska Sobota, februar 2020 in januar 2021.
Miha Naglič, intervju, Žiri, november 2019.
Marina Oštir, intervju, Ljubljana, junij 2014.
Vesna Pavel, intervju, Murska Sobota, junij 2011 in februar 2020.
Silva Pučko, intervju, Murska Sobota, junij 2011 in Polenšak, november 2019.
Pavla Rapoša, intervju, Ljubljana, junij 2014.
Ivana Skamen, intervju, Kamnik, junij 2014.
Milena Srpak, Ljubljana, julij 2011.
Jože Turkl, zabeležka pogovora, januar 2021.
Varja Varos (ime je izmišljeno), Murska Sobota, julij 2019.
Branko Vratar, Ljubljana, julij 2019.

Sogovornice Nine Luin (imena so izmišljena): Alenka, Ana, Bojana, Breda, Cilka, Jana, Jasmina, Manca, Marica, Mateja, Tonija.

Transkripte vseh intervjujev in zabeležke vseh pogovorov hrani avtorica.

Arhivski viri

MNZS —Muzej novejšje zgodovine Slovenije:
Fototeka.

Osebni arhiv avtorice:
Fotodokumentacija.
Transkripti.

SI_PAM—Pokrajinski arhiv Maribor:

SI_PAM/1959 Mura, proizvodnja oblačil Murska Sobota.

Časopisni viri

Delo 2002, 2009, 2010, 2014.

Dnevnik, 2007, 2009.

Finance.si, 2009, 2011.

Mladina, 2009, 2010, 2014.

Naše delo. Glasilo delovne skupnosti tovarne oblačil in perila Murska Sobota, 1985.

Nedeljski dnevnik, 2009.

Primorske novice, 2019.

Večer, 2019.

Vestnik, 1992.

Literatura

Ahmed, Sara. Affective Economies. *Social Text*, 22 (79), 2004, št. 2, str. 117–139. https://doi.org/10.1215/01642472-22-2_79-117, pridobljeno 2.2.2021.

Ahmed, Sara. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

Archer, Rory in Goran Musić. Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia. *Labor History*, 2016. <https://doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Archer, Rory, Igor Duda in Paul Stubbs. Bringing Class Back In: An Introduction. V: Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs (ur.). *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Abingdon: Routledge, 2016.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.

Arko, Jasna. Zaradi dela obolijo, nekateri tudi umrejo. *Primorske novice*, 14. 5. 2019.

Autor, Nika. *Učinki reprezentacije in zagate kritične misli v polju umetniških praks: magistrska naloga*. Ljubljana, 2011.

Bahnisch, Mark. Embodied Work, Divided Labour: Subjectivity and the Scientific Management of the Body in Frederick W. Taylor's

- 1907 Lecture on Management. *Body & Society*, 6, 2000, št. 1, str. 51–68.
- Baldamus, Wilhelm. Efficiency and Effort. *Historical Studies in Industrial Relations*, 6, 1961, str. 133–161.
- Balić, Ivan. *Mura, European Fashion Design, since 1925*. Murska Sobota: Mura, 1995.
- Barndt, Kerstin. Memory traces of an abandoned set of futures: Industrial ruins in the postindustrial landscape in Germany. V: Julia Hell in Andreas Schönle (ur.). *Ruins of modernity*. Durham in London: Duke University Press, 2010.
- Bartulović, Alenka. Neskončnost povojne »rekonstrukcije«: Sarajevo med čakanjem in upanjem. *Etnolog*, 22, 2012, št. 22, str. 129–145. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HJJONGTN>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Bauman, Zygmunt. *Wasted Lives, Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity, 2004.
- Bear, Laura, Karen Ho, Anna Lowenhaupt Tsing in Sylvia Yanagisako. Gens: A Feminist Manifesto for the Study of Capitalism. Theorizing the Contemporary. *Fieldsights*, 2015, March. <https://culanth.org/fieldsights/gens-a-feminist-manifesto-for-the-study-of-capitalism>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Berdahl, Daphne. Introduction: An Anthropology of Postsocialism. V: Daphne Berdahl, Matti Bunzl in Martha Lampland (ur.). *Altering States: Ethnographies of transition in Eastern Europe and the former Soviet Union*. Michigan: University of Michigan Press, 2000, str. 1–13.
- Blackman, Lisa. *The Body: Key Concepts*. New York: Berg, 2008.
- Bloor, Michael. No Longer Dying for a Living: Collective Responses to Injury Risks in South Wales Mining Communities, 1900–47. *Sociology*, 36, 2002, št. 1, str. 89–105.
- Bloor, Michael. The South Wales Miners Federation, Miners' Lung and the Instrumental Use of Expertise, 1900–1950. *Social Studies of Science*, 30, 2000, št. 1, str. 125–140.
- Bonfiglioli, Chiara. Gendering Social Citizenship: Textile Workers in post-Yugoslav States. CITSEE Working Paper Series 2013/30, 2013. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2388858, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Bonfiglioli, Chiara. Post-socialist deindustrialisation and its gendered structure of feeling: the devaluation of women's work in the

- Croatian garment industry. *Labor History (Back to the factory: the continuing salience of industrial workplace history)*, 61, 2020, št. 1, str. 36–47.
- Bonfiglioli, Chiara. *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile sector*. London: I.B. Tauris, 2020.
- Borovičkić, Marija in Lea Vene. Fabrika in ambalaža. O izkušnjah delavk v tovarnah Vele Luke. V: Tanja Petrović, Iva Kosmos in Martin Pogačar (ur.). *Zgodbe iz Konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020.
- Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2002.
- Brajer, Ciril in Brane Šalomon. Očitno bo Mura tudi brez Mure le morala teči. *Nedeljski dnevnik*, 3. 5. 2009, str. 2.
- Bras, Katja. *Omrežja socialne opore odpuščenih delavk in delavcev tovarne Mure: magistrska naloga*. Ljubljana, 2015.
- Braverman, Harry. *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press, 1974.
- Buften, Mark in Joseph Melling. »A Mere Matter of Rock«: Organized Labour Scientific Evidence and British Government Schemes for Compensation of Silicosis and Pneumoconiosis among Coalminers, 1926–1940. *Medical History*, 49, 2005, št. 2, str. 155–178.
- Burawoy, Michael. *Manufacturing Consent. Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Burawoy, Michael. *The Politics of Production. Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. London: Verso, 1985.
- Cerar, Estera in Urška Stanković Elesini. Razvoj tekstilnega izobraževanja po drugi svetovni vojni do uvedbe javno priznanih programov. *Tekstilec*, 60, 2017, št. 4, str. 156–169.
- Clarke, Jackie. Closing Time: Deindustrialization and Nostalgia in Contemporary France. *History Workshop Journal*, 79, 2015, št. 1, str. 107–125.
- Cockburn, Cynthia. *Machinery of Dominance: Women, Men and Technical Know-how*. London: Pluto Press, 1985.
- Collins, Jane. *Threads: Gender, Labor, and Power in the Global Apparel Industry*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Csordas, Thomas. Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos*, 18, 2009, št. 1, str. 5–47.

- Csordas, Thomas. Introduction: the body as representation and being-in-the-world. V: Thomas Csordas (ur.). *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 1–26.
- Cvetkovich, Ann. *Depression: A Public Feeling*. Durham, London: Duke University Press, 2012.
- Cvijanović Benak, Vanessa in Rene Dopler. Podjetništvo v šolskih klopeh. Etnografija spodbujanja podjetniške kreativnosti na šoli v Novem mestu. *Glasnik SED* 2020, 2, str. 30–41.
- Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavne udejanjanje zapovedi ljubezni do bližnjega.« Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulturne dobrotelčnosti. V: Andrej Studen (ur.). *Pomisli na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 37–70.
- Čeh, Silvija. Kaj je Mura dala regiji in kaj bo država dala Muri. *Delo (Sobotna priloga)*, 9. 2. 2002, str. 12, 13.
- Černelič Krošelj, Alenka et al. (ur.). *Kulturna dediščina industrijskih panog*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2011.
- De Sousa Santos, Boaventura. Governance, Between Myth and Reality. *RCCS Annual Review*, 2009, št. 0. <https://journals.openedition.org/rccsar/95>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Dernovšček Hafner, Nataša. Zdravje nižje izobraženih delavcev. *Sanitas et labor*, 8, 2010, št. 1, str. 139–156.
- Devine, Fiona (ur.). *Rethinking class: culture, identities and lifestyles*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Dodič Fikfak, Metoda et al. *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016.
- Dodič Fikfak, Metoda in Nevenka Šestan. Bolniški stalež zaradi bolezni obtočil in duševno-vedenjskih motenj. *Sanitas et labor*, 8, 2010, št. 1, str. 9–21.
- Dodič Fikfak, Metoda. Zdravje ljudi v času krize. *Glasnik KIMPDS*, 4, 2010, št. 1, str. 2–4.
- Doka, Kenneth. *Disenfranchised grief: Recognizing hidden sorrow*. Lanham, MA: Lexington Books, 1989.
- Draksler, Katja et al.. Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health. *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*, 28, 2018, št. 1, str. 131–150.

- Dremelj, Polona. Sorodstvene vezi kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, 43, 2003, št. 19, str. 149–170.
- Dunn, Elizabeth. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Durkheim, Emil. *Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press, 1995 (1912).
- Ehmer, Josef in Peter Gutschner. Befreiung und Verkrümmung durch Arbeit. V: Von Richard van Dülmen. *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder 1500–2000*. Wien, Köln, Weimer: Böhlau, 1998, str. 283–303.
- Elger, Tony in Chris Smith. *Assembling Work: The Remaking of Work Regimes in Japanese Multinationals in Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Erdei, Ildiko. Stages of Grief: Economic Devastation and Social Oblivion. *Issues in Ethnology and Anthropology*, 9, 2014, št. 2, str. 351–369. <https://doi.org/https://doi.org/10.21301/eap.v9i2.5>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Ezzamel, Mahmoud, Willmott Hugh in Frank Worthington. Manufacturing Shareholders Value: The Role of Accounting in Organizational Transformation. *Accounting Organization and Society*, 33, 2008, str. 107–140.
- Ferguson, James in Akhil Gupta. Spatializing States: Towards an Ethnography of Neo-Liberal Governmentality. *American Ethnologist*, 4, 2013, str. 981–1002.
- Fikfak, Jurij in Jože Prinčič (ur.). *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Fontefrancesco, Michele Filippo. Exploring *Limbo*: The experience of job-loss and unemployment in a jewelry city in Italy. *Issues in Ethnology and Anthropology*, 11, 2016, št. 2, str. 519–535.
- Forjan, Nataša. *Stanje tekstilne industrije v Sloveniji: Primer Mure d. d.: diplomska naloga*. Ljubljana, 2003.
- Fraser, Nancy. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York: Routledge, 1997.
- Fraser, Nancy. Reframing Justice in a Globalizing World. *New Left Review*, 36, 2005. http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Fraser_ReframingJustice.pdf, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Freud, Sigmund. *Melanholija in žalovanje. Metapsihološki spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2012.
- Friedman, Andrew L. *Industry and Labour: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London: MacMillan, 1977.

- Fujs, Metka in Zdenka Ščančar. *Mura odprto - ustvarjalni svet soboške modne konfekcije*. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2012.
- Gabriel, Yiannis. Organizations in a State of Darkness: Towards a Theory of Organizational Miasma. *Organization Studies*, 33, 2012, št. 9, str. 1137–1152.
- Game, Ann. Riding: Embodying the Centaur. *Body & Society*, 7, 2001, št. 4, str. 1–12.
- Ganti, Tejaswini. Neoliberalism. *Annual Review of Anthropology*, 43, 2014, str. 89–104.
- Gerenčer, Ivan. Mura se je dvignila iz prahu kakor feniks, *Delo*, 31. 7. 2010, str. 1.
- Gershon, Illana. »I'm not a businessman, I'm a business, man«. *Hau: Journal of Ethnographic Theory*, 6, 2016, št. 3, str. 223–246.
- Gershon, Illana. Neoliberal Agency. *Current Anthropology*, 52, 2011, št. 4, str. 537–555.
- Gilbert, Andrew in Haris Husarić. Care, Publicity and Worker Politics in Late Industrial Bosnia and Hercegovina. Exertions. *Society for the Anthropology of Work*, 2019. <https://doi.org/10.21428/1d6be30e.e8c8d4dd>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1). *Teorija in Praksa: družboslovna revija*, 26, 1986, št. 5, str. 617–623.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2). *Teorija in Praksa: družboslovna revija*, 26, 1986, št. 6-7, str. 905–916.
- Godina Golja, Maja. *Prekmurje: podoba panonske pokrajine*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2015.
- Goodman, Steve. *Sonic Warfare: Sound, Affect, and the Ecology of Fear*. Cambridge in London: MIT Press, 2010.
- Greenberg, Jessica. On the Road to Normal: Negotiating Agency and State. Sovereignty in Postsocialist Serbia. *American Anthropologist*, 113, 2011, št. 1, str. 88–100.
- Hacin, Nevenka. *Ženske tovarne v Zasavju*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2017.
- Hann, Chris in Jonathan Parry. *Industrial labor on the margins of capitalism, Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. New York: Berghan, 2018.
- Hann, Chris in Keith Hart. *Economic Anthropology: History, Ethnography, Critique*. Cambridge, UK: Polity, 2011.
- Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

- Harvey, David. From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography, The Roots of Geographical Change: 1973 to the Present*, 71, 1989, št. 1, str. 3–17.
- Harvey, Penelope in Christian Krohn-Hansen (ur.). Dislocating Labour: Anthropological Reconfigurations. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 24, 2018, št. 1.
- Haylett, Chris. Illegitimate Subjects?. Abject Whites, Neo-Liberal Modernization and Middle Class Multiculturalism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19, 2001, št. 3, str. 351–370.
- Herzfeld, Michael. *The Body Impolitic; Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.
- High, Steven. »The wounds of Class«: A Historiographical Reflection on the Study of Deindustrialization, 1973–2013. *History Compass*, 11, 2013, str. 994–1007.
- Hockey, John in Jacquelyn Allen-Collinson. The sensorium at work: the sensory phenomenology of the working body. *The Sociological Review*, 57, 2009, št. 2, str. 218–230.
- Hofman, Ana et al. Afektivni obrat: Koncepti, obeti, omejitve. *Glasnik SED*, 60, 2020, št. 1, str. 56–66.
- Hofman, Ana. *Glasba, Politika, Afekt. Novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji (Kulturni spomin)*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2015.
- Horvat, Majda. Mure ni več. Na tem kraju se ne bo nikoli več šivalo. *Večer*, 2. 8. 2019, str. 6.
- Horvat, Martina. *Kakovost življenja in duševno zdravje v Muri: diplomatska naloga*. Ljubljana, 2006.
- Ingold, Tim. Culture on the ground: The world perceived through the feet. *Journal of Material Culture*, 9, 2004, str. 315–340.
- Ingold, Tim. *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, 2000.
- Ingold, Tim. Work, Time and Industry. *Time and Society*, 4, 1995, št. 1, str. 5–28.
- Jaklič, Marko in Aljaž Hribernik. Slovenski tradicionalni preživetveni model kot dejavnik razvojne blokade slovenske družbe. V: Srečo Dragoš et al. (ur.). *Neosocialna Slovenija*. Koper: Annales, 2010, str. 15–56.
- Jaklič, Marko, Hugo Zagoršek in Aljaž Hribernik. Slovenian Evolutionary Business System Dynamics. V: Kristensen Peer Hull in Lilja

- Kari (ur.). *New Modes of Globalizing: Experimentalist Forms of Economic Organization and Enabling Welfare Institutions – Lessons from the Nordic Countries and Slovenia*. Helsinki: Helsinki School of Economics, 2009, str. 239–295.
- Jambrešić-Kirin, Renata in Marina Blagaić. The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory. *Narodna umjetnost*, 50, 2013, št. 1, str. 40–73.
- Jansen, Stef. After the red passport, Towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's 'immediate outside'. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15, 2009, št. 4, str. 815–832.
- Joshi, Chitra. Despair. The decline of the Kanpur textile Mills. V: Massimiliano Mollona, Geert De Neve in Jonathan Parry (ur.). *Industrial Work and Life, An Anthropological Reader*. Oxford, New York: Berg, 2009, str. 331–339.
- Kalb, Don. Afterword: Elias talks to Hayek (and learns from Marx and Foucault): Reflections on neoliberalism, postsocialism and personhood. V: Nicoleta Makovicky (ur.). *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Farnham: Ashgate, 2014, str. 187–202.
- Kalb, Don. Localizing Flows: Power, Paths, Institutions, and Networks. V: Don Kalb (ur.). *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Location, 2000, str. 1–29.
- Kamin, Tanja in Blanka Tivadar. Mora biti dober državljani tudi zdrav?. *Javnost*, 11, 2004, str. 561–574.
- Kamin, Tanja. *Zdravje na barikadah: Dileme promocije zdravja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2006.
- Kanjuro Mrčela, Aleksandra in Miroslav Ignjatović. Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa*, 52, 2015, št. 3, str. 350–381.
- Kasmir, Sharryn in August Carbonella. *Blood and Fire*. Oxford, New York: Berghahn, 2014.
- Kasmir, Sharryn in August Carbonella. Dispossession and the Anthropology of Labor. *Critique of Anthropology*, 28, 2008, št. 1, str. 5–25.
- Kasmir, Sharryn in August Carbonella. Toward a Global Anthropology of Labor. V: Sharryn Kasmir in August Carbonella. *Blood and Fire. Toward a Global Anthropology of Labour*. Oxford, New York: Berghahn, 2014, str. 1–29.

- Kessler, C. Ronald, J. Blake Turner in James S. House. Unemployment, Reemployment, and Emotional Functioning in a Community Sample. *American Sociological Review*, 54, 1989, str. 648–657.
- Kideckel, David A. *Getting By in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- Kieselbach, Thomas (ur.). *Zdravje v času prestrukturiranja (HIRES), priporočila in odzivi posameznih držav ter politike v EU*. Ljubljana: Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa, UKC, 2011.
- Kleinman, Arthur, Veena Das in Margaret M. Lock. *Social Suffering*. Delhi: Oxford University Press, 1997.
- Knežević Hočevar, Duška. Nevidne stiske »uspešnih« v kmetovanju na podlagi presoj družbenega trpljenja. *Glasnik SED*, 57, 2017, št. 1-2, str. 26–34.
- Kofti, Dimitra. Regular Work in Decline, Precarious Households, and Changing Solidarities in Bulgaria. V: Chris Hann in Jonathan Parry (ur.). *Industrial Labor on the Margins of Capitalism: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. New York, Oxford: Berghahn, 2008, str. 111-133.
- Kosmos, Iva. Papaline, Sardeline, tvorničarke: tovarniška kultura in oblikovanje delavske skupnosti. V: Tanja Petrović, Iva Kosmos in Martin Pogačar (ur.). *Zgodbe iz Konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020.
- Kosmos, Iva. What Is There to Talk About with These Women? *Narodna umjetnost*, 57, 2020, št. 1, str. 9–31.
- Kovač, Bogomir. Menedžment sprememb. *Mladina*, 32, 13. 8. 2009. <https://www.mladina.si/47981/menedzment-sprememb/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Kovač, Bogomir. Mura, GM. *Mladina*, 26, 2. 7. 2009. <https://www.mladina.si/47584/mura-slovenski-gm/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Kovač, Bogomir. Sanjska dežela. *Mladina*, 23, 6. 6. 2014. <https://www.mladina.si/157248/sanjska-dezela/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Kovač, Ludvik. Položaj podjetja je odvisen od učinkovitosti odločanja. *Vestnik*, 11. 6. 1992, str. 4.
- Kovačič, Gorazd. *Industrijska politika v republiki Sloveniji (D) - prede-lovalne dejavnosti*. Ljubljana: Urad za makro-ekonomske analize in razvoj, 2001.

- Kovačič, Gorazd. Kriza kot priložnost za revizijo medijskega sistema. *Medijska preža*, maj, 34/35, 2009, str. 10.
- Kovačič, Gorazd. Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest. V: Goran Lukič in Rastko Močnik (ur.). *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, str. 117–136.
- Kozorog, Miha. »Normalen podjetnik« vs. »Poseben aktivist«: Iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo. *Glasnik SED*, 58, 2018, št. 3–4, str. 51–63.
- Kozorog, Miha. The Ecosystem Ideal and Local Neoliberalism of the Young Entrepreneur: The Millennials' Entrepreneurial Environment in Slovenia. *Etnološka tribina*, 41, 2018, str. 259–280.
- Kramberger, Anton in Miroslav Stanojevič. Class Concepts and Stratification Research in Slovenia. *East European politics and societies*, 29, 2015, št. 3, str. 651–662.
- Krašovec, Primož. Razredni boj po novi ekonomiji. *Borec*, LXIII, št. 681–684, 2011, str. 48–69.
- Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Kučan, Alenka in Danijel Petkovič. *Analiza potreb po razvoju novih izobraževalnih programov za brezposelne v pomurski regiji*. Neobjavljena študija Andragoškega centra Slovenije in Ljudske univerza Murska Sobota, 2010.
- Kumer, Marko. *Mali besednjak kamniške industrije: Kam so šle vse fabrike?*. Kamnik: Medobčinski muzej, 2014.
- Kwon, Jong Bum. Severed in neoliberal South Korea: *Cho'ngdŭnilt'o* and the dis/assembly of industrial bodies. *Critique of Anthropology*, 35, 2015, št. 4, str. 407–429.
- Lave, Jean in Etienne Wenger. *Situated Learning: Legitimate peripheral participation*. New York: Cambridge University Press, 1991.
- Lazarevič, Žarko. Razkorak med razvitimi in nerazvitimi —zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLII, 2002, št. 2, str. 77–89.
- Lazarevič, Žarko. Zgodovinska ozadja tekstilne industrije na Slovenskem. V: Maruša Pušnik in Elena Fajt (ur.). *Moda in kultura oblačenja*. Maribor: Aristej, 2014, str. 25–37.
- Laznik, Tjaša. *Antropološka analiza dela v Velenju: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.

- Leskošek, Vesna et al. *Revščina zaposlenih*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Leskošek, Vesna in Srečo Dragoš. Social inequality and poverty in Slovenia – Policies and consequences. *Družboslovne razprave*, XXX, 2014, št. 76, str. 39–53.
- Leskošek, Vesna. From Welfare Fraud to Welfare as Fraud. V: Timo Harrikari in Pirkko-Liisa Rauhala (ur.). *Social Change and Social Work: The Changing Societal Conditions of Social Work in Time and Place*. Farnham, UK: Ashgate, 2014, str. 49–65.
- Leskošek, Vesna. Strukturne reforme na področju socialnega varstva. *Teorija in praksa*, 48, jubilejna, 2011, str. 1264–1280.
- Linkon, Sherry Lee in John Russo. *Steeltown U.S.A: Work and memory in Youngstown*. Lawrence: University of Press of Kansas, 2002.
- Linkon, Sherry Lee. *Deindustrialization and Its Aftermath: Class, Culture and Resistance*. Centre for Oral History and Digital Storytelling / Scottish Oral History Centre May 1–4 (2014), Montreal, Quebec (neobjavljeno predavanje).
- Lipovec Čebon, Uršula, Marjeta Keršič Svetel in Sara Pistotnik. Zdravstveno marginalizirane – »ranljive« skupine: Ovire v dostopu do sistema zdravstvenega varstva in v njem. V: Jerneja Farkaš Lainščak (ur.). *Ocena potreb uporabnikov in izvajalcev preventivnih programov za odrasle: Ključni izsledki kvalitativnih raziskav in stališča strokovnih delovnih skupin*. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2016, str. 14–25.
- Lipovec Čebon, Uršula. Antropologija in javno. *Etnolog*, 29, 2019, št. 80, str. 35–55.
- Lipovec Čebon, Uršula. Izbrisane pravice—nevidne bolezni: Analiza zdravstvenih posledic izbrisa. V: Neža Kogovšek et al. (ur.). *Brazgotine izbrisa, prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010, str. 149–188.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Luin, Nina. *Življenjske prakse in strategije preživetja: Primer odpuščenih Murinih delavk: magistrska naloga*. Ljubljana, 2013.
- Lukan, Andrej. *Problemi institucionalizacije in regulacije stavk*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1992.
- Makovicky, Nicolette. (ur.). *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Farnham: Ashgate, 2014.

- Maksić, Maja in Andrea Matošević. Kad si opušten, tada možeš dati sve od sebe: etnografija rada u Poljskoj Arena trikotaži. *Narodna umjetnost*, 55, 2018, št. 1, str. 95–110.
- Markowitz, Gerald in David Rosner. From the Triangle Fire to the BP Explosion: A Short History of the Century Long Movement for Safety and Health. *New Labor Forum*, 20, 2011, št. 1, str. 26–32.
- Markowitz, Gerald in David Rosner. The Struggle over Employee Benefits: The Role of Labor in Influencing Modern Health Policy. *The Milbank Quarterly*, 81, 2003, št. 1, str. 45–73.
- Marn, Urša. Ali smo še socialna država?. *Mladina* 45, 11. 11. 2010. <https://www.mladina.si/52303/ali-smo-se-socialna-drzava/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Martin, Emily. *Flexible Bodies: Tracking Immunity in America From the Days of Polio to the Age of AIDS*. Boston, MA: Beacon Press, 1994.
- Matošević, Andrea. Industry forging Maculinity: »Tough« Men, and Labour and Identity. *Narodna umjetnost*, 47, 2010, št. 1, str. 29–47.
- Matošević, Andrea. *Pod zemljom: Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.
- Mauss, Marcel. *Esej o daru in drugi spisi*. Studia Humanitatis: Ljubljana, 1996.
- Maver, Milan (ur.). *150 let slovenske tekstilne industrije*. Ljubljana: Center za sodobno oblačenje in opremo, 1978.
- Mežnarić, Silva. *Sociologijski vidici unutrašnjih migracija u Jugoslaviji: imigracije u Sloveniji: doktorska disertacija*. Ljubljana, 1984.
- Mihorič, Bojana. *Zaposleni revni in zaposleni na meji z revščino: diplomatska naloga*. Ljubljana, 2009.
- Miklavčič Brezigar, Inga. *Industrijska dediščina na Goriškem: Meblo, MIP, Tekstina, Sia, Salonit, Lipa, Remiza in še mnogo drugih*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2015.
- Millar, M. Kathleen. The Precarious Present: Wageless Labour and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology*, 29, 2014, št. 1, str. 32–53.
- Millar, M. Kathleen. Toward a Critical Politics of Precarity. *Sociology Compass*, 11, 2017, št. 6, str. 1–11.
- Miller, Peter in Nikolas Rose. Governing economic life. *Economy and Society*, 19, 1990, št. 1, str. 1–31.
- Miller, Peter in Nikolas Rose. *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity Press, 2008.

- Mitchell, Timothy. Society, Economy, and the State Effect. V: Aradhana Sharma in Akhil Gupta (ur.). *The Anthropology of the State: A Reader*. Wiley- Blackwell, 2006, str. 169–186.
- Močnik, Rastko. Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V: Gal Kirn (ur.). *Postfordizem, Razprave o sodobnem kapitalizmu*. Ljubljana: Mirovni inštitut. 2010, str. 149–202.
- Mollona, Massimiliano, Geert De Neve in Jonathan Parry (ur.). *Industrial Work and Life*. Oxford, New York: Berg, 2009.
- Mollona, Massimiliano. General introduction. V: Massimiliano Mollona, Geert De Neve in Jonathan Parry (ur.). *Industrial Work and Life*. Oxford, New York: Berg, 2009, str. xi–xxviii.
- Mollona, Massimiliano. *Steel Lives: An Ethnography of Labour in Contemporary Sheffield: doktorska disertacija*. London School of Economics and Political Science, 2003. <http://etheses.lse.ac.uk/1706/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Možina, Stane. Zainteresiranost samoupravljalca za odločevanje, kontrolo davanja prijedloga i dobivanja informacija. *Sociologija*, 1968, št. 3, str. 27–34.
- Muehlebach, Andrea in Nitzan Shoshan. Introduction. The Postfordist Affect. *Anthropological Quarterly*, 85, 2012, št. 2, str. 317–344.
- Muehlebach, Andrea. The Body of Solidarity: Heritage, Memory, and Materiality in Post-Industrial Italy. *Comparative Studies in Society and History*, 59, 2017, št. 1, str. 96–126.
- Muehlebach, Andrea. *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago: The University of Chicago Press, 2012.
- Mugerli, Marko. *Naše tovarne, naš ponos: industrijska dediščina Gorenjske*. Kranj: Gorenjski muzej; Škofja Loka: Loški muzej; Jesenice: Gornjesavski muzej; Domžale: Kulturni dom Franca Bernika; Domžale: Slančnikarski muzej; Kamnik: Medobčinski muzej; Radovljica: Muzeji radovljiske občine; Tržič: Tržiški muzej, 2016.
- Munt, Sally. *Cultural Studies and the Working Class, Subject to Change*. London, New York: Cassell, 2000.
- Muršič, Rajko. Etnologija s čustvi - pogled s strani. *Etnolog*, 14, 2004, št. 1, str. 49–62.
- Narotzky, Susana in Niko Besnier. Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy. An Introduction to Supplement 9. *Current Anthropology*, 55, 2014, št. 9, str. 4–16.

- Narotzky, Susana. Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During Crisis. *History and Anthropology*, 27, 2016, št. 1, str. 74–92.
- Narotzky, Susana. Europe in crisis: Grassroots economies and the anthropological turn. *Etnogra'fica*, 16, 2012, št. 3, str. 627–638.
- Narotzky, Susana. The Political Economy of Affects. V: Angela Procoli (ur.). *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Albany, NY: State University of New York Press, 2004, str. 57–79.
- Nederveen Meerkerk, Elise van. Challenging the De-industrialization Thesis. Gender and Indigenous Textile Production in Java under Dutch Colonial Rule c. 1830–1940. *The Economic History Review*, 70, 2014, št. 4, str. 1219–1243.
- Neilson, Brett in Ned Rossiter. Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception. *Theory, Culture & Society*, 25, 2008, št. 7–8, str. 51–72.
- Ngai, Sianne. *Ugly Feelings*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Oder, Karla. *Mati fabrika, mesto in dom*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2015.
- Pančur, Andrej. Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Andrej Studen (ur.). *Pomislj na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 135–168.
- Pešak Mikec, Barbara. Razvoj obrtniškega zdravoslovja in odvrčanje od nezgod. *Delo in varnost* 62, 2017, št. 1, str. 23–31.
- Petkovšek, Jana. Redna zaposlitev ni več nekaj samoumevnega. *Dnevnik*, 26. 11. 2007. <https://www.dnevnik.si/282994>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Petrović, Tanja in Ana Hofman. Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy. V: Dijana Jelača (ur.). *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)socialism and its Other*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, str. 61–80.
- Petrović, Tanja, Iva Kosmos in Martin Pogačar (ur.). *Zgodbe iz Konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020.
- Petrović, Tanja. Industrija konzerviranja rib in smisel družbenega življenja. V: Tanja Petrović, Iva Kosmos in Martin Pogačar (ur.). *Zgodbe iz Konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020.

- Petrović, Tanja. Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik SED*, 56, 2016, št. 3-4, str. 31–40.
- Petrović, Tanja. Negotiating Industrial Heritage in the Former Yugoslavia. *Narodna umjetnost*, 50, 2013, št. 1, str. 96–119.
- Petrović, Tanja. When we were Europe: Socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. V: Maria Todorova (ur.). *Remembering Communism: Genres of Representation*. New York: Social Science Research Council, 2010, str. 127–153.
- Pikon, Rok. Novi lastniki Muri obljublajo sedem milijonov evrov. *Finance.si*, 29. 8. 2011. <https://www.finance.si/322057/Novi-lastniki-Muri-obljublajo-sedem-milijonov-evrov>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Pine, Frances T. Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland. V: Chris Hann (ur.). *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, 2002, str. 95–113.
- Piškurić, Jelka. *Bili nekoč so lepi časi. Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019.
- Pogačar, Martin. Majhna škatla, a tako polna. V: Tanja Petrović, Iva Kosmos in Martin Pogačar (ur.). *Zgodbe iz Konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020.
- Pojbič, Jože. Rekordna brezposlenost Pomurja. *Delo*, 23. 5. 2014. <https://old.delo.si/gospodarstvo/podjetja/rekordna-brezposlenost-pomurja.html>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Polanyi, Karl. *Velika preobrazba. Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Cf., 2005.
- Poljak Istenič, Saša. Creativity: an introduction to popular concepts, topics, and discussions/ Ustvarjalnost: uvod v razširjene koncepte, teme in razprave. *Traditiones*, 46, 2017, št. 1–2, str. 103–125.
- Portelli, Alessandro. "This Mill won't run no more": oral history and deindustrialization. V: John Russo in Sherry Lee Linkon (ur.). *New Working Class-Studies*. Ithaca: Cornell University, 2005, str. 5–60.
- Portelli, Alessandro. *They Say in Harlan County*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Potkonjak, Sanja in Tea Škokić. In the World of Iron and Steel: On the Ethnography of Work, Unemployment and Home. *Narodna umjetnost*, 50, 2013, št. 1, str. 74–95.
- Prica, Ines. In Search of Post-socialist Subject. *Narodna umjetnost*, 44, 2007, št. 1, str. 163–186.

- Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo, slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Prinčič, Jože. Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.). *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2008, str. 205–258.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodno gospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Prinčič, Jože. Pot do uspešnega direktorja. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.). *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2008, str. 103–134.
- Procoli, Angela (ur.). *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Albany: State University of New York Press, 2004.
- Procoli, Angela. Manufacturing the new Man: Professional Training in France —Life stories and the Reshaping of Identities. V: Angela Procoli (ur.). *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Albany: State University of New York Press, 2004, str. 83–100.
- Rajković, Ivan. Concern for the State: ‚normality‘, state effect and distributional claims in Serbia. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, 65, 2017, št. 1, str. 31–45.
- Rajković, Ivan. For an anthropology of the demoralized: state pay, mock-labour, and unfreedom in a Serbian firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 24, 2018, št. 1, str. 47–70.
- Rappl, Lea. *Problematika zaposlenih mater v Predilnici Litija, ki delajo na vseh treh posadah, t.j. ponoči: seminarska naloga*. Kranj, 1967.
- Rendla, Marta. *Kam ploveš standard?. Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Rodaway, Paul. *Sensuous geographies: Body, Sense and Place*. London: Routledge, 1994.
- Rose, Nikolas. *Inventing Our Selves: Psychology, Power and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Rosner, David in Gerald Markowitz. *Deadly Dust: Silicosis and the Politics of Occupational Disease in Twentieth-Century America*. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Rubić, Tihana. *Nezaposleni u gradu —antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hed biblioteka, 2017.
- Rus, Veljko in Frane Adam. *Moč in nemoč samoupravljanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

- Rus, Veljko in Niko Toš. *Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja*. Ljubljana: FDV, Univerza v Ljubljani, 2005.
- Rus, Veljko in Niko Toš. Vrednotne orientacije Slovenk in Slovencev na izhodišču novega tisočletja. V: Niko Toš (ur.). *Vrednote v prehodu XII. Slovenija v mednarodnih in medčasnih primerjavah ISSP 1994–2018, ESS 2002–2016, EVS/WVS 1992–2017*. Ljubljana: FDV, Univerza v Ljubljani, 2018, str. 91–114.
- Russo, John in Sherry Lee Linkon. *New Working-Class Studies*. Ithaca: Cornell University, 2005.
- Seager, David R. Barre. Vermont Granite Workers and the Struggle Against Silicosis, 1890–1960. *Labor History*, 2001, št. 42, str. 61–79.
- Seigworth, Gregory in Melissa Gregg. An inventory of shimmers. V: Melissa Gregg in Gregory Seigworth (ur.). *The Affect Theory Reader*. Durham: Duke University Press, 2010, str. 1–28.
- Sennet, Richard. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. London in New York: W.W Norton & Company, 1998.
- Sharma Aradhana in Akhil Gupta (ur.). *The Anthropology of the State: A Reader*. Blackwell Publishing, 2006.
- Sigaut, Francois. Technology. V: Tim Ingold (ur.). *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture, and Social Life*. London: Routledge, 1994, str. 446.
- Simonton, Deborah. *A History of European Women's Work: 1700 to the Present*. London, New York: Routledge. 1998.
- Sitar, Polona. *Ne le kruh, tudi vrtnice. Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2017.
- Skeggs, Bev. *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 1994.
- Skeggs, Bev. The Making of Class and Gender through Visualizing Moral Subject Formation. *Sociology*, 39, 2005, št. 5, str. 965–982.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1999.
- Smiljanić, Ivan. Praznik delavske pomladi: Spominska obeležja veliki tekstilni stavki v Kranju. *Retrospektive*, 2018, str. 76–105.
- Stanojević, Miroslav, Aleksandra Kanjuo Mrčela in Maja Breznik. Slovenia at the crossroads: Increasing dependence on supranational institutions and the weakening of social dialogue. *Industrial Relations*, 22, 2016, št. 3, str. 281–294.

- Stanojević, Miroslav. Konec dolgega stavkovnega vala. *Teorija in praksa*, 38, 2001, št. 5, str. 798–816.
- Stanojević, Miroslav. The Europeanisation of Slovenian corporatism: (the rise and decline of Slovenian corporatism: local and European factors), 2010. <http://www.fao.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Stanojević, Miroslav. Vzpon in dezorganizacija neokorporativizma v Republiki Sloveniji. V: Srečo Dragoš et al. (ur.) *Neosocialna Slovenija*. Koper: Annales, 2010, str. 107–140.
- Stein, Howard. *Insight and Imagination. A Study in Knowing and Not Knowing in Organizational Life*. Lanham, Maryland: University Press of America, 2007.
- Stein, Howard. Understanding and Consulting with Inconsolable Organizations. *Illness, Crisis, Loss*, 17, 2009, št. 3, str. 243–259.
- Stenning, Alison. Re-placing work: economic transformations and the shape of a community in post-socialist Poland. *Work, Employment and Society*, 19, 2005, št. 2, str. 235–259.
- Stenning, Alison. Where is the Post-socialist Working Class?: Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism. *Sociology*, 39, 2005, št. 5, str. 983–999.
- Stewart, Kathleen. *Ordinary Affects*. Durham, London: Duke University Press, 2007.
- Strangleman, Tim. “Smokestack Nostalgia”, “Ruin Porn” or Working-Class Obituary: The Role and Meaning of Deindustrial Representation. *International Labor and Working-Class History: Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class, and Memory*, 84, 2013, str. 23–37.
- Strangleman, Tim. Mining a productive seam? The coal industry, community and sociology. *Contemporary British History*, 32, 2017, št. 1, str. 18–38.
- Strangleman, Tim. The nostalgia for permanence at work? The end of work and its commentators. *The Sociological Review*, 55, 2007, št. 1, str. 81–103.
- Strangleman, Tim. Work Identity in Crisis? Rethinking the Problem of Attachment and Loss at Work. *Sociology*, 46, 2012, št. 46, str. 411–425.
- Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Studen, Andrej. Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici

19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.). *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 9–36.
- Svašek, Maruša. Introduction. Postsocialism and the Politics of Emotions. V: Maruša Svašek (ur.). *Postsocialism: Politics and Emotions in Central and Eastern Europe*. New York, Oxford: Berghahn, 2008, str. 1–33.
- Svenšek, Katja. Pahor zaposlenim v Muri ne želi vzbujati lažnega upanja. *Dnevnik*, 10. 7. 2009 <https://www.dnevnik.si/1042282259>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Svetlik, Ivan in Mavricija Batić. Aktivna politika zaposlovanja. V: Ivan Svetlik et al. (ur.), *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002, str. 174–199.
- Šimenc, Jana. *Alergična družba: medicinsko antropološki pogled na alergije*. Ljubljana: UMco, 2014.
- Šorn, Mojca. Odnos med zaposlenimi v Dekorativni in Pletenini ter njihovimi upokojenkami in upokojenci. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – Izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 253–265.
- Tajnikar, Maks in Ksenija Pušnik. Mura ni reka, je podjetje. Reševanje tekstilnega giganta. *Delo (Sobotna priloga)*, 5. 9. 2009, str. 12, 13.
- Thompson, E.P. Time. Work-Discipline, and Industrial Capitalism. *Past & Present*, 1967, št. 38, str. 56–97.
- Todorova, Maria (ur.). *Remembering Communism: Genres of Representation*. New York: Social Science Research Council, 2010.
- Todorova, Maria in Zsuzsa Gilles. *PostCommunist Nostalgia*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Toplak, Simona. Jaz, bankomat. *Finance*, 2. 7. 2009. <https://www.finance.si/251649/Jaz-bankomat>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Toplak, Simona. 5 mitov o Muri. *Finance*, 22. 7. 2009. <https://www.finance.si/253397/Pet-mitov-o-Muri>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu XII, Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah ISSP 1994–2018, ESS 2002–2016, EVS/WVS 1992–2017*. Ljubljana: FDV, Univerza v Ljubljani, 2018.
- Trbanc, Martina. Zaposlenost in marginalnost. *Družboslovne razprave*, 8, 1991, št.12, str. 35–51.
- Trouillot, Michel-Rolph. The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive. *Current Anthropology*, 2001, št.1, str. 125–138.

- Tsing, Anna. Supply Chains and the Human Condition, Rethinking Marxism. *A Journal of Economics, Culture & Society*, 21, 2009, št. 2, str. 148–176.
- Urciuoli, Bonnie. Skills and selves in the new workplace. *American Ethnologist*, 35, 2008, št. 2, str. 211–228.
- Vedenik, Vita. *Uveljavljanje pravice delavcev v primeru odpovedi pogodbe o zaposlitvi v primeru insolventnosti delodajalca: diplomska naloga*. Ljubljana, 2016.
- Verlič Dekleva, Barbara. Odnos med urbanimi središči in podeželje. *Teorija in praksa*, 27, 1990, št. 12, str. 1590–1598.
- Vodopivec, Nina. From Nimble fingers. *Anthropology of East Europe Review*, 28, 2010, št. 1, str. 165–183.
- Vodopivec, Nina. From Non Aligned Yugoslavia to multicultural Slovenia. *Slovene Studies*, 40, 2018, št. 1-2, str. 3–29.
- Vodopivec, Nina. *Labirinti postsocializma: socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Elektronska izdaja 1.0. - El. knjiga. - Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015 <http://sistory.si/11686/34857>, pridobljeno 2.2.2021.
- Vodopivec, Nina. Past for the present: the social memory of female and male textile workers in Slovenia. V: Maria Todorova (ur.). *Remembering Communism: Genres of Representation*. New York: Social Science Research Council. 2010, str. 213–234.
- Vodopivec, Nina. Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi. V: Aleksander Lorenčič in Željko Oset (ur.). *Regionalni vidiki tranzicije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 33–48.
- Vodopivec, Nina. Preoblikovanje tovarniških režimov. Preoblikovanje tovarniških režimov in nove delavske subjektivitete. *Borec*, LXIV, 2012, št. 685-689, str. 178–199.
- Vodopivec, Nina. Sem delavka, mati in gospodinja. *Etnolog*, 11, 2001, št. 1, str. 69–90.
- Vodopivec, Nina. The Social Memory of Textile Workers in Slovenia. *Slovene Studies*, 30, 2008, št. 1, str. 63–78.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vogrinc, Jože. Reševanje Mure – nacionalni šport. *Mladina*, 32, 13. 8. 2009, <https://www.mladina.si/47953/resevanje-mure-nacionalni-sport/>, pridobljeno 2. 2. 2021.

- Wacquant, Loïc. *Zapori revščine*. Ljubljana: Cf* založba, 2008.
- Weiner, Elaine. *Market Dreams: Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.
- Weiss, Gail. *Body Images: Embodiment as Intercorporeality*. New York: Routledge, 1999.
- Wicke, Christian. Introduction. Industrial heritage and regional identities, V: Christian Wicke, Stefan Berger in Jana Golombek (ur.). *Industrial Heritage and Regional Identities*, 2020. https://www.researchgate.net/publication/336532983_Introduction_Industrial_Heritage_and_Regional_Identities_In_Christian_Wicke_Stefan_Berger_Jana_Golombek_Eds_Industrial_Heritage_and_Regional_Identities, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Wilf, Eitan. Routinized Business Innovation: An Undertheorized Engine of Cultural Evolution. *American Anthropologist*, 117, 2015, št.4, str. 679–692.
- Williams, Claire. Class, Gender and the Body: The Occupational Health and Safety Concerns of Blue Collar Workers in the South Asian Timber Industry. V: Michael Quinlan (ur.). *Work and Health: The Origins, Management and Regulation of Occupational Illness*. Melbourne: Macmillan, 1993.
- Williams, Raymond. *Navadna kultura. Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1997.
- Wolkowitz, Carol. *Bodies at Work*. London: Sage Publications, 2006.
- Wright, Patrick. *On living in an Old Country: The national past in contemporary Britain*. London: Verso, 1985.
- Wright, Susan. »Heritage« and critical history in the reinvention of mining festivals in North-east England. V: Jeremy Boissevain (ur.). *Revitalizing European rituals*. London: Routledge, 1992, str. 20–42.
- Zaviršek, Darja. »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!« Zgodovina socialnega dela med leti 1945 in 1961. V: Darja Zaviršek (ur.). »Z diplomo je bilo lažje delati«, znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2005, str. 7–63.
- Zaviršek, Darja. Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu. Primerjalna analiza. V: Darja Zaviršek in Vesna Leskošek. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 15–38.

- Zupanič Slavec, Zvonka. Janko Sušnik 1927–2005. Utemeljitelj medicine dela pri Slovencih: Življenje in delo. *Strokovna revija ISIS*, XXII, 2013, št. 8–9, str. 46–50.
- Zupanič Slavec, Zvonka. Slovenski začetki medicine dela v Idriji v 18. stoletju. *Medicinski razgledi*, 35, 1996, str. 581–595.
- Županov, Josip. Samoupravni socializem, konec neke utopije. *Teorija in praksa*, 26, 1989, št. 11–12, str. 1387–1399.

Neobjavljeni viri

- Katalog informacij o Muri*. Murska Sobota, junij 1998 [osebni arhiv Jožeta Turkla].
- Kolektivna pogodba za tekstilne, oblačilne, usnjarske in usnjarsko predelovalne dejavnosti*. Ljubljana: Sindikat Tekstilne in usnjarske predelovalne industrije Slovenije, februar 1998.
- Pravilnik za izvajanje postopka ugotavljanja znanja in zmožnosti za opravljanje del in postopka ugotavljanja pričakovanih rezultatov dela, uprava družbe Mura sprejeta 18. 10. 1996, 22. 1. 1999 sprememba*. *European Fashion Design, Proizvodnja oblačil d.d.* [osebni arhiv Jožeta Turkla].
- Žižek, Franc. *Normirano delo in obračun OD* [osebni arhiv Jožeta Turkla].

Spletni viri

- Letno poročilo varuha človekovih pravic Republike Slovenije za leto 2008*. Varuh človekovih pravic, Republika Slovenije, junij 2009. https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/Letno_porocilo_Varuha_za_2009.pdf, pridobljeno 2.2.2021.
- Na čelo Mure Bojan Starman. *MMC RTVSLO*, 22. 9. 2009, <https://www.rtvsl.si/gospodarstvo/na-celo-mure-bojan-starman/212855>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Nared, Marjetka. Protest delavcev Mure: Molk in stisnjene pesti. *MMC RTVSLO*, 23. 7. 2009. <https://www.rtvsl.si/slovenija/protest-delavcev-mure-molk-in-stisnjene-pesti/208240>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Nedoh, Boštjan. Medijska reprezentacija delovnega ljudstva. *Medijska preža*, 2009, št. 34/35. <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/35/kriza/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Osebni dohodki delavcev v združenem delu 1980* (1981), št. 231. Statistični urad Republike Slovenije, 1981. Dostopno na: *dLib.si* <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-W2WH4S2Q>, pridobljeno 2. 2. 2021.

- Osnutek Slovenske industrijske strategije v javni razpravi.* <https://www.gov.si/novice/2020-09-17-osnutek-slovenske-industrijske-strategije-2021-2030-v-javni-razpravi/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Pogljajen, Črt. Intervju. Dr. Metoda Dodič Fikfak. Prekarnost je politični problem. *Skozi oči prekariata*, 10. 1. 2017. <https://www.spehnakruhu.com/academia/dr-metoda-dodic-fikfak>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Poročilo ZSSS ob dnevu poklicnih bolezni 28. 4. 2020. *Spominjaj se mrtvih in bori se za žive* <https://zssszaupnikvzd.si/novice/sporocila-zsss-ob-28-aprilu-svetovnem-dnevu-varnosti-in-zdravja-pri-delu-2/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Pravilnik o seznamu poklicnih bolezni. *Uradni list RS*, št. 85, 24. 7. 2003, str. 12693. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/45130>, pridobljeno 2. 2. 2021
- Pravilnik o določitvi poklicnih bolezni zaradi izpostavljenosti azbestu. *Uradni list RS*, št. 26, 16. 5. 1997, str. 2122. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1997-01-1568/pravilnik-o-dolocitvi-poklicnih-bolezni-zaradi-izpostavljenosti-azbestu>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Reclaiming Dita.* <https://reclaimingdita.com/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Slovenska industrijska dediščina*, <https://www.slo-ind-ded.si/domov/o-nas/>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Statistični letopis 1980. Osební dohodki. Statistični urad Republike Slovenije.* <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/index&year=1980>, pridobljeno 2. 2. 2021
- Statistični letopis 1990. Število zaposlenih. Statistični urad Republike Slovenije.* <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/index&year=1990>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Veliko ljudi je pustilo svoje zdravje v Muri, nekoč niso bili le številke – bili so ljudje. *Pomurec*, 16. 2. 2016. https://www.pomurec.com/vsebina/36876/Veliko_ljudi_je_pustilo_svoje_zdravje_v_Muri__nekoc_niso_bili_le_stevilke_%E2%80%93_bili_so_ljudje, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Zakon o odpravljanju posledic dela z azbestom (ZOPDA). *Uradni list RS*, št. 38, 11. 4. 2006, str. 3953. <https://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?sop=2006-01-1556>, pridobljeno 2. 2. 2021.
- Zakon o varnosti in zdravju pri delu. *Uradni list RS*, št. 56, 30. 6. 1999, str. 7063. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-2652?sop=1999-01-2652>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Zakonu o zasebnem varovanju. *Uradni list RS*, št. 17, 11. 3. 2011, str. 2055. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5760>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Filmsko in video gradivo

Autor, Nika. *V deželi medvedov*. Dokumentarni film. Obzorniška fronta. 2012.
Bognar Steven in Julia Reicher. *The Last Truck: Closing of a GM Plant*. HBO. Documentaries. 2009. <https://www.dailymotion.com/video/x24xrzd>, pridobljeno 2. 2. 2021

Dernovšček Hafner, Nataša in Katja Draksler. *Zdravje delavcev v procesih prestrukturiranja podjetij – primer poslovne skupine Mura, Murska Sobota*. Videoposnetek. UKC Ljubljana, Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa (študija), Zera d.o.o. (produkcija videa), 2016. <https://vimeo.com/155300838/>, pridobljeno 2. 2. 2021

Devič, Goran. *Buffet Željezara*. Petnaesta umjetnost, 2017.

Iz Mure z ljubeznijo. Polnočni klub. Informativni program, 9. 10. 2009. <https://www.rtv slo.si/4d/arhiv/46788747?s=tv>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Korošec, Matej, Bojana Rudl in Damijan Krajnc. *Fabrika Maribor*. Dokumentarni film TV Maribor. <https://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-izobrazevalni-program/45342327>, pridobljeno 2. 2. 2021

Marin, Darko. *Srajca in administracija*. Dokumentarni film RTV Slovenija, 1980. Arhiv RTV Slovenija. VKA KF 13/1.

Mihelič, Nataša (avtorica) in Leban Peter (režiser). *Tomos. Narejeno v Jugoslaviji*. Dokumentarni film TV Koper – Capodistria. <https://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174587502>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Mirtič, Zvezdan. *Kam so vse tovarne šle*. Informativni program TV Slovenija. <https://4d.rtv slo.si/arhiv/dosje/174363684>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Pšajd, Jelka. *V Soboti ni tako slabega vremena, da mi ne bi mogle priti. Pripovedovanja Kluba upokojenk in ostalih delavcev v tovarni Mura*. DVD. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2012.

Tednik, 15. 4. 2013. <https://www.rtv slo.si/4d/arhiv/163905358?s=tv>, T9:50—17:16, pridobljeno 2. 2. 2021.

Tednik, 4. 10. 2010. T 1: 34 — 8: 42, <https://www.rtv slo.si/4d/arhiv/83876409?s=tv>, pridobljeno 2. 2. 2021.

Tudi v obutveni in tekstilni industriji se da preživeti, 30. 1. 2019. Preverjeno, Informativna oddaja. <https://www.24ur.com/novice/preverjeno/tudi-v-obutveni-in-tekstilni-industriji-se-da-prezivet.html>, pridobljeno 2.2.2021.

Gledališke igre

Ah, ti ših! Glasbeno lutkovna predstava. Gledališče dela. Avtorji koncepta Tea Kovše, Mojca Kamnik in Aljaž Lipuš. Ravne na Koroškem, Štauaharija, 2014.

Paloma (since 1873): Saga o Sladkem vrhu in tovarni papirja. Avtorici Brina Klampfer in Kaja Blazinšek z ekipo. Slovensko Mladinsko Gledališče, Ljubljana, 2020.

Was ist Maribor. Dokumentarna proslava posvečena Tovarni avtomobilov in motorjev Maribor. Avtorji Andreja Kopač, Sebastijan Horvat, Matjaž Latin, Aljoša Ternovšek. TAM - kotlovnica Maribor, 2012.

IMENSKO KAZALO

A

Adam, Frane 40, 288
Ahmed, Sara 72, 73, 273
Alenka (sogovornica Nine Luin) 272
Allen Colinson, Jacquelin 91, 93, 279
Ana (sogovornica Nine Luin) 34, 58, 61, 91, 94, 100, 161, 190, 191, 196, 272
Archer, Rory 16, 121, 273
Arendt, Hannah 179, 273
Arko, Jasna 201, 273
Arrigler, Dragan 89
Autor, Nika 165, 166, 273, 296

B

Bahnisch, Mark 35, 52–54, 274
Bakan, Bernarda 22, 29, 101, 141, 167, 168, 182, 194, 196, 273
Baldamus, Wilhelm 102, 274
Balić, Ivan 124, 125, 274
Barndt, Kerstin 174, 274
Bartulović, Alenka 241, 274
Batič, Mavricija 152, 290
Bauman, Zygmunt 86, 274
Bear, Laura 15, 228, 274
Bele, Andreja 125
Bendix, Reinhardt 54
Benko, Koloman 71, 98, 166, 167
Berčić, Vojdrag 121
Berdahl, Daphne 172, 274
Berger, Stefan 173, 292
Besnier, Niko 15, 228, 285
Blackman, Lisa 15, 56, 83, 88, 274
Blagaić, Marina 16, 188, 189, 279
Blazinšek, Kaja 130, 297
Bloor, Michael 205, 274
Bognar, Steven 296
Böhm, Lučka 200

Boissevain, Jeremy 293
Bojana (sogovornica Nine Luin) 61, 272
Bončina, Igor 131
Bonfiglioli, Chiara 10, 11, 15, 16, 75, 108, 110, 111, 114, 118, 121, 129, 138, 172, 188, 254, 274
Borak, Neven 122, 288
Borovičkić, Marija 190, 274
Bourdieu, Pierre 158
Boym, Svetlana 111, 275
Brajer, Ciril 8, 111, 275
Bras, Katja 65, 161, 185, 195, 275
Braverman, Harry 41, 275
Breda (sogovornica Nine Luin) 27, 28, 31, 43, 160, 168, 272
Breznik, Maja 51, 289
Bufton, Mark 205, 275
Bunzl, Matti 274
Burawoy, Michael 41, 42, 275

C

Carbonella, August 134, 280
Cerar, Estera 22, 275
Cerar, Miro 202
Cilka (sogovornica Nine Luin) 59, 102, 162, 183, 272
Clarke, Jackie 11, 16, 71, 108, 157, 158, 237, 275
Cockburn, Cynthia 140, 275
Collins, Jane 134, 275
Csordas, Thomas 15, 56, 88, 275, 276
Cvetič, Janez 125
Cvetkovich, Ann 72, 83, 276
Cvijanović Benak, Vanessa 152, 276

Č

Čeč, Dragica 155, 276
Čeh, Silva 127, 220, 221, 276

Čelič, Katja 125

Černelič Krošelj, Alenka 11, 110,
172, 276

D

Das, Veena 77, 280

De Neeve, Geert 11, 280

De Sousa Santos, Boaventura
231, 276

Dernovšek Hafner, Nataša 20,
64, 210, 276, 296

Dević, Goran 82, 296

Dodič Fikfak, Metoda 21, 67,
80, 200–202, 204, 210–212, 272,
276, 295

Doka, Kenneth 77, 276

Dopler, Rene 152, 276

Doplihar, Aleksander 200

Douglas, Mary 78

Dragoš, Srečo 152, 154, 227, 279,
283, 290

Draksler, Katja 11, 20, 64–66,
276, 295

Dremelj, Polona 185, 277

Duda, Igor 273

Dülmen, Richard van 276

Dunn, Elizabeth 11, 15, 18, 31,
48, 52, 53, 55, 150, 277

Durkheim, Emil 108, 277

Đ

Dordević, Branko 207

E

Ehmer, Josef 146, 277

Elger, Tony 55, 277

Erdei, Ildiko 231, 277

Ezzamel, Mahmoud 55, 277

F

Farkaš Lainščak, Jerneja 283

Ferguson, James 228, 277

Ficko, Šariko 84, 127

Fikfak, Jurij 113, 117, 277, 288

Fontefrancesco, Michele Filippo
15, 79, 192, 193, 277

Forjan, Nataša 33, 277

Foucault, Michel 17, 56, 280

Fraser, Nancy 172, 173, 277

Freud, Sigmund 80, 277

Friedman, Andrew L. 54, 277

Fruhvir, Simona 272

Fujs, Metka 22, 101, 172, 278

G

Gabriel, Yiannis 78–80, 261, 278

Game, Ann 94, 278

Gantar, Anton 140

Gantar, Bojan 170

Ganti, Tejaswini 18, 278

Gennep, Arnold van 78

Gerenc̃er, Ivan 225, 278

Gershon, Illana 18, 153, 278

Gilbert, Andrew 65, 168, 169, 278

Gilles, Zsuzsa 111, 291

Gilt, Marina 113

Glas, Miroslav 118, 180, 278

Godina Golja, Maja 244, 278

Golombek, Jana 293

Goodman, Steve 93, 278

Gramsci, Antonio 135

Greenberg, Jessica 241, 278

Gregg, Melissa 83, 289

Gupta, Akhil 228, 277, 284, 289

Gutschner, Peter 146, 277

H

Hacin, Nevenka 172, 278

Hakl, Viljem 126

Hann, Chris 11, 15, 228, 278,
281, 287
Hari, Majda 272
Harrikari, Timo 283
Hart, Keith 15, 228, 278
Harvey, David 17, 19, 134, 145,
278, 279
Harvey, Penelope 134, 279
Haylett, Chris 158, 279
Hell, Julia 274
Heralić, Arif 121
Herzfled, Michael 93, 279
High, Steven 11, 12, 279
Ho, Karen 274
Hockey, John 91, 93, 279
Hofman, Ana 24, 72, 73, 87, 93,
121, 158, 208, 279, 286
Horvat, Jolanka 64, 236
Horvat, Majda 131, 279
Horvat, Martina 65, 279
Horvat, Sebastijan 297
House, James S. 192, 280
Hribernik, Aljaž 118, 119, 279
Hrženjak, Majda 24
Hugh, Willmott 55, 277
Husarić, Haris 65, 168, 169, 278

I

Ifko, Sonja 175
Ignjatović, Miroslav 152, 280
Ingold, Tim 30, 88, 90, 93, 279,
289

J

Jaklič, Marko 118, 119, 279
Jambrešič Kirin, Renata 16, 172,
188, 189, 280
Jana (sogovornica Nine Luin) 58,
94, 105, 164, 272
Jansen, Stef 241, 280

Janša, Janez 50, 154, 258
Jasmina (sogovornica Nine Luin)
59, 61, 167, 272
Joshi, Chitra 83, 280

K

Kalb, Don 18, 218, 280
Kamin, Tanja 203, 204, 280
Kamnik, Mojca 297
Kanjuo Mrčela, Aleksandra 51,
152, 280, 289
Kari, Lilja 279
Kasmir, Sharyn 133, 134, 280
Kerčmar, Darja 125
Kerčmar, Erika 22, 30, 45, 46,
163, 206, 207, 238, 272
Kerčmar, Suzana 22, 23, 100,
127, 131, 138, 272
Keršič Svetel, Marjeta 212, 283
Kessler C., Ronald 192, 281
Kideckel, David 11, 172, 281
Kieselbach, Thomas 67, 281
Kirn, Gal 284
Klampfar, Brina 130, 297
Kleinman, Arthur 77, 281
Knaus, Milena 22, 97, 101, 163,
178–181, 183, 186, 195, 272
Knežević Hočevan, Duška 68, 281
Kofti, Dimitra 183, 281
Kopač, Andrej 297
Kornai, Janos 119
Korošec, Matej 296
Kosmos, Iva 11, 16, 91, 106, 172,
190, 275, 281, 286
Kovač, Bogomir 70, 220, 221,
224, 225, 281
Kovač, Ludvik 219, 281
Kovačič, Gorazd 48, 151, 163,
281, 282
Kovše, Tea 297

Kozorog, Miha 17, 152, 282
Krajnc, Damijan 296
Kramberger, Anton 50, 51, 282
Krašovec, Primož 145, 282
Kresal, France 139, 204, 282
Krohn-Hansen, Christian 134, 278
Kübler Ross, Elizabeth 80
Kučan, Alenka 20, 161, 230, 282
Kuharič, Božo 47, 117, 126, 127, 219
Kumer, Marko 172, 282
Kuntarič, Tomaž 217
Kurtović, Larisa 168
Kwon, Jong Bum 11, 15, 82, 83, 85, 86, 94, 95, 282

L

Lah Vild, Marija 107
Lahovnik, Matej 167, 222, 225
Lampland, Martha 274
Lanšček, Janez 117
Latin, Matjaž 297
Lave, Jean 93, 282
Lazarevič, Žarko 122, 139, 282
Laznik, Tjaša 110, 172, 282
Leban, Peter 296
Lebar, Elizabeta (Lizika) 21, 36–38, 91, 101, 127, 272
Lembcke, Jerry 134
Leskošek, Vesna 152–154, 158, 184, 227, 283, 293
Linkon Lee, Sherry 11, 136, 158, 283, 287, 289
Lipovec Čebren, Uršula 204, 209, 212, 283
Lipuš, Aljaž 297
Lock, Margaret M. 77, 280
Lorenčič, Aleksander 24, 51, 125, 126, 220, 283, 292

Luin, Nina 20, 27, 28, 34, 43, 58, 59, 61, 63, 65, 91, 94, 100, 103, 105, 160, 161, 164, 168, 183, 185, 190, 196, 210, 236, 251, 255, 272, 283
Lukan, Andrej 239, 283

M

Makovicky, Nicolette 15, 18, 150, 152, 280, 283
Maksić, Maja 16, 138, 284
Manca (sogovornica Nine Luin) 236, 272
Marica (sogovornica Nine Luin) 210, 272
Marin, Darko 296
Markowitz, Gerald 205, 284, 288
Marn, Urša 154, 283
Martin, Emily 12, 53, 284
Marušič, Marjana 22, 62, 91, 101, 249, 272
Massimo, Angelis 231
Mateja (sogovornica Nine Luin) 63, 272
Matošević, Andrea 16, 109, 121, 138, 172, 173, 208, 284
Mauss, Marcel 86, 249, 284
Maver, Milan 139, 284
Meh, Borut 221
Melling, Josphe 205, 275
Mencinger, Jože 219
Mežnarič, Silva 122, 284
Mihelič, Nataša 296
Mihorič, Bojana 65, 183, 284
Miklavčič, Brezigar Inga 172, 284
Millar, Kathleen 179, 180, 186, 264, 284
Miller, Peter 17, 18, 53, 54, 70, 100, 152, 203, 258, 284
Mirtič, Zvezdan 296
Mitchell, Timothy 228, 285

Mladenović, Katica 69, 71
 Mlinar, Zdravko 169
 Močnik, Rastko 217, 281, 285
 Mollona, Massimiliano 11, 12, 55,
 135, 208, 209, 279, 285
 Možina, Stane 120, 285
 Muehlebach, Andrea 15, 18, 75,
 80, 108, 135, 136, 174, 193, 227,
 285
 Mugerli, Marko 172, 285
 Munt, Sally 158, 159, 285
 Muršič, Rajko 72, 285
 Musić, Goran 16, 121, 273

N

Naglič, Miha 140, 169, 170, 272
 Nared, Metka 147, 294
 Narotzky, Susana 15, 75, 183,
 228, 242, 285, 286
 Nederveen Meerkerk, Elise Van
 12, 135, 286
 Nedoh, Boštjan 166, 294
 Neilson, Brett 179, 286
 Ngai, Sianne 72, 286

O

Oder, Karla 11, 105, 110, 172,
 286
 Oštir, Marina 272
 Ovin, Rasto 221

P

Pahor, Borut 144, 163, 167, 222,
 224, 225, 290
 Pančur, Andrej 146, 155, 286
 Papić, Krsto 121
 Parker, Richard 78
 Parry, Jonathan 11, 278, 280,
 281, 285

Pavel, Vesna 22, 60, 62, 64, 76,
 99, 101, 118, 160–162, 167, 183,
 233, 240, 241, 272
 Peer Hull, Kristensen 279
 Peklar F., Leonardo 221
 Pešak Mikec, Barbara 204, 286
 Petkovič, Danijel 161, 230, 282
 Petkovšek, Jana 149, 286
 Petrović, Tanja 11, 14, 16, 24, 91,
 111, 121, 158, 172–175, 208, 275,
 281, 286, 287
 Pine, Francis 108, 183, 287
 Pistotnik, Sara 212, 283
 Piškurič, Jelka 118, 122, 180, 287
 Plej, Ana 8
 Počivalšek, Zdravko 145
 Pogačar, Martin 11, 91, 172, 275,
 281, 287
 Poglajen, Črt 202, 295
 Pojbič, Jože 236, 287
 Polanyi, Karl 227, 231, 287
 Poljak Istenič, Saša 152, 287
 Poredoš, Marija 121
 Portelli, Alessandro 171, 249, 287
 Potkonjak, Sanja 16, 172, 287
 Prašnikar, Janez 221
 Prica, Ines 149, 150, 287
 Prinčič, Jože 113, 117, 119, 122,
 124–127, 142, 219, 277, 283, 288
 Procoli, Angela 11, 48, 52–54,
 286, 288
 Pšajd, Jelka 20, 85, 101, 121, 127,
 142, 209, 296
 Pučko, Silva 22, 26, 28–31, 33, 34,
 36–38, 42–44, 47, 60, 67, 76, 101,
 105, 144, 163, 167, 168, 180, 181,
 184–186, 191, 196, 198, 199, 206,
 209, 210, 215, 216, 234, 238, 272
 Pukšič, Janez 90, 96

Pušnik, Ksenija 70, 224, 225,
233, 290
Pušnik, Maruša 282

Q

Quinlan, Michael 292

R

Rajković, Ivan 16, 31, 103, 131,
239, 241, 288
Rapoša, Pavla 113, 272
Rappl, Lea 114, 288
Rauhala, Pirkko-Liisa 282
Reicher, Julia 296
Rendla, Marta 115, 118, 122,
180, 288
Rodaway, Paul 91, 288
Rose, Nikolas 17, 18, 53, 54, 70,
100, 152, 203, 258, 284, 288
Rosner, David 205, 213, 288
Rossiter, Ned 179, 285
Rubić, Tihana 118, 180, 239, 288
Rudl, Bojana 296
Rus, Veljko 40, 120, 146, 226,
243, 288, 289
Russo, John 11, 136, 158, 283,
287, 289

S

Schönle, Andreas 274
Seigworth, Gregory 83, 289
Sennet, Richard 12, 19, 289
Serec, Zvezdana 125
Sharma, Aradhana 228, 285, 289
Shoshan, Nitzan 75, 80, 135, 136, 285
Sigaut, Francis 90, 289
Simonton, Deborah 140, 289
Sitar, Polona 159, 188, 289
Skamen, Ivana 114, 272

Skeggs, Beverly 158, 159, 289
Sklevicky, Lydia 188, 289
Smiljanić, Ivan 174, 289
Smith, Chris 55, 277
Soklič, Branko 235
Springsteen, Bruce 136
Srpak, Milena 21, 65, 272
Stanković, Elesini, Urška 22, 275
Stanojević, Miroslav 40, 49–51,
118, 119, 167, 239, 282, 289, 290
Starman, Bojan 294
Stein, Howard 15, 76–80,
261, 290
Stenning, Alison 11, 16, 158, 290
Stewart, Kathleen 87, 290
Stipič, Boris 168
Strangleman, Tim 11, 15, 16, 74,
75, 101, 102, 136, 290
Stubbs, Paul 273
Studen, Andrej 17, 146, 147, 276,
286, 290
Sukić, Cvetka 71, 98, 166, 167
Sušnik, Janko 202, 293
Svašek, Maruša 72, 291
Svenšek, Katja 222, 291
Svetlik, Ivan 144, 152, 163,
166, 291

Š

Šalomon, Brane 8, 111, 275
Ščančar, Zdenka 22, 101, 125,
172, 277
Šestan, Nevenka 211, 276
Šiftar, Ludvik 125
Šiftar, Tomaž 21
Šimenc, Jana 204, 209, 212, 291
Škokić, Tea 16, 172, 287
Šorn, Mojca 4, 24, 84, 291

T

Tajnikar, Maks 70, 224, 225, 233, 291
Taylor, Frederick Winslow 53, 54, 273
Ternovšek, Aljoša 297
Thompson P., Edward 30, 291
Tivadar, Blanka 203, 204, 280
Todorova, Maria 111, 286, 291
Tonija (sogovornica Nine Luin) 272
Toplak, Simona 226, 291
Toš, Niko 146, 226, 243, 289, 291
Trbanc, Martina 118, 119, 146, 291
Trouillot, Michel-Rolph 228, 291
Tsing, Anna 15, 31, 134, 228, 274, 292
Turkl, Jože 45, 46, 272, 294
Turner, Blake J. 192, 280
Turner, Viktor 78

U

Urbas, Dare 24
Urciuoli, Bonnie 52, 153, 292

V

Valant, Stanislav 217
Varos, Varja 22, 23, 98, 100, 128, 186, 195, 214, 215, 272
Vedenik, Vita 65, 292
Vene, Lea 190, 275
Verlič Dekleva, Barbara 122, 292
Vodopivec Urbas, Gaja 24
Vodopivec Urbas, Luka 24
Vodopivec, Barbara 24
Vodopivec, Katja 122, 123
Vodopivec, Nina 11–13, 24, 26, 29, 35, 37, 53–55, 110, 111, 131, 140, 164, 172, 188, 292, 307
Vodopivec, Peter 122, 292
Vogrinc, Jože 229, 230, 292
Vratar, Branko 23, 46, 240, 272
Vratarić, Brigita Silvia 206, 207

W

Wacquant, Loïc 153, 227, 293
Walker, Charles 158
Weiner, Elaine 150, 293
Weiss, Gail 15, 56, 88, 293
Wenger, Etienne 93, 282
Wicke, Christian 173, 293
Wilf, Eitan 153, 293
Williams, Claire 109, 208, 293
Williams, Raymond 15, 74, 75, 110, 260, 293
Wolkowitz, Carol 55, 87, 109, 208, 210, 293
Worthington, Frank 55, 277
Wright, Patrick 14, 293
Wright, Susan 174, 293

Y

Yanagisako, Sylvia 273

Z

Zabukovec, Mojca 172
Zagoršek, Hugo 118, 279
Zaviršek, Darja 113, 114, 122, 123, 155, 293
Zorn, Jelka 155
Župančič, Ela 155
Županič Slavec, Zvonka 202, 204, 294
Zver, Simona 196

Ž

Žerdin, Ali 51, 293
Žibrat, Ljubica 101, 142
Žilnik, Želimir 121
Žižek, Franc 46, 294
Županov, Josip 35, 40, 120, 239, 294

O AVTORICI

Nina Vodopivec (roj. 1974 v Ljubljani) je diplomirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Leta 2000 se je zaposlila na tekstilnem oddelku Tehniškega muzeja Slovenije, dve leti kasneje pa je nadaljevala podiplomski študij socialne antropologije na Fakulteti za humanistični študij ISH. Doktorirala je leta 2006. Od takrat je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino. Najprej je vodila program Raziskovalna infrastruktura, od leta 2010 pa deluje kot raziskovalka v programu Gospodarska in socialna zgodovina. Ukvarja se z družbenoekonomskimi transformacijami v Sloveniji v obdobju postsocialističnega prestrukturiranja, ob vstopu v EU ter implementaciji strukturnih reform in varčevalnih ukrepov po finančni krizi, predvsem v navezavi na izkušnje dela, bivanja in delovanja. V svojem etnografskem delu se je v preteklih letih osredotočala na načine, kako makrospreminjanja doživljajo industrijske delavke in delavci, a tudi drugi ljudje, med drugimi socialni podjetniki in družbeni eksperimentatorji, in kako jih ta sooblikujejo. Z raziskovalnim delom sega na področje antropologije dela, industrijskega delavstva, spomina in zamišljanja prihodnosti, spola, socialne, historične in ekonomske antropologije.

Specifičen konceptualni okvir, v katerega avtorica postavi tematiko, predstavlja izvirnost monografije. Avtorica z veliko obilico teoretske imaginacije prepleta osebne pripovedi o izkušnjah dela v tovarni v obdobju socializma, tranzicije v kapitalizem in propada tovarne z refleksijo neoliberalnih sprememb industrijskega dela. Monografija prepričljivo demonstrira, kako so neoliberalni procesi individualizacije, fleksibilizacije in prekarizacije delovnih razmerij ter prenos tveganj s podjetja na zaposlene zaznamovali življenja delavk in delavcev. Tako omogoča povsem nov vpogled v delovanje in pomen industrijskega dela zunaj dihotomij med ročnim in umskim, med tekočim trakom in ustvarjalnim delom in drugimi stereotipnimi predstavami, ki pripomorejo k ohranjanju družbenih neenakosti.

dr. Majda Hrženjak

Avtorica obravnava doživljanja svojih sogovornic v povezavi s sodobnim neoliberalnim preoblikovanjem in zgodovinsko zaznamovanimi procesi. Piše o psiholoških in telesnih doživljanjih izgube, ki je bila strukturno zaznamovana. Ob tem, in to je izjemno pomembno, čustvene odzive nekdanjih delavk in delavcev jemlje kot družbeno in politično relevantne in prepričljivo dekonstruira prevladujoče družbene naracije, ki so čustveno odzivanje delavk v javnosti interpretirale v povezavi s spolom, starostjo in razredno pripadnostjo. Občutke izgube, šoka, žalosti in jeze povezuje s spremenjenimi zaposlitvenimi in socialnimi politikami, neoliberalnim preoblikovanjem idejnih svetov, pozivi po kognitivno ideološkem, telesnem in čustvenem preoblikovanju ljudi, in ne gleda nanje kot na izolirane, ekscesne odzive že marginaliziranih družbenih subjektov. Na ta način pomembno intervenira v prevladujoče pristope pri raziskovanju zgodovine industrijskega dela in življenjskih svetov, ki jih je to delo oblikovalo.

prof. dr. Tanja Petrović

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**

Cena: 25 EUR

